

Tartalom

---

108. ÉVF.

2012. TAVASZ

1. SZÁM

Prószéky Gábor: A nyelvtechnológia és a magyar nyelvtudomány 1

Simon Gábor: A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról 18

Dömötör Adrienne: A nyelvtörténeti adat: elvek, gyakorlat, lehetőségek 39

Holler László: Az 1109. évi veszprémvölgyi ítéletlevél néhány alapkérdéséről 51

Szó- és szólás magyarázatok. *Beke József: Arany János felvehet szaváról.* 72 – *Horváth László: Zalámboló lecsó.* 73 – *Kicsi Sándor András: A kullancs elnevezései a nyelvjárásokban* 80

Tudománytörténet. *Waseda Mika: Magyaroktatás Oszakában. Helyzetkép tudománytörténeti kitekintéssel* 81

Szemle. *Tátrai Szilárd: Tolcsvai Nagy Gábor, Kognitív szemantika.* 85 – *Szabó T. Annamária: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia.* 90 – *Parapatics Andrea: Kolláth Anna szerk., A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada.* 98 – *Varga Mónika: T. Litovkina Anna – Barta Péter – Hidasi Judit szerk., A humor dimenziói. A II. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.* 102 – *Raisz Rózsa: Nagy L. János szerk., Egy autonóm ember. Török Gábor emlékének* 105

Társasági ügyek. *Juhász Dezső: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 107. közgyűlése.* 107 – *Honti László: Bereczki Gábor (1928–2012).* 113 – *Csepregi Márta: Keresztes László 70 éves.* 114 – *Pusztai Ferenc: A. Molnár Ferenc 70 éves* 116

Nyelvtörténeti adatok. *Tringli István: Magyar szavak és egy magyar mondat a Perényi család középkori okleveleiben.* 118 – *Mizser Lajos: Bereg megye 1570. évi személynevei* 121

Levélszekerény. *A szerkesztőség írja* 124

Szerzők

A nyelvtechnológia és a magyar nyelvtudomány*

1. Sokan úgy gondolják, hogy a nyelv különféle bonyolult szerkezeit is „értene” kellene annak a gépnek, „aki” egy másodpercet sem töltött homo sapiensként ezen a földön. A számítógép pedig önmagában nem más, mint egy buta doboz, amely nagy sebességgel működik, bár a rajta futó programok adott esetben nagyon sok mindenben adhatnak segítséget a nyelvet beszélő embereknek. Sajnos, az újságok sokszor elektronikus agynak nevezik, amitől még napjaink számítógépe is igencsak távol van.

Ha a számítógép találkozik az emberi nyelvvel, az első kérdés, ami felmerül, az az, hogy az írott nyelvvel vagy a beszélt nyelvvel foglalkozik-e ez a terület? Ha jól meggondoljuk, a számítógép világában előbb-utóbb minden „írottá” válik, még a beszélt nyelv is, ugyanis az is betűknek, karaktereknek, szimbólumoknak diszkrét sorozatává válik, és ezt dolgozza fel a továbbiakban a számítógép. Tehát míg az embernél természetes a beszélt nyelv elsődlegessége, a számítógépnél ezeknek a diszkrét szimbólumoknak az egymásutánjából álló, tehát „írott” nyelvnek van elsődlegessége. Ennek a kutatási területnek népszerű elnevezése a *nyelv- és beszédtechnológia*. A közelmúltban ért véget hazánkban egy jelentős méretű együttműködés az ezzel a témával foglalkozó intézmények között: ez volt a *Nyelv- és Beszédtechnológiai Platform*. Sajnálatos módon a nemzetközi használatban is a *language and speech* terjedt el, bár a *text and speech* helyesebb volna, tehát a *szöveg és beszéd*. Nyilvánvalóan a beszéddel való foglalkozás része a nyelvészetnek, viszont a beszédtechnológia elsődlegesen nem humán, hanem műszaki, mérnöki, fizikai, akusztikai tudományág. A jelen áttekintés elsősorban az írott nyelvre koncentrál, bár említést teszünk az olyan fontos és Magyarországon túl is kiemelkedő eredményekkel rendelkező kutatási területekről, mint a gépi beszédfelismerés, a gépi beszédkeletés vagy a beszélőfelismerés. Ezek részleteinek ismertetéséhez elsősorban nem nyelvészeti típusú háttérre volna szükség. A mélyebben érdeklődőknek ajánlható a gépi beszédfeldolgozásról a közelmúltban megjelent és nemzetközi mércével mérve is igen komoly összefoglaló (NÉMETH–OLASZY 2010).

2. Amikor az ember elkezd olvasni tanulni, addigra már rengeteg beszélt információt hallott. Az ember nem is tud elkezdni olvasni anélkül, hogy az olvasott anyag értelmezését megelőzően ne beszélt szövegeken edződött volna. Érdemes

---

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. évi december 14-i közgyűlésén az ELTE BTK tanácstermében elhangzott előadás szerkesztett változata.

belegondolni siket embertársaink helyzetébe, akiknek azért lényegesen nehezebb megérteni az írott nyelvet, mert nekik nincs meg az a hangzó beszéd ismeretén alapuló hosszú tapasztalat, ami a hallók számára rendelkezésre áll. Ennél nyilván rosszabb helyzetben van a számítógép, mert annak aztán végképp nem lehet ilyen tapasztalata. Ha az írott nyelvvel foglalkozunk, akkor az egyik lehetséges megoldás, hogy nagy mennyiségű szöveget átadunk a gépnek, aztán segítjük valami módon, hogy megértsen valamit. Kérdés, hogy az elektronikusan elérhető magyar nyelvű szövegek mennyisége mire elegendő. Mennyi magyar nyelvű szöveg lehet elektronikusan egyáltalán? Korábban annyi volt egy adott nyelven a kutatáshoz felhasználható szöveg, amennyit mi magunk elolvastunk. Jó esetben nyolcvan-száz évig élünk, amit ez alatt hallunk, olvasunk, azok számítanak egy ember számára elérhető anyagnak. Napjainkban az interneten körülbelül milliárd szó nagyságrendű magyar nyelvű szöveg található. Persze ez csak becslés, de a gyakoriság, a statisztika rengeteg mindenben segít: az egy nyelvből az interneten fellelhető szavak számát például úgy kaphatjuk meg, hogy a nyelvtechnológus előveszi az adott nyelvre jellemző gyakori szavakat, és megnézi, hogy azok a vizsgálandó szövegekben milyen gyakran fordulnak elő (KILGARIFF–GREFFENSTETTE 2003). Az, hogy egy nyelvre jellemző egy szó, az azt jelenti, hogy olyan – két betűköz között leírt – betűsorozat, ami lehetőleg más nyelvre nem jellemző. Tehát például a *van* szót nem érdemes kulcsszónak venni a magyarban, ugyanis hiába gyakori, a holland nyelvben is gyakori. A németben a *der*, *die*, *das*-t lehet megfelelően gyakorinak mondani, de ezekből a *die* betűsor mégiscsak többször megjelenik az angolban is (igaz, más jelentésben). Ezeknek a szavaknak ismert az előfordulási gyakorisága az átlagos szövegekben, így ha az interneten megszámloljuk, hogy mennyi található meg belőlük, következtethetünk, hogy mekkora az a szöveg, amiben az adott ismert gyakoriság mellett ennyi előfordulás található. A magyar esetében a weben előforduló szavaink milliárdos száma már akkora mennyiség, amennyivel egyetlen ember egész életében nem találkozik: ha belegondolunk, hogy napi ezer-tízezer szót olvasunk, kiszámíthatjuk, hogy egy nyolcvanéves-százéves élettartam alatt a weben levő magyar szövegek mennyiségének a törtrészevel sem találkozhatunk. Tehát a mai nyelvtechnológiai programok biztosan több szöveghez jutnak hozzá, mint egyetlen ember egész életében. És mégis, mit tudunk ezzel az örületes méretű nyelvi anyaggal csinálni?

Érdeemes tehát végiggondolni, hogy a nyelvi szerkezetek gyakorisága tud-e segíteni a nyelv géppel történő elsajátításában? Vegyünk egy egyszerű kísérletet: utánanézhethetünk, hogy az interneten hogyan fordul elő az a hasonlító kifejezés, hogy *akkorát esett, mint...* Magyarul: feltehetjük a kérdést, hogy ez a kifejezés hogyan folytatódik a webes előfordulásokban, milyen szavakkal? Lehet erre valamilyen tippünk is előre, például a folytatás: *akkorát esett, mint egy ház*. Nyilván lesz, akinek esetleg az jut az eszébe, hogy *akkorát esett, mint egy ólajtó*, és még más variáció is felmerülhet. Végül 39 600 találatot jelzett a webes kereső arra, hogy „*akkorát esett, mint*”. Meglepő módon, az *ólajtó*-val együtt történt előfordulások száma ebből 20 800, tehát ennyiszor volt meg a weben az *akkorát esett, mint az ólajtó*. Úgy tűnik tehát, hogy a lehetséges előfordulásoknak kicsit több mint a fele az „ólajtós”. Intuíciónknak talán egy kicsit ellen mond,

hogy az *ólajtó* ennyivel gyakoribb, mint minden más, ezért megnéztük, milyen is az a teljes kontextus, amiben ez előfordul. Azt találtuk, hogy ebből a 20 800-ból 16 200-ban a teljes mondat így hangzik: *Stohl Buci akkorát esett, mint az ólajtó*. Magyarul: a bulvárnépszerűségnek örvendő Stohl neve a mondat többi részének a gyakoriságát is megsokszorozta, hiszen azt a hírt minden apróbb hazai internetes hírforrás is megismételte: az ismert ember kijött a színpadra, és elvágódott. Ez a hír a bulvárportálokon népszerű volt, ezért nyelvi szempontokhoz nem sok köze van az ólajtós hasonlító szerkezet internetes gyakoriságának, viszont Stohl bulvárismertségéhez annál inkább. Igen ám, de akkor ezek nem is különböző szövegek: a hírt lehozta egy főportál, és a helyi újságírók rögtön másolták is. Innentől kezdve azt mondhatnánk, hogy ez mindössze egyetlen előfordulás, akkor pedig mit számít, hogy tízezerszer van fent a weben? Lehet viszont arról az oldalról is tekinteni a kérdést, hogy mennyivel többet találkozik egy átlagos internetes olvasó ezzel a fordulattal, mint valamely másikkal, és akkor nem számít, hogy mi módon született egy ilyen mondat. A lényeg, hogy ha valami ezerszer annyi helyen fordul elő a weben, mint egy másik hasonló, akkor sokkal több ember fog vele találkozni. Tehát hiába tudjuk, hogy nyelvészeti szempontból annak nincs jelentősége, hogy valami egyazon mondat pontos másolata; annak viszont van, hogy gyakran megjelenik, tehát a hatása is nagyobb. Ilyen módon működik a gyakoriság a weben.

3. Mindannyian sejtjük, hogy a normától eltérő szöveg nem túl szerencsés, de azt nehezebben tudnánk definiálni, hogy mi is maga ez a norma. Természetesen bármi is legyen, sok tantárgy – így a magyar nyelv – esetében is a normától való durva eltérést az iskolában egyest is lehet kapni, esetleg még mások megbélyegzését vagy rosszalló tekintetét is kiérdemelni. A hagyományos módszerek viszont ma, az informatika korában már nem feltétlen segítenek valakit rávezetni a norma betartására, például egy egyszerű helyesírási szabályra. Az már nem működik, hogy adott esetben a rádióban – ami korábban szinte az egyetlen szócsöve volt a széles tömegek nyelvi nevelésének –, valaki azt tanácsolja a hallgatónak, hogy valamit nem úgy kell csinálni, ahogy szokták, hanem máshogy. Ezzel egyidejűleg ugyanis milliók használják a számítógépet, aminek az írásra – és a helyesírásra – ma lényegesen nagyobb a hatása, mint a rádióműsoroknak. Húsz-harminc évvel ezelőtt, vagy még korábban, Lőrincze tanár úr korában az emberek figyeltek a rádió tanácsaira, ám nemcsak a tekintélyelv – ami egyébként nem nyelvi kérdés – változott meg az utóbbi évtizedekben, hanem egyszerűen kevésbé hatnak a kimondott szavak. Talán többeknek ismerős torzulás helyesírási gyakorlatunkban, hogy a hónapok kezdőbetűi az írott szövegekben nagybetűsödnek. Mondhatjuk, hogy nem kellene, hogy így legyen, de így van. Ennek az oka egyszerűen az, hogy van egy olyan számítógépes szoftver a legtöbb hazai számítógépen, amelyik úgy dolgozik, hogy pont után minden következő betűt nagybetűssé alakít. A külföldi szoftvergyártó úgy vélte, hogy ami pont után van, az mondatkezdet, tehát automatikusan nagybetűsítendő. Nem arról van tehát szó, hogy a felhasználó ismeri-e az ide vonatkozó szabályt vagy nem, hanem arról, hogy valahol valakik beállították a programot így. A magyar emberek egy részének fel sem tűnik, hogy ők maguk tulajdonképpen talán nem is nagybetűvel írták a hónap nevét, mégis az lett a szó-

vegen. Egy idő után viszont egyre többen látják, hogy mindenki naggyal írja, hogy *Május* meg *Szeptember*. Így aztán ma már sokkal több nagybetűs hónapnév forog közkézen, mint kisbetűs, mert aki ezt a programot használja, nem tudja, hogy ezt a szerencsétlen pont utáni nagybetűre vonatkozó beállítást le lehet tiltani. Nem elég tehát azt mondani az embereknek, hogy a *december* kis *d*-vel van, mert az nem ér semmit, amikor egy program automatikusan átjavítja nagybetűsre. Meg kell mondani a gépelőknek, hogy melyik az a gomb, amelyikkel ki lehet kapcsolni azt az opciót, hogy pont után ne automatikus nagybetűt tegyen be az a program. Ezzel tehát a nyelvművelés átkerült egy eddig nem művelt területre, a számítógépes beállítások ismeretének világába.

A számítógépes nyelvészet célja szinte sohasem az ideális beszélőnek a modellálása, amit a generatív grammatika olyan előszeretettel hangoztat – mert nagyon nehéz volna megfogalmazni, hogy milyen is az az ideális beszélő. Ideálisnak mondható megnyilatkozásokat nem találunk meg a weben. Itt valóban megjelenik az igazi performancia–kompetencia probléma: mindig csak konkrét megnyilvánulások vannak, és csak remélni lehet, hogy ezek a normákhoz hasonlóak. Ha a gépnek fel kell dolgoznia egy mondatot, nem tehet oda a hibásnak gondolt mondat elé egy csillagot, ahogy ezt a generatív grammatika teszi. Azt, hogy egy mondat nem jól formált, azt csak az ideális ismeretében mondhatom; így csak azt tudhatjuk, hogy nincs túl messze attól, amit normának gondolunk. Célunk a mondatok létrehozásával általában az, hogy megértsenek minket (vö. GRICE 1997). Más szavakkal azt is mondhatnánk, hogy van egy nyelvtől független „beállító gombunk”, amit – átvitt értelemben – tekergethetünk, és attól függően, hogy kivel beszélgetünk, mindig olyan módon szólalunk meg, ami aktuálisan oda való. Bár egyetlen nyelvi rendszer van a fejünkben, de ha külföldivel, kisgyerekekkel, beteggel vagy részeggel találkozunk, akkor „áttekerjük ezt a gombot, mint egy rádiókeresőt”, és toleranciamértékünket megváltoztatjuk. Ezért aztán máshogy fogjuk elfogadni az egyébként ettől eltérő kontextusban nem elfogadható szöveget. A normától nagyon eltérőt is norma szerintinek vesszük: ha ezt a célt próbáljuk a számítógéppel segíteni, akkor egy adott szituációban azokat a mondatokat is meg kell tudnunk érteni, amiknek más esetben, úgy tűnik, se füle, se farka. Ha valaki rákeres az interneten, megnézheti, hogy mennyi normától eltérő alakot írnak le az emberek. Ez a szavak szintjén kezdődik: lényegesen több a weben a *csevej* szóból az *ly*-os, mint a *j*-vel írt. Mondhatjuk, hogy továbbra is *j*-vel kell írni, de rengetegen *ly*-nal írják. Nem tartják be a normát, de meg kell értenünk, amit leírtak. Talán ezek az emberek a *csermely* hangsort vélik áthallani, és a *csevej*-ben nem érzik meg a *röhej* meg a *zörej* analógiáját. Ilyenkor nekünk segítenünk kell azokkal a nyelvi eszközökkel, amit a nyelvtechnológia létrehozott, azaz a géppel működtetett szabályok vagy a statisztika módszereivel. Ez utóbbiról – bár a statisztikai megoldások nagyon divatosak a számítógépes nyelvészet utóbbi évtizedeiben – egyre jobban látszik, hogy nem mindenható. Ezért most a statisztikával reprezentálható antitézis után már a hibrid megoldásokra építő szintézis felé megyünk: lesznek olyan feladatok, ahol a statisztika sokat segít, de bizony hasznos az is, ha az intuíción alapján készített nyelvi szabályokat is segítségül hívjuk. Napjaink kérdése, hogy a számítógépes nyelvfeldolgozásban a statisztikát segítsük-e szabályokkal,

vagy a szabályokat egészítsük ki statisztikával. Nézzük kicsit részletesebben: mikor melyiket?

4. A magyar nyelvtudomány a szóalaktan területén sok olyan szabályszerűséget írt le, amelyeket a számítógépes nyelvészet jól föl tud használni. A szóalaktani szintről azt lehet mondani, hogy ami két betűköz között van, az egy gép számára számítógépes szóalaktani probléma forrása lehet. Tudjuk, hogy a szónak sokféle definíciója ismeretes a nyelvtudományban. Például a feltételes múlt idő nem feltétlenül „áll meg” a betűköznel, vagy az egyetlen szóból álló címszavakra építő korábbi értelmező kézisztár egyik címszava a *száj- és körömfájás* volt. A számítástechnikában ismeretes az ún. kemény betűköz, ami a *száj-* és az *és* között, meg az *és* és a *körömfájás* között kellene, hogy álljon, jelezvén, hogy ezek nem „igazi” betűközök, hiszen a kifejezésben ezeken a pozíciókon semmilyen más nyelvi elem nem jelenhet meg. Tehát azt mondhatjuk, hogy a számítógépes morfológia olyan betűsorozatokat próbál meg nyelvileg elemezni, amelyek két betűköz között jelennek meg (PRÓSZÉKY 2000).

A morfológia mint önálló terület a számítógépes nyelvészetben az ún. két-szintes morfológiával jelent meg (KOSKENNIEMI 1983). A magyar nyelv egy kicsit „ellenállt” ennek a leírásnak, azaz nem sikerült igazán jó magyar kétszintes leírást adni a kutatóknak, de szerencsére volt több, a magyar hagyományokra jobban építő irány is. Ennek alapján valósult meg például a hosszú ideig csak kéziratban létező ELEKFI-féle ragozási szótár (RagSz.) számítógépesítése (ELEKFI 1994). A hagyományos morfológiai leírásokban megbúvó szemlélet azonban több ponton is különbözik a számítógépes szemlélettől. A számítógép ugyanis olyan meghatározásokkal nem tud mit kezdeni, hogy „szinte kivétel nélkül”, „az esetek túlnyomó többségében” vagy „gyakorlatilag mindig”. A gépi leírások esetében pontos definíciókra van szükség. Ezért egy másik elv alapján indult el az 1980-as évek végén egy kutatás, melynek eredményeként létrejött a *Humor* számítógépes szóalaktani rendszer (PRÓSZÉKY 1994). A *Hu* előtag a módszer lelkét adó nagy sebességű unifikációs műveletre (*high-speed unification*) utal, ahol az *unifikáció* egy matematikai művelet, melynek a segítségével azt írjuk le, hogy mi módon fogadhatja, illetve utasíthatja el egymást két egymást követő nyelvi elem egy adott szóalakban. A szófajok definícióiról hosszas vitákat lehet tartani (vö. KENESEI 2000), ám egy olyan rendszerben, amely – talán egy kicsit nagyképűen fogalmazva – analóg Mengyelejev kémiai elem-táblázatával, mindennek megvan a maga helye. Tehát minden elvileg lehetséges morfológiai viselkedéstípus ott van, legfeljebb nincs olyan magyar morf, amely egyikbe-másikba beleesnék. Az ötlet abban áll, hogy ha nem magukat a komplex morfológiai viselkedési osztályokat hozzuk létre (pl. hangzókieséses magyar igék osztálya), hanem a morfológiai viselkedés alapelemeit (pl. szófaj, hangrend, hangzókiesés) soroljuk fel, akkor ezek metszetéből kijönnek a nyelv lehetséges osztályai. Lesz ezek közt olyan osztály, amelyikbe mindössze néhány vagy akár egyetlen elem kerül, és lesz, ahová rengeteg. Amiben nincsen egy elem se, arra azt mondjuk, hogy aktuálisan a magyar nyelv ezt a morfológiai típust nem használja. Amely osztályba kevesen kerülnek, arra azt szoktuk hagyományosan mondani, hogy ezek a kivételek. Ezek általában több

szempontból is hasonlítanak egy másik osztályra, de van egy-egy olyan tulajdonságuk, amely alapján oda mégsem sorolhatjuk be őket. A nyelvészeti szakirodalom ilyenkor sokszor a lábjegyzethez nyúl, hogy az apró különbségről szóljon, ám a mi rendszerünk szempontjából teljesen mindegy, hogy például hetvenezren vannak-e egy ilyen osztályban vagy csak ketten: egyedül a viselkedési különbség számít. Nem érdekel minket tehát, hogy ebben vagy abban az osztályban kevesen vannak-e, és nem lenne-e mégis jobb, ha egy adott elemet egy másik, gazdagabban kitöltött osztályhoz sorolnánk, mert nem tehetjük: lesz ugyanis legalább egy olyan ismérv, ami alapján a mi elemünk különbözik az összes többitől. Tehát ha megvannak a szempontjaink, például az ajakkerekítés, akkor e szempont alapján egy magyar magánhangzó (illetve az ezt tartalmazó morféma) vagy ajakkerekítéses, vagy nem. Azt is megkérdezhetjük, hogy az illető morf elől vagy hátul képzett magánhangzót tartalmaz-e, és így tovább. Ezeket a kérdéseket egyenként feltesszük, és ahány ilyen szempontunk van, annyi igen/nem választ kaphatunk. Ha például tíz kérdést teszünk föl igen/nem válasz formájában, akkor $2^{10}=1024$ lehetséges válaszkombinációt kaphatunk erre a tíz kérdésre.

Töveknek egyébként a gépi feldolgozásnál azokat a morfokat mondjuk, amelyek kizárólag a jobb oldalról kapnak olyan toldalékokat, melyek valamilyen fonológiai/ortográfiai hatással vannak az előttük álló morfokra. Ha valami után garantáltan már nem jön semmi, azokat terminális toldalékoknak nevezzük: ilyenek például az esetragok. Ezeknek a záró elemeknek csak „baloldali arcuk” van, viszont léteznek olyan köztes elemek is (hagyományosan ezek képzők és jelek), melyeknek két „arcuk” van. Egy egyszerű képző bal felé úgy viselkedik, mint egy toldalék az előtte levő relatív tő után, jobb felé pedig mint egy relatív tő. Egy szó felépítésében minden elem vagy indító típusú, vagy terminális, vagy köztes. Lesznek olyan jegyek, hogy egy adott morf névszói-e, azon belül főnév-e, vagy hogy szótári alak-e, esetleg elől vagy hátul képzett, ajakkerekítéses vagy sem, lehet-e neki többes száma, és így tovább. Például a *-nak* toldalék csak annyit kell mondjon magáról, hogy terminális elem, és hogy igényeket támaszt a baloldali morf, azaz az előtte álló relatív tő irányában, legyen az igazi tő vagy csak egy képző. Üzenetét úgy lehetne lefordítani, hogy „szeretném, ha az előttem álló morf névszói lenne, valamint szeretném, ha egyben hátul képzett is lenne, és elfogadná azt, hogy én dativus vagyok”. Ez van tehát formális jegyek formájában belekódolva a *-nak* morf szótári leírásába. A *-nek* leírása majdnem ugyanezeket a jegyeket tartalmazza, csak mivel elől képzett, ezért maga előtt is elől képzett relatív tövet szeretne. A mindenkori relatív töveknek egyébként rengeteg tulajdonságuk van, de aktuálisan ezekből csak azzal kell foglalkozni egy konkrét szóalak elemzésekor, amelyik éppen megszólíttatik jobbról: ilyenkor meg kell nézni, hogy megfelelő jegyeinek értékei összeférnek-e a támasztott igénnyel. Érdemes még egy kicsit bonyolultabb példán, a *képzésnek* szóalakon megmutatni ezt a működést. Itt nyilván a *képez* igei forma a tő, azaz „nem névszó”. Az *-ás/-és* nemterminális toldalék, és maga elé igei alakot, vagyis „nem névszó”-t kér. Van neki azonban egy másik, jobb oldali arca is, amely főnévi, hiszen az *-ás/-és* a további toldalékok irányából nézve már főnévi tövet takar. A morfológiai illeszkedés ellenőrzésére tehát ez az a nagyon egyszerű elv, amit igen hatékonyan lehet számítógépes programban

megfogalmazni. Egy ilyen elemzőprogram a mai gépeken másodpercenként mintegy százezer szót képes végigelemezni. Az elemzési hatékonyság megtartásához azonban azt igen fontos betartani, hogy ha valamilyen morfológiai viselkedésre utaló felszíni jel nagyon egyértelműnek is látszik a betűalakból, akkor sem szabad elemzéskor magával a betűalakokkal foglalkoznia a programnak, hanem a betűalakból (vagy a nyelvész tudásából) korábban létrehozott jegyeket kell egy szótárból elővenni, és csak azokkal megvalósítani ezeket a jegy-összeférhetőségre vonatkozó – unifikációnak nevezett – műveleteket. A gépi feldolgozáshoz olykor kiegészítő információra is szükségünk lehet: van például olyan toldalék, amiből hagyományosan csak egyet ismerünk, ám az itt vázolt működéshez meg kell duplázunk. Ilyen például az *-i* képző, ami a *ház-i-ak*, illetve a *kéz-i-ek* esetében is átviszi a hangrendet a túloldalra. Ilyenkor a *ház* alak nem tud átszólni az *-i* képzőn túlra, hogy én egy *-ak* típusú többes számot kérő tő vagyok: ezt az információt az *i*-nek kellene tudnia átadni, de akkor a *kéz* tő után egy másik *-i*-nek kellene állnia. A nyelvtechnológiai megoldások olykor tehát eltérnek a hagyományos nyelvészet megoldásaitól. Ez tehát nagy vonalakban a Humor elemzőrendszer alapja (I. PRÓSZÉKY 2000). Más közelítés is ismert a magyar számítógépes morfológiában, például a *h u n m o r p h* statisztikai alapon közelít (TRÓN et al. 2005). Ez utóbbi az interneten mindenki számára ingyenesen elérhető, magyar nyelvre is működő morfológiai elemzőprogram.

A nyelvtechnológiában van a morfológiához szorosan kapcsolódó, ám az elméleti nyelvészetben nem szereplő terület, ami elméleti nyelvészeti körökben magyarázatra szorul: a *s z ó f a j i e g y é r t e l m ű s í t é s*. Ez a kategória azért nem létezik a nyelvtudomány más területein, mert az ember számára egy többértelmű szó értelmezésekor mindig létezik egy olyan nyelvi szint, ahol csak egyetlen szófaji értelmezése van az illető szónak. A morfológiai többértelműségek kezelésében mindig segít a szintaxis, a szemantika vagy a pragmatika, vagy valami külső körülmény segítségével el tudjuk különíteni az egyik szófajt a másiktól. Az ember mindig felismeri, hogy például a *nyom* aktuálisan ige vagy éppen főnév. A számítógép, ha nem lép magasabb szintre az elemzésben, akkor a morfológiai feldolgozás után valamilyen „orákulum” segítségét kell kérje, hogy megtudja, ebben a pozícióban a *nyom* főnév, mert például előtte névelő, utána pedig egy állítás van, vagy a *nyom* ige, mert például igei toldalékkal folytatódik. A szófaji egyértelműsítés azért fontos a nyelvtechnológiában, mert nem minden számítógépes rendszernek van módja végigmenni ezen a nagyon sok lépcsős nyelvi hierarchián, így a szóalaktan szintjén kellene valakinek megsúgnia, hogy a sok lehetséges felbontásból melyiket fogadja el, hiszen nincs módja az összes lehetséges utat kipróbálni. Az ember számára egyébként semmi nem annyira többértelmű, mint a számítógép számára. A gépnek sokszor azok az esetek is többértelműek, amelyek az ember számára nem: mi nem gondolkozunk azon, hogy ha azt olvassuk, hogy *nemzetét*, akkor ez tulajdonképpen többértelmű: a *nemzete* tárgyесе, vagy a *nemzeté* tárgyесе, mert ott a kontextus, ahol ez a toldalékolt alak egyértelmű. A gép ezzel szemben végigelemzi a szót az összes lehetséges módon, és azután kiválasztja az aktuálisan legvalószínűbbet. A magyar szófaji egyértelműsítő módszerek kutatása több mint tízéves múltra néz vissza: MEGYESI (1999) Svéd-

országban, ORAVECZ és DIENES (2002) a Nyelvtudományi Intézetben, KUBA et al. (2004) Szegeden, HALÁCSY et al. (2006) a BME-n, valamint legutóbb OROSZ (2011) a PPKE-n adtak a magyar nyelvre különböző algoritmikus eljárásokat a szófaji egyértelműsítőknél a magyar morfológia szolgálatába állítására.

5. A magyar szóalaktan fent vázolt megoldásait alkalmazza a helyesírás-ellenőrzés, az automatikus szövegválasztás, de adott esetben még az *ékezetesítés* is. A korábbi számítógépek, ma pedig elsősorban a mobiltelefonok világában ugyanis rengeteg *ékezet nélküli üzenet* megy, és – egy norma szerint létrehozott szöveg esetében – szükség lehet arra, hogy egy program a megfelelő helyre tegye vissza az elhagyott ékezeteket. Persze mindig lesznek *fokabel = főkébel* vagy *fókabél* típusú szavak, amikről szövegvkörnyezet nélkül nem tudhatjuk, hogy hova is valók az ékezetek, de azért ezek ritkák. A „hivatalos” magyar ékezetes betűk között nem szereplő zárt *ë* kezelésére is készült egy hasonló logikájú program (BUVÁRI 2001; NOVÁK–ENDRÉDY 2005).

A számítógépes szóalaktan alkalmazásai között talán még fontosabb a *szöveges keresés támogatása*, ahol nem mindegy, hogy megtaláljuk-e egy keresett szó toldalékolt formáit is, vagy sem. A szinonimaszótárak esetében – amelyek ugyan átvezetnek a következő témánkhoz, a szótárakhoz –, mint minden szótárban, tövek szerepelnek címszavakként, és ha a felhasználó egy szöveg közepén álló szóhoz keres rokon értelmű szót, akkor az a szó nagy eséllyel toldalékolt formában áll ott, tehát elemezni kell ahhoz, hogy megtaláljuk a tövét. Ezután ezt a tövet keressük meg a szinonimaszótárban és ezt cseréljük le egy másik töre, méghozzá úgy, hogy az újonnan talált szó megfelelő alakját kell visszaírni a szövegbe. Igen, de ennek nagy eséllyel a morfo-fonológiai, morfo-ortográfiai tulajdonságai eltérnek, így itt is komoly szerepe van a számítógépes morfológiának, méghozzá itt a morfológiai generalásnak. A *helyesírás-ellenőrző* programok esetében is találkozunk hasonló problémával, hiszen ha egy szó morfológiailag nem elemezhető, lehet, hogy csak a normától eltérően van írva, a programtól viszont azt is elvárja a felhasználó, hogy állítsa elő a norma szerint megfelelő alakot. Ha tehát a szó a morfológiai elemző számára bármi okból nem ismert (akár mert hibás, akár mert például nem ismeri a töszót a program, ami igen gyakori eset a tulajdonnevek világában), a mai elvárás az, hogy adjon javaslatot a hibásnak gondolt alak helyett. Ha például a nem ismert alak a *kérdesse*, akkor a programnak erre csak annyi tippje lesz, hogy *ez* vagy a *kérdése*, vagy a *kérdéses*, vagy a *kérdéssé*, esetleg a *kérdet* egyik ritka felszólító alakja, a *kérdesse* pontatlan leírásából származhat. Ezek az eredeti, ismeretlen betűsor lehetséges elütéstípusok szerinti technikai variációiból állnak elő úgy, hogy az elemzőprogram a létrejött „betűsálátákból” kiválasztja a formailag lehetségeseket, és egy listában a felhasználó számára választhatóvá teszi. Nyilván – a gyakorlatban zöld hullámos aláhúzásokkal jelentkező – környezetre is némiképp érzékeny program azt is figyelembe veheti, hogy a formailag lehetséges alakok közül melyik jöhet az adott helyen szóba. Például az *Ez esetben elszeretném a másik feleségét* mondatban az *elszeretném* forma lehet megfelelő, míg az *Ez esetben el szeretném adni az autót* mondatban nem. Ilyenkor a program azt is meg tudja mondani, hogy a jelenlegi helyesírási sza-

bályzat melyik pontjában olvasható a probléma magyarázata, azaz jelen esetben a segédigék és az igekötős alak viszonya.

Az automatikus elválasztás ismét egy olyan terület, amelyhez szükség lehet a nyelvészek által régóta művelt morfológiára. Igaz, a magyar nyelv elválasztási szabályai szótagokra és betűkapcsolatokra hivatkoznak, de az elválasztást megelőzi egy magasabb nyelvi szint, a morfológia. Ugyanis az összetett szavak vagy az igekötős szavak elválasztásakor először ezek szegmentálását kell elvégeznünk, majd alkalmazhatjuk – szinte mechanikusan – az elválasztási szabályokat. Ha a morfológiai elemző minden összetételi határt felismer, az elválasztó algoritmus pedig csak akkor lép működésbe, ha teljesen biztos az elválasztási pozíció, azaz ha nincs egymásnak ellentmondó morfológiai felbontása az aktuális szóalaknak. Ebből következik, hogy az elválasztóprogram elvileg már nem tévedhet. Ha valaki mégis lát elválasztási hibát valahol a gyakorlatban, azt nem ennek a programnak a kontójára kell írni, hanem tudni kell, hogy más elven működő elválasztó programok is létezhetnek. Ha az elválasztandó szó például a *megint*, akkor az ember sem tudhatja, hogy mire gondolt, aki leírta, ha nincs hozzá szövegkörnyezet. A mindenkori felhasználónak kell majd eldöntenie, hogy *me-gint* vagy *meg-int*, de egy igényesen megírt automatikus elválasztóprogram nem segíthet azzal, hogy például gyakoribb az egyik felbontás, mert az elválasztás nem vezethet be egy újabb hibaforrást. Az ugyanis nem helyesírási hiba, ha valahol nincs elválasztás; legfeljebb nem szép. A rossz elválasztás viszont helyesírási hibának számít. Van még egy – tipográfiai jellegű – probléma is a magyar elválasztásban: a kettős hosszú mássalhangzóké. Az a szöveg- vagy kiadványszerkesztő program, amelyik szeretne elválasztást kérni, nem feltétlenül ismeri azt a problémát, hogy a magyar nyelvben, ha odaadjuk például az *asszony* szót az elválasztónak, akkor a visszakapott szó nem feltétlen ugyanannyi karakterből áll, mint a bemenő szó, ugyanis adott esetben beszűrhatunk egy betűt: *asz-szony*. Ha tehát azt kérdezné a hívó program, hogy hányadik betű után kell elválasztani a szót, akkor erre a kettős hosszú mássalhangzóké esetében nem lehet válaszolni, ugyanis azok eredeti alakjukban nem lesznek elválasztva. Például az *asszonánc* esetén ott, hogy *assz-*, nem lehet elválasztani. Marad az a lehetőség, hogy *asszo-nánc*, ugyanis ott minden körülmények között lehet. A magyar elválasztóprogram pontosságával tehát igen közel vagyunk a 100 százalékhoz, ám még a mai napig is hallani olyat, hogy a magyar elválasztás egy tökéletesen soha meg nem oldható probléma.

Az előzőekben tehát igyekeztünk a legfontosabb olyan nyelvtechnológiai eszközöket bemutatni, amelyekben a számítógépes szóalaktan a magyar nyelvészet szóalaktanának eredményeire építve működik a gyakorlatban.

6. A hazai nyelvtechnológus kutatók egy ideje foglalkoznak a kisebb urali nyelvek morfológiájával egy kutatási együttműködési program keretében, az MTA Nyelvstudományi Intézetével és a magyarországi uralisztikai tanszékek jelentős részével közösen munkálkodva. Elkészült a manysi, két – a színjai és a kazimi – hanti, a komi, az udmurt, a nganaszan és tulajdonképpen egy tundrai nyenyec morfológiai elemzőprogram is. Ez azt jelenti, hogy ezeknek a nyelveknek a számítógépes szóalaktani feldolgozása magyar kutatók segítségével meglehetősen

előrehaladott állapotban van. Sőt, létrejött néhány nyelvre (például komira és udmurtra) egy helyesírás-ellenőrző program is, de nem volt olyan nagy világcég, amelyik azt mondta volna, hogy ez őt érdekli. Ezek a nyelvek ugyanis a nemzetközi gépi osztályozásban eddig még külön kódot sem kaptak, így egy szöveget nem lehet komira vagy udmurtra formázni, ahogy angolra vagy magyarra lehet. Bár az ezeken a nyelveken beszélők száma nagyobb, mint az izlandi vagy a máltai nyelven beszélőké, és létrehozásukkor nyilván nem az üzleti motiváció, hanem a tudományos volt az elsődleges. Ami viszont egy nyelv eddig le nem írt gépi morfológiájánál érdekes lehet, az a kérdésfeltevés jellege. Ugyanis a gépi leírás-hoz sokszor olyan kérdéseket is fel kell tenni, amiket a hagyományos nyelvészeti leíráshoz nem kérdezzük meg. Így történt például a nganaszan nyelvhez készített morfológiai elemző esetében is (PRÓSZÉKY–NOVÁK 2005), ahol a szóalaktan és a szótagstruktúra nagyon komplex módon játszik össze. Ennek a nyelvnek az esetében is felmerül, hogy sajnos, nincs elég adat egyes jelenségek absztrakt leírásához. Mivel a nganaszan beszélők száma rohamosan csökken, nagy öröm, hogy a számítógépes rendszer már ismeri a nganaszan morfológiát, úgyhogy ha esetleg egyszer nem lesz anyanyelvi beszélő, akkor van egy program, ami képes ezt a nyelvi komplexitást produkálni. A Nyelvtudományi Intézet nyelvészei és a Morpho-Logic kutatócég által létrehozott és ingyenesen használható nganaszan (és más uráli) elemzők mellett példaszövegeket is találni a rendszer és a nyelvek megismeréséhez¹. Mivel az uráli nyelveket szóba hoztuk, feltétlen említést kell tenni a még készülöben levő számítógépes „Urali etimológiai szótár” munkálatairól is, amelynek az eredményeként korábban elérhetetlen anyagok válnak széles körben elérhetővé².

7. A magyar lexikográfia rengeteg értékes eredménnyel gazdagította a nyelvtudományt. Napjainkban azonban az egy nyelvű és a két nyelvű szótárak világa is változóban van. A nyelvtechnológia, amelynek a hazai eredményeit itt sorra vesszük, valójában egy olyan új világot teremt, ami a Gutenberg-galaxis létrejötte óta kialakult papíralapú világ felváltása valami mással. Gutenberg óta a papír vastagsága vagy a felhasznált ólombetűk száma rengeteg helyen hatással volt a szótárak formájára. A szótári rövidítések azért alakultak ki, hogy minél több információ elférjen a papíron, hogy megfelelő könyvkötési technikákkal még ki tudjuk adni azt a szövegmennyiséget, amire szükségünk van. Az informatika, illetve az internet korában a helyszűke vagy az ólombetűk száma nem fog minket befolyásolni, tehát újfajta szótárak keletkezhetnek. Az első elektronikus szótárak – egy kicsit távoli analógiával – Benz autójához hasonlíthatók, amely azt a lovas kocsit vette mintának, amiből kifogták a lovat, és amibe a lovak helyére betették a motort. Ez tehát egy olyan „lovas kocsi” volt, amely már motorral ment. Hosszú idő után jutottunk el oda, hogy a szélcsatorna határozza meg az autónak a formáját, és nem a múlt. Az első számítógépes szótárak olyan papírszótárak voltak, amelyek ugyan a számítógép felületén jelentek meg, de még a régi Gutenberg-galaxisból

¹ <http://www.morphologic.hu/urali>

² <http://www.uralonet.nytud.hu>

örökölt tulajdonságaikkal. Ez a világ most van éppen átalakulóban az „igazi” elektronikus szótárak felé.

Ma, amikor már szinte közhely, hogy egyre több ember éri el az internetet, az a probléma, hogy az emberek nem tudják, hogy hol a határ a szótár meg a fordítás között. Ezért a valójában statikus szótárak és a dinamikusan működő fordítóprogramok közötti eltérések ismeretét ma már illik a nyelvészeti ismeretek alapjaihoz sorolni. A tömegek által használt internetes és mobiltelefonos szótárak használatáról pedig mérhető adataink is lehetnek. A szótárkészítésre való visszahatás soha nem látott módon tudja a szociolingvisztikát is gazdagítani. A felmérések több millió lekérdezés feldolgozása után már komoly vizsgálatokat tesznek lehetővé. Ezekből kiderülhet, hogy az iskolai mobilos szótárhasználat nyolc óra és kettő óra között az átlagos angoldolgozatok szavaira irányul, ebédidőben viszont az ételek nevei kerülnek előtérbe. Ebből az is kikövetkeztethető, hogy melyik az a korosztály, amely ezeket az eszközöket gyakorlatilag folyamatosan használja. Amikor megjelent egy, a fiatalok életét jelentősen befolyásoló könyv vagy film (pl. a Harry Potter-történetek, A Gyűrűk Ura, a Mátrix, vagy akár egy meghatározó zenekar lemeze), megjelennek a szótári keresésekben azok a szavak is, amelyek ezekben megtalálhatók. Mondhatjuk, hogy alakulóban egy új hazai műfaj, a „valós idejű társas nyelvészet”, melynek nyelvtechnológiai eszközökkel való kutatása sok érdekességet tartalmaz. Például a vizsgálatok kimutatták, hogy ha az embereket valami foglalkoztatja, akkor olyan szavakat írnak be, amelyek valamilyen szemantikus értelemben egy szűkebb területről valók. Vagyis anélkül, hogy a szótárlekérdezők szándékosan tennének bármit is, az általuk egyetlen alkalommal bevitt szavakat összekapcsoljuk, ez a gráf több millió lekérdezés után egy olyan hálózatot ad, melyben a szemantikus összetartozó szavak erősen összekapcsolódnak, azaz egyfajta szemantikus hálót (mai népszerű nevével: ontológiát) definiálnak. Kétségtelenül érdekes az is, hogy két nagy felhasználói világ különül el a gépi lekérdezések esetében: azoké, akik valóban a szavak jelentését szeretnék tudni, és azoké, akik elsősorban büszkélkednek az eszközhasználattal (vagy annak egy-egy extrém formájával) a barátaiknál. Igaz, ez az ismeret is a társas nyelvészeti kutatásokat gazdagítja.

8. Gépi segédeszközök és a meglévő szövegek felhasználásával egyre több új típusú szótár jön létre. A hagyományos egy-, két és többnyelvű szótárak világát jól egészíti ki a számítógépes felhasználásra és adott esetben emberi olvasásra is használható fogalmi szótárak, a már korábban is említett *ontológiai* világa. Ilyen hatalmas fogalmi szótár, a Princeton Egyetemen készített *WordNet* adatbázis (MILLER et al. 2000), amely több mint százezer nyelvi egység között definiál fogalmi viszonyokat. A magyar nyelv WordNethez kapcsolásával foglalkozó első kísérletek a 2000-es évek elején indultak el; az eljárás mögött az a hipotézis állt, hogy a WordNet-rendszerben kódolt relációk többé-kevésbé nyelvfüggetlenek, ezért tehát, ha a rendszer csomópontjain álló lexikai elemekhez találunk magyar megfelelőt, a köztük lévő fogalmi kapcsolat az angol WordNetből egyszerűen átörökíthető. A kísérleteket egy több hazai kutatóhely által koordinált kutatás követte,

amelyből 2007-re elkészült a Magyar WordNet szemantikus háló, egy 38 ezer magyar szóból álló adatbázis (PRÓSZÉKY–MIHÁLTZ 2008).

Bár most a hazai számítógépes nyelvészeti kutatásnak a magyar nyelvtudomány eredményeihez fűződő viszonyát tárgyaljuk, mégis érdemes egy kis kitérőt tenni a hazai szótárhelyzet rövid jellemzésére. A szótárak egy részét ugyanis üzleti alapon nem lehet felújítani, mert ez nem igazán jövedelmező terület. Sokszor csak lappang az a lehetőség, hogy megújuljon egy szótár, de legnagyobb szótárkiadóink üzleti alapon dolgoznak, vagyis ha nem látják garantálva a hasznot, eltekin-tenek a kiadástól. Arra is van példa, hogy már létrehozott, konkrét, nagyméretű szótárak azért nem jelennek meg, mert nincs, aki kiadja. Azt pedig végképp nem lehet üzleti alapon megoldani, hogy legyen a régió nyelveit összekötő, de üzletileg valószínűleg nem elég „erős” szlovák–magyar vagy magyar–román szótár. A gépi nyelvészet nagyszerű technológiákat hozott létre, a hazai szótárkészítésben is ott lehetnének ezek az eredmények, ám a globális választ mégsem a nyelvtechnológiának kellene megadnia erre a kérdésre. (Ezt a kérdést részletesebben tárgyalja PRÓSZÉKY 2011.)

A gépi nyelvészet eredményei ott különösen jól látszanak, ahol a statikus szótárak „működni kezdenek”. Mit jelent ez? Amikor a szótárhoz fordulunk, leggyakrabban valamilyen szöveget olvasunk, és eközben kérünk segítséget. Eddig ezt a kiinduló szöveget csak az ember maga látta, ma viszont erre a szövegre a számítógépnek is van „rálátása”, hiszen ami a gép képernyőjén megjelenik, annak a nyelvi elemzését is el tudja végezni. Így összeállhatnak akár a mondatban szintaktikai okok miatt szétesett kifejezések, akár a távoli igekötős igék, de valójában minden szó a saját szöveggörnyezetével azt is segít meghatározni, hogy melyik értelemben használjuk most őket. A jelentéskiválasztás eddig kizárólag a szöveget értő emberre maradt, most viszont a dinamikus morfo-szintaktikai elemzést már a nyelvi programok vállalhatják magukra. Ha például a *panel* szó nem érthető számomra, viszont a program észreveszi, hogy *panel* a *control* szó után áll a szövegben, akkor annak a *panel*-nak a *control panel* szócikkben lesz meg a megfelelő jelentése. Vagy gondoljunk a magyar és a német igekötőkre: hány embert „tréfál meg” az, hogy nem tudja, hogy az igéhez valahol a mondatban hozzátartozik egy igekötő is. Mivel egy ilyen intelligens szótárprogram³ magától fel tudja fedezni ezeket az összefüggéseket, innentől kezdve ez már nem szótári kérdés, hanem számítógépes nyelvészeti, ami a nyelvtudomány eddigi más (morfológiai, szintaktikai) eredményeit kombinálja a lexikográfiaiakkal.

Ahogy korábban jeleztük, az elektronikus szótárnak különböznie kell a papírszótártól. Például az elektronikus szótárakban a célnyelv szerint is lehet keresni. Ez tehát nem a mechanikus ábécérend, hanem tartalmi keresés. Mit jelent ez? Ha például megnézzük, hogy egy német–magyar szótárban az *eszik* hol jelenik meg, akkor különböző találatokat kapunk, ahol az *eszik* megjelenik a német szó valamely ekvivalenseként: *essen*, *manfen*, *fressen* és egy kifejezés, a *sich etwas zu Gemüde fühlen* „jobbaldalán” áll ott az *eszik*. Csakhogy ilyenkor a magyar szó a saját szinonimái között szerepel, nem pedig ábécérendbeli társai mellett. A cím-

³ <http://www.morphologic.hu/A-MoBiMouse-6-hasznalata.html>

szavakat papíron csak ábécé-rendben lehet egyértelműen rendezni, viszont ha a jobb oldali tartalomban tudok keresni, akkor sokkal további részletes információt kapok a szó igazi jelentéséről, mintha csak egyszerűen föl lenne sorolva ábécében a találati lista. A gépi technológiák elterjedése előtt ez a lehetőség eddig ki volt zárva, vagyis itt egy újabb példa arra, hogy miben különbözik a Gutenberg-galaxis és az elektronikus.

9. Eddigi gondolatmenetünk egyenesen vezet az eredeti szövegek közvetlen felhasználásához a gépi nyelvészet területén. Ez a terület a *k o r p u s z n y e l v é s z e t*, melynek segítségével a szövegek elemzéséből közvetlenül, azaz nem a nyelvészet összefoglaló segítségével jutunk nyelvi jellegű információkhoz. A szövegek korpuszokból való kiindulás nem a gépi nyelvészet sajátja, csak a számítógép lehetővé tette a szövegek korábban nem látott méretekben történő (százmillió, sőt, milliárd szavas szövegek korpuszok) gyors felhasználását. Az alapgondolatot megtalálhatjuk már a 19. század végén, lényegesen a számítógépek megjelenése előtt: „Simonyi új grammatikai módszert akar behozni, könyve induktíve halad, azaz a példákban kiindulva tanítja a szabályt, nem pedig dogmatica. A grammatikát tehát valami olvasmány alapján akarja előadni úgy, hogy a szabályokat a tanár tanítványai közreműködésével vonhatja le ésszerű következtetések útján. Ilyenképp tehát ezen módszer véget vet a lelketlen magolásnak, és azt észfejlesztő indukcióval pótolja” (RIEDL 1882). SIMONYI valamit megérezett, és nyilván emberekről beszél még, akik képesek a feladatot megoldani, amit mi most a számítógépre vonatkoztatunk. Az utóbbi évtizedekben kialakultak hazánkban is a korpuszalapú és különösképpen a korpuszvezérelt nyelvészeti kutatások, ahol a nyelvészeti feladat továbbra is a nyelvészé, de a számítógép különféle összefüggéseket tár fel nekünk, és segít abban, hogy ezeket értelmezzük. A hazai korpusznyelvészet eddigi legkidolgozottabb szövegek korpusza az MTA Nyelvtudományi Intézete által mintegy tíz éve létrehozott *Magyar Nemzeti Szövegtár*. Ebben ma 187,5 millió szónyi szöveg van, a szépirodalomtól a joganyagokig, de hétköznapi szövegek és sajtószövegek is. Ráadásul a szövegek morfológiailag elemezve és egyértelműsítve is vannak. Az anyag az idők folyamán több mint húszmillió határon túli szóval is kiegészült, ami további új és jelentős kutatások alapjául szolgálhat.

A szövegtár anyaga felett működik egy olyan vonzat-, illetve kollokációkereső eszköz (SASS 2009), amelynek segítségével megtudható, hogy mely szavak milyen más szavakkal állnak tipikusan együtt. Ebből számszerűleg is kimutatható, hogy például *kérni* elsősorban nem tárgyakat szoktunk, hanem *bocsánatot*, *segítséget*, *elnézést*, *engedélyt*, *tájékoztatást*, *támogatást* és így tovább. Az általános nyelvészeti eredményeken túl itt is szociolingvisztikai ismeretekkel gazdagodhatunk, ha megvizsgáljuk, hogy az *ad* ige tárgyesetben álló bővítményei közül például a Magyar Nemzetben az *otthont ad* vagy a *hírt ad* sokkal gyakoribb, mint az *igazat ad* vagy *tippet ad*, ami meg az interneten jellemzőbb. Ennek a kutatásnak az egyik legfontosabb eredménye az igéket vonzatkereteikkel ábrázoló szótár (SASS et al. 2011). Tehát azt, amit mindannyian intuitíve érzünk, meg lehet nézni konkrét előfordulási gyakoriságaikkal. Hiába érezzük, hogy például az *emelkedik* és a *növekedik* szemantikusan rokon szavak, hamar kiderül, hogy *emelkedni* lehet jog-

erőre is, de *növekedni* nem lehet ugyanerre. Tehát szemantikus osztályzás keletkezik anélkül, hogy a szemantika explicit módon itt jelen lenne, pusztán a nyelvtechnológiai megoldások segítségével a program feltárja azokat a kategóriákat, amelyeket úgy intuitíve olykor mi is tudunk, de eddig nem állt mögötte százezer szavas írott anyag.

Fontos hazai szövegtudományi korpusz még a *Szegedi Korpusz*, amit a Szegedi Tudományegyetem, az MTA Nyelvtudományi Intézete és a MorphoLogic hozott létre. Itt már a mondat szintig elemzett anyagról van szó. Hat különböző terület kétszáz ezer szavas, összesen egymillió-kétszáz ezer szavas szövege, amiből egy statisztikai számítógépes program tanulni tud. Léteznek továbbá nem egynyelvű korpuszok is, amelyeket a szakirodalom párhuzamos korpuszoknak mond. Magyarországon a legnagyobb ilyen a *Hunglish*, amit a BME-n dolgoztak ki (HALÁCSY et al. 2004). Ez egy szinkronizált magyar–angol korpusz, amivel többek között komoly fordítástudományi kutatásokat is lehet végezni, vagy akár csak ellenőrizni azt, hogy egy adott kifejezést a fordítók mindig konzisztensen fordítanak-e le vagy sem. Olyasmint is meg lehet nézni benne, hogy például milyen kontextusban fordítják az *egyetem*-et *college*-nek és mikor *university*-nek, és így tovább. Tehát a párhuzamos korpusz olyan lehetőségeket nyújt, amire korábban csak egy-egy nyelvtanár tudott volna válaszolni az intuíciója alapján, ma viszont ez az anyag még fordítóprogramok betanításához is használható.

Hatalmas hírkorpuszokon működnek például az olyan, ún. *szövegosztályozó* programok, melyek segítenek például beosztani a hírügynökségekhez az újonnan érkezett híreket. Egy olyan mondat, hogy *Nem lett cselgáncselnök a soproni futballtulajdonos*, a *HiTec* algoritmus (TIKK et al. 2005) alapján valamilyen biztonsággal a „Sport” kategóriába kerül, míg az *Obama megszakította nyaralását* a „Nagyvilág” kategóriába tartozik, és nem a „Bűnügyek”-hez. Lehet, hogy ha nem Obama neve állt volna ott, hanem egy bűnözőnek a neve, ez a program a mondatot rendőrségi hírként ismerté volna föl. Nagy mennyiségű szövegek elemzése esetén ma már a nyelvi programok ezekből a szövegekből tanulni képesek. Léteznek továbbá szövegekből terminusokat kivonatoló programok is, melyek az ismeretlen szakkifejezéseket hivatottak kigyűjteni.

10. Az eddig emlegetett kutatások a köznyelvi normát valamilyen értelemben jól betartó szövegekkel dolgoznak. Nyilván a nyelvjárásban is lehet alkalmazni azonban a számítógépet. A hazai *számítógépes dialektológiai* kutatások alapjainak éppen napjainkban történő megteremtése elsősorban VÉKÁS DOMOKOS és VARGHA FRUZSINA SÁRA nevéhez köthető. A *Bihalbocs* program hatására a dialektológia nagyon hosszú ideig számítógépesen mostohán kezelt területe kvantitatív vá vált, azaz gépileg is adatolt lett, és összekapcsolódik mindenfajta földrajzi megjelenítő eszközzel. Például a nyelvterület térképén azonnal megmutatható, hogy egy olyan szó, mint a *bihalbocs* hol használatos, és hogy ugyanerre a fogalomra merrefelé járja inkább a *bivalybocs*, a *borjú*, a *kisbivaly* vagy a *bivalyifű*. Meg lehet mutatni, hogy a *fésű* szó első szótagjának a magánhangzója szerint a Kárpát-medence különböző részein merre *fe'sű*, *fě'sű*, *fö'sű* vagy épp *fisű* ejtésű ez a szó. A program az adatokat rögtön térképre tudja vetíteni, amivel hatékonyan támogathatja a kutatót (VÉKÁS 2000). Fontos azonban meg-

jegyezni, hogy a számítógépes nyelvészetnek ez az a területe, ahol a gépi eszköz – a korábban ismertetett kutatások eredményeivel szemben – nem a nem-nyelvész végfelhasználót támogatja, hanem magát a nyelvész kutatót.

11. A magyar számítógépes nyelvészet egyik legnagyobb kihívása annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy hogyan elemzendő egy magyar mondat. A világban sokféle mondat-tani elemző program létezik, de a nyelvünkre viszonylag kevés olyan, átfogónak mondható szintaktikai leírás készült, amelynek gépi alkalmazása is van. Az egyik ilyen a MetaMorpho fordítórendszernek a mondatelemzője (PRÓSZÉKY–TIHANYI–UGRAY 2004), amelyik úgy elemzi a mondatokat, hogy az eredményt még a továbbiakban egy másik nyelvre is le kell tudnia fordítani. Az efféle program rátalál olyan megoldásokra is, amelyekre az ember ritkán, mert az ember érti a mondatot, és nemcsak szolgálai módon elemzi. Egy angol nyelvű példa, a híres CHOMSKY-mondat jól illusztrálja ezt. Ugyanis a *Time flies like an arrow* esetében van két olyan elemzési lehetőség is, amelyet az ember a gyakorlatban nem vesz észre: nemcsak az a lehetséges fordítás tehát, hogy *Az idő repül, mint egy nyíl*, hanem az is, hogy *Időzits legyeket, mint egy nyíl (Time flies!)*, sőt az is, hogy *Az időlegyek kedvelnek egy nyilat (időlegyek = time flies)*.

Lehet, hogy a géppel fordított szövegek nagy részét mi, anyanyelvi beszélők nem így mondanánk, de mindannyian tudjuk, hogy körülbelül ez az, amit a mai fordítóprogramoktól elvárhatunk. Végül is, ha valakinek szüksége van a gép fordítására, megérti (VARGA 2012). Másként fogalmazva: nem feltétlenül fordításról kell itt beszélni, hanem megértéstámogatásról (PRÓSZÉKY 2002). Az ilyen fordításokkal nem mennek el fordításhitelesítőkhöz az emberek, viszont nagyon gyors (és olcsó) eredményt kapnak. Nyilvánvaló, hogy a gépi fordítóprogramok működésének következtében senki nem vesztette el fordítói állását. A gépi fordítóprogramoknak más a célja, tehát nem úgy kell megítélni, mint ami az emberi fordítást kiváltja. Természetesen, ha például az angol forrásnyelvet albánra cserélnék, akkor már többen éreznék a problémát: nem olyan könnyű hirtelen albán fordítót találni, de még olyat sem, aki képes egy adott albán szöveg hozzávetőleges értelmezésében segíteni. Magyarország egyébként még mindig az utolsó az Eurobarometer⁴ szerint idegennyelv-ismeretben, ez pedig azt jelenti, hogy sok honfitársunknak nemcsak az albán, hanem az angol esetében is szüksége lehet ilyen eszközre. Az első és az interneten megjelenése óta folyamatosan – és ingyenesen – működő gépi fordító rendszer, a Webfordítás (www.webforditas.hu) rengeteg nyelvészeti kutatási eredmény integrálásával készült el. Mérésekből lehet tudni, hogy évente több tízmilliószor fordulnak felhasználók a gépi fordító rendszerhez (PRÓSZÉKY–TIHANYI 2009).

A hazai számítógépes nyelvészet elkövetkezendő időszakától azt lehet remélni, hogy egyre jobban fognak közelíteni egymáshoz az emberközpontú és a számítógépes elemzések. Ezt célozza egy új kutatóközösség, az MTA – PPK E Magyar Nyelvtechnológiai Kutatócsoport létrejötte 2012 elején. Kutatási céljuk – az emberi elemzéshez hasonló gépi nyelvelemző rendszer lét-

⁴ http://ec.europa.eu/languages/languages-of-europe/eurobarometer-survey_hu.htm

rehozása – a számítógépes pszicholingvisztika irányába mutat. Ez nem szekven-
ciálisan, hanem párhuzamosan fog működni, még hozzá úgy, hogy megpróbál
érzékenyen reagálni a nyelven kívüli hatásokra is. A kutatók annak a gépi model-
lálásával is szándékoznak foglalkozni, hogy hogyan tud ugyanúgy tévedni nyelvi
elemzése közben az elemző, ahogy az ember is téved. Mert a nyelvi programok
eddiggi tévedései, sajnos, nem tipikusan olyanok, mint az ember tévedései: épp
ezért érzik oly sokan idegennek még a gépi nyelvészet eredményeit.

12. A nyelvvel foglalkozó írások és előadások kapcsán szokás – a valójában
negatív példát modelláló – Babel képét előhúzni, ám ha a megoldás irányába sze-
retnének lépni, okosabb egy másik bibliai kép ideidézése: a pünkösdé. Ott mindenki
a saját nyelvén hallotta ugyanis ugyanazt az üzenetet⁵. Remélem, gondolataimmal
segítettem azt a képzetet kialakítani az olvasóban, hogy a magyar nyelvtechnoló-
gia folyamatosan ebbe az irányba halad.

Kulcsszók: nyelvtechnológia, számítógépes nyelvészet, magyar nyelvtudomány.

A hivatkozott irodalom

- BUVÁRI MÁRTA 2001. Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval. Bárczi Géza Ér-
tékörző Alapítvány, Bp.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1994. Magyar ragozási szótár (Dictionary of Hungarian inflections). MTA
Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- GRICE, PAUL 1997. A társalgás logikája In: PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI
TAMÁS szerk., *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Osiris Kiadó, Bp., 213–28.
- HALÁCSY, PÉTER et al. 2004. Hunglish: nyílt statisztikai magyar-angol gépi nyersfordító.
In: ALEXIN ZOLTÁN – CSENDES DÓRA szerk., *II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti
Konferencia*. SZTE, Informatikai Tanszékcsoport, Szeged, 81–4.
- HALÁCSY, PÉTER et al. 2006. Using a Morphological Analyzer in High Precision POS
Tagging of Hungarian. In: CALZOLARI, NICOLETTA – CHOUKRI, KHALID szerk., *Pro-
ceedings of 5th Conference on Language Resources and Evaluation*. ELRA, Párizs,
2245–8.
- KENESEI ISTVÁN 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: *StrNyt*. 3: 75–136.
- KILGARIFF, ADAM – GREFFENSTETTE, GREGORY 2003. Introduction to the Special Issue
on the Web as Corpus. *Computational Linguistics* 29/3: 333–47.
- KOSKENNIEMI, KIMMO 1983. Two-level Morphology: A General Computational Model
for Word-Form Recognition and Production. Publications, No. 11. University of
Helsinki, Helsinki.
- KUBA, ANDRÁS – HÓCZA, ANDRÁS – CSIRIK, JÁNOS 2004. POS Tagging of Hungarian
with Combined Statistical and Rule-based Methods. In: SOJKA, PETR et al. szerk.
*Proceedings of the Seventh International Conference on Text, Speech and Dialogue
(LNAI 3206)*. Springer Verlag, Berlin, 113–21.

---

⁵ A gondolattal Simonfai László egyik 2002-es előadásában találkoztam először, és annyira
megtetszett, hogy azóta „népszerűsitem”.

- MEGYESI, BEÁTA 1999. Improving Brill's PoS Tagger for an Agglutinative Language. In: FUNG, PASCALE – ZHOU, JOE szerk., Proceedings of the Joint SIGDAT Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing and Very Large Corpora, University of Maryland. ACL, New Brunswick, 275–84.
- MILLER, GEORGE A. et al. 1990. WordNet: An Online Lexical Database. International Journal of Lexicography 3/4: 235–44.
- NÉMETH GÉZA – OLASZY GÁBOR szerk. 2010. *A magyar beszéd.* (Beszédkutatás, beszédtechnológia, beszédinformációs rendszerek.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- NOVÁK ATTILA – ENDRÉDY ISTVÁN 2005. Automatikus zárt é-jelölő program. In: ALEXIN ZOLTÁN – CSENDES DÓRA szerk., A 3. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia előadásai. SZTE, Szeged, 453–4.
- ORAVECZ, CSABA – DIENES, PÉTER 2002. Efficient Stochastic Part-of-Speech tagging for Hungarian. In: RODRIGUEZ, MANUEL GONZÁLEZ – ARAUJO, CARMEN PAZ SUAREZ szerk., Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation. ELRA, Párizs, 710–7.
- OROSZ, GYÖRGY 2011. Investigating Hungarian POS-tagging Methods. In: ROSKA, TAMÁS szerk., Proceedings of the Multidisciplinary Doctoral School 2010–2011 Academic Year. Pázmány University ePress, Bp., 77–81.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 1994. Humor: a Morphological System for Corpus Analysis. In: RETTIG, HEIKE et al. szerk., Language Resources for Language Technology: 1st TELRI European Seminar. Institut für deutsche Sprache, Mannheim, 149–58.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 2000. Számítógépes morfológia. In: StrNyt. 3: 1021–64.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 2002. Comprehension Assistance Meets Machine Translation. In: TOMAŽ ERJAVEC – JERNEJA GROS szerk., Language Technologies. Institut Jožef Stefan, Ljubljana, 1–5.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 2011. A szótári világ átalakulási tendenciái az internet megjelenésével. Modern Nyelvoktatás 17: 3–13.
- PRÓSZÉKY GÁBOR – MIHÁLTZ MÁRTON 2008. Magyar WordNet: az első magyar lexikális szemantikai adatbázis. Magyar Terminológia 1: 43–57.
- PRÓSZÉKY GÁBOR – NOVÁK ATTILA 2005. Computational Morphologies for Small Uralic Languages. In: ARPPE, ANTTI et al. szerk., Inquiries into Words, Constraints and Contexts. (Festschrift in the Honour of Kimmo Koskeniemi on his 60th Birthday). CSLI Publications, Stanford, 116–25.
- PRÓSZÉKY GÁBOR – TIHANYI LÁSZLÓ 2009. Webfordítás.hu: egy internetes nyelvtechnológiai szolgáltatás tanulságai. In: TANÁCS ATTILA et al. szerk., VI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 19–23.
- PRÓSZÉKY GÁBOR – TIHANYI LÁSZLÓ – UGRAY GÁBOR 2004. Moose: A Robust High-Performance Parser and Generator. In: ROSNER, MIKE szerk., Proceedings of the 9th Workshop of the European Association for Machine Translation. EAMT, La Valletta, Málta, 138–42.
- RIEDL FRIGYES 1882. Simonyi kis nyelvtana. Egyetemes Philológiai Közlöny 6: 573–90.
- SASS BÁLINT 2009. „Mazsola” – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In: VÁRADI TAMÁS szerk., Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia előadásából. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 117–29.

- SASS BÁLINT et al. 2011. Magyar igei szerkezetek (A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára). Tinta Könyvkiadó, Bp.
- TIKK, DOMONKOS et al. 2005. Categorizing Gigabytes: Experiments on the RCV1 Corpus. In: TAR JÓZSEF szerk., Proc. of the 6th Int. Symp. of Hungarian Researchers on Computational Intelligence. BMF, Bp., 267–76.
- TRÓN VIKTOR et al. 2005 Hunmorph: Open Source Word Analysis. In: MARTIN JANSCHKE szerk., Proceedings of the ACL 2005 Workshop on Software. ACL, Ann Arbor, Michigan, 77–85.
- VARGA ÁGNES 2012. A gépi fordítás minősége és javítási lehetőségei. PhD-disszertáció, ELTE BTK, Bp.
- VÉKÁS DOMOKOS 2000. Magánhangzó-rendszerek elemzése informatizált nyelvjárási korpuszon. In: GÓSY MÁRIA szerk., Beszédkutatás 2000. Beszéd és társadalom. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 75–86.

Language technology and Hungarian linguistics

Language technology and *speech technology* are cover terms for two interrelated directions of research that involve an encounter between computer technology and written, respectively spoken, language and enable computers to give responses that are similar to those of human speakers and listeners and are based on knowledge derived from the regularities of natural language. In our case, the particular natural language at hand is Hungarian; this paper gives an overview of current research on that language within the area of language technology and of the results of Hungarian linguistics in general that this emerging discipline has been able to make use of.

Keywords: language technology, computational linguistics, Hungarian linguistics.

PRÓSZÉKY GÁBOR

A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról*

1. Bevezetés. – A stilisztika és a szociolingvisztika a huszadik század második felében rendkívül közel kerülnek egymáshoz – akadnak olyanok, akik lehetőséget látnak a két diszciplína egyesítésére is. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy már a nyelvészeti strukturalizmus is számos olyan nyelvi jelenséget (többek között a mondat, illetve a mondat feletti nyelvi jelenségek, a nyelvhasználat egész területe, a nyelvi változás kutatása) kizár a tudományos vizsgálat területéről, melyek ugyanakkor a nyelvi kommunikáció leírásában megkerülhetetlenek. (LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008: 19–20.) A remélt objektív tudományos leírás érdekében történő tárgyi szűkítést a generatív nyelvészet is alkalmazza, továbbra is háttérbe szorítva a nyelv(használat) változatosságából következő empirikus sokszínűséget. Azok a megfigyelhető nyelvi megoldások, amelyek nem illeszt-

---

* A tanulmány a K 81315 sz., Kognitív stilisztikai kutatás című OTKA-pályázat keretében készült. Ezúton köszönöm Kiss Jenő és Tolcsvai Nagy Gábor segítő megjegyzéseit.

- SASS BÁLINT et al. 2011. Magyar igei szerkezetek (A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára). Tinta Könyvkiadó, Bp.
- TIKK, DOMONKOS et al. 2005. Categorizing Gigabytes: Experiments on the RCV1 Corpus. In: TAR JÓZSEF szerk., Proc. of the 6th Int. Symp. of Hungarian Researchers on Computational Intelligence. BMF, Bp., 267–76.
- TRÓN VIKTOR et al. 2005 Hunmorph: Open Source Word Analysis. In: MARTIN JANSCHKE szerk., Proceedings of the ACL 2005 Workshop on Software. ACL, Ann Arbor, Michigan, 77–85.
- VARGA ÁGNES 2012. A gépi fordítás minősége és javítási lehetőségei. PhD-disszertáció, ELTE BTK, Bp.
- VÉKÁS DOMOKOS 2000. Magánhangzó-rendszerek elemzése informatizált nyelvjárási korpuszon. In: GÓSY MÁRIA szerk., Beszédkutatás 2000. Beszéd és társadalom. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 75–86.

Language technology and Hungarian linguistics

Language technology and *speech technology* are cover terms for two interrelated directions of research that involve an encounter between computer technology and written, respectively spoken, language and enable computers to give responses that are similar to those of human speakers and listeners and are based on knowledge derived from the regularities of natural language. In our case, the particular natural language at hand is Hungarian; this paper gives an overview of current research on that language within the area of language technology and of the results of Hungarian linguistics in general that this emerging discipline has been able to make use of.

Keywords: language technology, computational linguistics, Hungarian linguistics.

PRÓSZÉKY GÁBOR

A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról*

1. Bevezetés. – A stilisztika és a szociolingvisztika a huszadik század második felében rendkívül közel kerülnek egymáshoz – akadnak olyanok, akik lehetőséget látnak a két diszciplína egyesítésére is. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy már a nyelvészeti strukturalizmus is számos olyan nyelvi jelenséget (többek között a mondat, illetve a mondat feletti nyelvi jelenségek, a nyelvhasználat egész területe, a nyelvi változás kutatása) kizár a tudományos vizsgálat területéről, melyek ugyanakkor a nyelvi kommunikáció leírásában megkerülhetetlenek. (LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008: 19–20.) A remélt objektív tudományos leírás érdekében történő tárgyi szűkítést a generatív nyelvészet is alkalmazza, továbbra is háttérbe szorítva a nyelv(használat) változatosságából következő empirikus sokszínűséget. Azok a megfigyelhető nyelvi megoldások, amelyek nem illeszt-

---

* A tanulmány a K 81315 sz., Kognitív stilisztikai kutatás című OTKA-pályázat keretében készült. Ezúton köszönöm Kiss Jenő és Tolcsvai Nagy Gábor segítő megjegyzéseit.

hetők be a rendszerszerű leírásba (s így nem is jósolhatók meg előre), generatív keretben a szabálytól való elhajlásként értelmeződnek, elemzésük tehát nem végezhető el a nyelvtudomány eszközeivel, s nem is érdemel komolyabb figyelmet. Így foglalható össze röviden az a nézőpont, ahonnan szemlélve stilisztika és szociolingvisztika valóban közös nevezőre hozható: mindkét tudományág a nyelvi változatossággal foglalkozik, vagyis a megnyilatkozások ugyanazon problematikájával (SPILLNER 1987: 273).

Ez a kapcsolódási pont veti fel a két kutatási terület egységesítésének kérdését is, meglehetősen korán. WERNER WINTER már a hatvanas évek közepén amellett érvel, hogy a különböző stílusok a társadalmi dialektusok speciális típusainak tekinthetők. (Idézi SPILLNER 1987: 274. Jóllehet a magyar és a kontinentális terminológiában a társadalmi nyelvváltozatok jelölésére a *szociolektus* terminus honosodott meg, az angolszász szociolingvisztika inkább a *dialektus* kifejezés átfogó, a nyelvváltozatra általában utaló használata terjedt el, elsősorban tudománytörténeti okokból – vö. WOLFRAM 1998: 107–9; KISS 2001: 27 –, így ezzel a hagyománnyal összhangban, valamint a további fogalmi keveredés elkerülése céljából magam is ilyen értelemben használom a tanulmányban a *dialektus* szót.) Hasonlóan határozza meg WIDDOWSON is a stilisztika helyét a nyelvtudományban: a stilisztika célja annak a feltárása, hogyan hatnak a különböző konvenciók az aktuális üzenet létrehozásában, így a stilisztika egy leágazása annak, amit szociolingvisztikának hívunk (idézi SPILLNER 1987: 274). A közös pont tehát a nyelvi változatosság konvencionalizáltsága mint társadalmi feltételrendszer. Természetesen felmerül a két diszciplína viszonyának másik alternatívája is: a stilisztika tulajdonképpen az egyes szituációkhoz kötődő, elkülöníthető nyelven belüli változatokat vizsgálja, tehát végső soron a használatban megmutatkozó nyelvváltozatokat, ezért itt a stílus fogalma lesz a fölérendelt fogalom, a stilisztika pedig a stílusok átfogó vizsgálata, melynek egy részterülete a szociolingvisztika (idézi SPILLNER 1987: 274).

Voltaképpen a lényeg a két tudományág hasonló érdeklődése és módszertani nehézségei, valamint a nyelv alternatív szemlélete; az pedig, hogy melyik kutatási terület integrálja magába a másikat, attól függ, hogy éppen honnan nézzük a nyelvi variabilitást. Érdemes azonban utalni arra, hogy a két tudományágnak különböző célkitűzései és hagyományai vannak. Meglátásom szerint a szociolingvisztika a strukturalista és a generatív paradigmával szemben, a nyelv újszerű leírását megvalósító tudományterületként lép fel a hatvanas évektől (még ha mindez nem is jelent a szó klasszikus értelmében paradigmaváltást; l. CSERESNYÉSI 2004: 22–3), melynek célja az empirikus úton gyűjtött nyelvi jelenségek minél átfogóbb, rendszeres magyarázata a társadalom vonatkozásában. Ezzel szemben a stilisztika, jóllehet évezredekre visszamenő hagyományokkal rendelkezik, egészen a huszadik század második feléig elsősorban az irodalmi szövegek vizsgálatára, elemzésére korlátozódik, s éppen többek között a szociolingvisztika stílusértelmezése terjeszti majd ki a stílus fogalmát a mindennapi verbális megnyilatkozásokra is. A két tudományág tehát az összehasonlítás ellenére sem homológ.

Jómagam nem kívánok egyik fenti alternatíva mellett sem érvelni, hanem olyan álláspontot képviselek, melyben a szociolingvisztika a nyelvtudományon

belül autonóm nyelvelírási paradigma, saját elméleti alapvetésekkel, célkitűzésekkel és módszertani megfontolásokkal, míg a stilisztika inkább a megnyilatkozások mint diskurzusba ágyazott szövegek megformáltságát vizsgáló átfogó nézőpont. (Ellentétes felfogást képvisel például SANDIG 1995: 27.) Egyszerűben megfogalmazva: szociolingvisztikából egy van, még ha az rendkívül sokszínű és szerteágazó kérdésekkel foglalkozik is, köszönhetően annak, hogy számos különböző hagyományból alakult ki. (CSERESNYÉSI 2004: 20–2. Ez a nézet egyébként összhangban van a szociolingvisztika tágabb értelmezésével is, amely PETER TRUDGILL nyomán a magyar szociolingvisztikában is teret nyert – I. KISS 1995: 14–5; GRÉTSY 2002: 296–7; KONTRA 2003: 31–2 –, s melynek háttérében a nyelv leírása során érvényesített szociológiai-szociokulturális szemlélet mint elméleti előfeltevés áll; I. CSERESNYÉSI 2004: 19.) Stilisztikából azonban annyiféle van, ahány különböző nyelvelírási paradigma tematizálja a maga keretein belül a megformáltság kérdését (tehát beszélhetünk strukturalista stilisztikáról, a prágai iskola hagyományaira épülő funkcionális stilisztikáról, funkcionális kognitív stilisztikáról, s szociolingvisztikai stilisztikáról), miként erre ANDEREGG már a hetvenes években felhívta a figyelmet: „mindenképpen tudatosítanunk kell [...], hogy az egyes stílusvizsgálatok a mindenkor alapul vett nyelvfogalomtól, illetve nyelvi modelltől való függőségükben szükségszerűen eltérő felismerésekhez vezetnek” (ANDEREGG 1977/1995: 237). Vagyis az egyes stílusértelmezések rendre annak a nyelvelméletnek a függvényei, amelynek keretében kidolgozzák azokat, így együttesen járulnak hozzá a stílus fogalmának megragadásához (TOLCSVAI NAGY 1995: 219).

A dolgozat kiindulópontja ennek megfelelően az, hogy vannak stilisztikai jellegű nyelvi jelenségek, melyekkel a szociolingvisztika mint paradigma is foglalkozik. Azért mondható produktívnak ez a kezdőpont, mert lehetővé teszi, hogy mindazt, amit a társasnyelvészet a stílusról mond, végül összefüggésbe hozhassuk a funkcionális szemléletű nyelvészettel. E tanulmány végső célja tehát, hogy rámutasson egy olyan fogalmi szintézis lehetőségére, amely egy funkcionális szemléletű nyelvelírás keretében egyesítheti a szociolingvisztikai és más, például kognitív keretű kutatásokat, s melynek fő célja a nyelv és a nyelvhasználat vizsgálata annak szociokulturális és kognitív meghatározottságát szem előtt tartva (közvetlen előzményként I. BARTHA–HÁMORI 2010). A stílus különböző meghatározásai a szociolingvisztikán belül olyan komplex stílusfogalom kialakítását teszik lehetővé, amely átfogó stilisztikai szemléletmód alkalmazását eredményezheti, s itt kapcsolódhat egymáshoz kognitív és társasnyelvészet. Ez tehát az IMRÉNYI ANDRÁS (2009: 59–60) jelezte lehetséges integráció továbbgondolásaként is felfogható, mely az ott felvetett funkcionális pragmatikai szemléletmód (TÁTRAI 2005: 209–10, 2011: 15; I. még NÉMETH T. 2006: 225–7) mellett egy funkcionális stilisztikai szemléletmód kialakítását szorgalmazza, s ehhez esettanulmányként a szociolingvisztikai stílusmeghatározás áttekintésével kíván hozzájárulni.

Ez az áttekintés természetesen veszi, hogy a társasnyelvészetben belül is különböző, egymást csak részben átfedő, ugyanakkor egymással párbeszédben lévő stílusfogalmak vannak jelen. Következésképpen sem ütköztetni nem kívánja ezeket a fogalmakat, sem kritikájukat nem végzi el, mégpedig két okból. Először

is minden társasnyelvészeti stílusmeghatározási kísérlet egy empirikus kutatás következménye, s maga is újabb empirikus vizsgálatokat kezdeményez. Vagyis kizárólag újabb nyelvi adatok gyűjtésén és szociolingvisztikai szempontú elemzésén alapulhat annak a kijelentése, hogy a korábbi fogalmak mennyiben vehetők el vagy egészíthetők ki. Mivel magam ilyen irányú kutatást nem végeztem, nem vállalkozhatom az egyes meghatározások kritikai vizsgálatára; ezt a belső kritikát és továbbgondolást a szociolingvisztika amúgy is rendre elvégzi. Másodszor, a dolgozat elsősorban metatudományos érdeklődésű (vö. KERTÉSZ 2000: 209–11), így nem annyira az egyes definíciók elégtelenségének kimutatása, mint inkább azok közös nevezőre hozása a célja. Elfogadja ugyanis a quine-i naturalista metatudomány fő tételeit (uo.), tehát alapvetően plurális szemléletű, fő feladatának a nyelv tudományos megismerésének szociolingvisztikai módja során használt konceptualizációk a posteriori leírása és bemutatása, nem pedig a priori érvényesített kritériumok mentén történő bírálata. Miként PENELOPE ECKERT és JOHN R. RICKFORD is megjegyzi, a társasnyelvészet által kidolgozott stílusfogalmak nem mondanak ellent egymásnak, s nem is zárják ki egymást (ECKERT–RICKFORD 2001: 5), így magam igazán azt tartom érdekesnek, miként szintetizálhatók egy kellően összetett fogalmi szerkezetté, s ebből milyen következtetéseket lehet levonni a funkcionális szemléletű nyelvreírások tekintetében. Többek között ezért sem vállalkozom arra (s a terjedelmi keretek sem teszik lehetővé), hogy ebben az írásban részletesen bemutassam azokat a kutatásokat, amelyek az egyes stílusdefiníciókat megelőlegezték.

Egyoldalúnak mondható ugyanakkor az itt felvázolni kívánt áttekintés abban a tekintetben, hogy kizárólag az angol-amerikai szociolingvisztika stílusdefinícióit vizsgálja. Ám jelentős érvek szólnak emellett a szűkítés mellett is. Ne feledjük, hogy a szociolingvisztikai kutatásban LABOV révén merültek fel először a stílust érintő kérdések, s a laboviánus stílusdefinícióra is elsősorban az angolszász szociolingvisztikában születtek továbbgondoló válaszok. Másrészt a funkcionális kognitív nyelvészet maga is az angolszász nyelvtudományi tradíció terméke, közös gyökerekre megy vissza a szociolingvisztika angolszász ágával, tehát a kapcsolódási pontokat is könnyebb felfedezni. (Ilyen kapcsolódási pont maga a stílus fogalma is.) Mindez arra indított, hogy ebben a tanulmányban a labovi stílusfelfogást és az arra adott válaszokat kísérem figyelemmel.

E tanulmányban tehát először a labovi stílusfogalmat és változását kívánom részletesebben bemutatni (2.); ezek után kerül sor azokra, akik saját stílusértelmezésüket a labovi keretekhez kapcsolódva, a variációs paradigmán belül fejtették ki (TRUDGILL, WARDHAUGH, MILROY, SPOLSKY) (3.); majd azt vizsgálom, milyen funkcionális szemléletű alternatívája alakult ki a labovi stílus- és nyelvfelfogásnak, a regiszter fogalmára alapozva (FINEGAN és BIBER modellje) (4.). Külön részben, részletesebben foglalkozom ALAN BELL stíluselméletével, mely voltaképpen a legtöbb mai dinamikus stílusfelfogás kiindulópontja a szociolingvisztikában (5.). Ezek után tárgyalom azokat a meghatározásokat, melyek a leginkább elhatárolódnak LABOV stílusfogalmától (HUDSON, COUPLAND) (6.). Végül a konklúzióban felvázolom a bemutatott fogalmi struktúrák lehetséges szintézisét (7.). Nyilvánvalóan az egyes stíluselméletek ilyenén csoportosítása sem eleve adott:

a kutató nézőpontjától, céljaitól függ, miként tekint az egyes modellekre, hogyan viszonyítja egymáshoz azokat. Mivel e dolgozat célja, hogy a stílus fogalmának szociolingvisztikai alakulását egy funkcionális szemléletű nyelvfelfogás előterében tekintse át, az egyes meghatározások is annak megfelelően kerülnek tárgyalásra, hogy mennyiben hangolhatók össze a funkcionális nyelvelmélettel. Lényeges azonban, hogy egy ilyen fogalomtörténeti áttekintés nemcsak a tudományos megismerés mindenkori perspektivikusságára mutat rá, hanem a fogalmi konstrukciók leírása és összevetése révén magának a stílus jelenségének is számos aspektusát megragadhatóvá teszi (KÖLLER 1988: 16, 26).

2. LABOV stílus meghatározása. – A stílus szociolingvisztikai értelmezésében mindenképpen LABOVnak kell elsőként szerepelnie. Nemcsak azért, mert időrendben az első meghatározási kísérlet neki tulajdonítható, hanem azért is, mert az ő „definíciója” és annak empirikus alátámasztása-alkalmazása kezdeményezi majd a stílus további értelmezéseit, tehát LABOV tematizálja a stílusjelenségek szociolingvisztikai vizsgálatát, központi elméleti és módszertani jelentőséget adva a stílus fogalmának a szociolingvisztikában (ECKERT–RICKFORD 2001: 2). Az idézőjelek használata azonban nem véletlen: meglátásom szerint a labovi stílusértelmezés voltaképpen nem hoz létre koherens, általános érvényű definíciót, jöllehet magát a stílust a figyelem középpontjába állítja.

Minden bizonnyal jól ismert LABOV 1966-os New York City-ben végzett vizsgálata, melynek során többek között a /th/ fonéma változatait, az /r/ különböző megvalósulásait és a hangsúlytalan *-ing* morféma kiejtési változatait elemezte. A kutatás egyik eredménye a *k o n t e x t u á l i s* stílus fogalmának bevezetése lett (jelen tanulmányban LABOV 1970/1979 alapján tárgyalom). LABOV célja, hogy az adott változónak a gyűjtött anyagban megfigyelhető megjelenésére rendszereszerű magyarázatot találjon, vagyis hogy a megfigyelt megnyilatkozás – és ezáltal a nyelv – szociolingvisztikai szerkezetét megragadja. A változók között talál olyanokat, amelyek a társadalmi környezet nem-nyelvi változóival korrelálnak: a nyelvhasználók társadalmi-gazdasági, etnikai, életkori és egyéb jellemzői mentén rendezhető el az adott változó változatainak stabil megjelenése, gyakorisága. Az ilyen szociolingvisztikai változókat LABOV *i n d i k á t o r*oknak nevezi, s ebben az esetben a változó társadalmi rétegzettségéről beszél, amit legegyszerűbben úgy fogalmazhatunk meg, hogy az adott változó a társadalmi jellemzőknek megfelelően realizálódik minden szituációban. (LABOV 1970/1979: 188.) A társadalmi rétegződés leírása azonban nem minden esetben magyarázza a változó viselkedését, tehát egy valóban szisztematikus magyarázat esetén be kell vezetni egy másik dimenziót, a stílus dimenzióját. Ha egy változó stilisztikai rétegzettséget mutat a labovi leírásban, akkor a szituáció mentén variálódik, függetlenül a nyelvhasználók társadalmi jellemzőitől. Az ilyen variabilitást mutató változókat LABOV a *m a r k e r* elnevezéssel jelöli. Természetesen a változók többsége egyszerre mutat társadalmi és stilisztikai rétegzettséget is, tehát leírható markerként és indikátorként is. (Uo.)

Látható, hogy a stílus fogalmának bevezetésére elsősorban azért van szükség, hogy LABOV rendszeres leírást rendelhessen az egyes megfigyelt változókhoz.

Vagyis a stílus nem más, mint technikai eszköz a jelenségek interpretációja során: nem a priori tételezett és kidolgozott elméleti produktum, hanem a vizsgált nyelvi anyag értelmezése folyamán kialakított szempont; másként fogalmazva, nem általános érvényességi igénnyel megfogalmazott generáldefiníció, hanem a vizsgált jelenség megragadásához használt technikai fogalom. Ennek a következőképpen a fogalom viszonylagos meghatározatlansága is, amire fentebb utaltam. A labovi stílusértelmezésből annyi minden bizonytalansággal kiderül, hogy a nyelv az adott kommunikációs szituáció mentén is variálódik (nemcsak a nyelvhasználó szocioökonómikus jellemzői mentén), tehát a szituációnak lényeges szerepe van a nyelv használatában. De érdemes arra is felfigyelnünk, hogy LABOV nem határozza meg a szituációt, nem írja le annak tényezőit, s nyitott kérdés marad az is, hogy a szituáció pontosan milyen módon (mely tényezőin keresztül) van hatással a megnyilatkozásra. Hasonló módon nem definiálja LABOV magát a formalitást sem (TRUDGILL 1983: 106–7 is), így az egyes szituációk jellemzése sem egyértelmű. Annyit kijelent azonban, hogy a stílusok elrendezhetők egyetlen dimenzió, a beszédre irányított figyelem mentén (LABOV 1970/1979: 180–1, 188), s a szituációk is elrendezhetők a formalitási skálán: amennyiben a szituáció informális, a beszélő kevés figyelmet fordít saját megnyilatkozására, míg ha a helyzet teljesen formális, a nyelvhasználó a legtöbb figyelmet fordítja a beszédére. Magát a formális kontextust így írja körül: amennyiben rendszeres megfigyelésnek tesszük ki a nyelvhasználót, formális szituációt hozunk létre, amelyben az audiális önmonitorozás mértéke eltér a minimálistól (LABOV 1970/1979: 181). Vagyis a formalitás mentén történő elrendezés szorosan összefügg a megfigyelői paradoxon jelenségével, s ebben a tekintetben metodológiai megfontolások miatt vezeti be LABOV, hiszen arra kíván rámutatni, hogy az interjú során a beszélő formális szituációban kontrollálni fogja beszédét, s a kutató nem a spontán nyelvhasználattal találkozik. (Hasonló módszertani megfigyelés a szituáció formalitása és a tárgyalás témája között megállapított összefüggés.) Másrészt az ily módon körülírt formalitás önmagában *circulus vitiosus*: a beszédre irányított figyelem mértéke akkor nő, ha változik a formalitás, ugyanakkor a formalitás változása a beszédre irányított figyelem változásával írható le, a két jelenség tehát csak egymás függvényében értelmezhető.

Az iménti megállapításokkal arra kívánok rámutatni, hogy a stílus fogalma LABOV-nál két szempontból is módszertani, technikai fogalom (egyrészt a változók megjelenésének rendszeres magyarázatát, másrészt a nyelvi anyag gyűjtésének módszeres előkészítését szolgálja), tehát heurisztikus értéke van (ECKERT–RICKFORD 2001: 6), akárcsak azokban a kultúr-, illetve társadalomantropológiai tudományokban (etnológiai archeológia, etnomuzikológia), ahol a stílust taxonomikus, valamint keltezési céllal használják, s nem általános érvényű fogalmi konstrukcióként (LUCKMANN 1986: 612–3). LABOV a figyelem mértékével magyarázza a stílusbeli változásokat, de a stílust magát nem definiálja, így csak annyit állapíthatunk meg, hogy LABOV szerint a stílus fogalmánál a figyelemnek megkerülhetetlen jelentősége van. Másrésztől azonban nem több a figyelem tényezője sem, mint egy eszköz arra, hogy az egyes változók realizációit mintázatokba rendezhessük. Erre hívja fel a figyelmet 2001-ben is a szerző: a beszédre irányított figyelemmel ösz-

szefüggésbe hozott kontextuális stílusdefiníció nem a stílus és a stílusváltás általános meghatározása, inkább csak egy lehetséges módja az interjú belüli variációk szerveződésének (LABOV 2001: 87; l. még KONTRA 2004: 97). Feltehetően a nem általános érvényű stílusfogalomnak tudható be a kontinuumelv alkalmazása is, az, hogy LABOV nem a priori meglévő, egyértelmű kritériumok mentén felállított kategóriákkal, hanem két pólus között megfigyelhető folyamatos eloszlással számol, s ennek köszönhető a dinamikus, folyton változó nyelvhasználat megragadhatósága. Továbbá azt is jelzi, hogy az audióális önmonitorozás talán a legfontosabb módja a beszédre irányuló figyelem megjelenésének, de nem az egyetlen – tehát ez az önmonitorozás döntő jellegű a stílus fogalmában, de nyitott marad, milyen következményei vannak a fonológiai jelenségeken túl a nyelvi produkcióban.

Az alapvetően heurisztikus eszközként bevezetett stílusfogalom LABOV nyelvi változásról szóló elméletében azonban központi jelentőségűvé válik, s számos rendkívül fontos megállapítást implikál. LABOV szerint a stílusváltás jelensége a helyesség külső standardjának felismeréséből következik: a beszélő formális kontextusban ügyelni kezd nyelvi produkciója helyességére, s ebben a nyelven kívüli standard vezérli, az adott változó változatainak társadalmi értékelése (LABOV 1970/1979: 193). A formális szituációban olyan változat is megjelenik, ami informális helyzetben nem jellemzi a nyelvhasználót – ebből az következik, hogy a leginkább rendszeres (tehát a nyelven kívüli tényezők által legkevésbé befolyásolt, a nyelvi rendszer belső szabályosságait leghívebben felmutató) nyelvváltozat az informális szituációban használt nyelv, a *vernakuláris* változat; ez az, ami a legtöbb adatot nyújtja a nyelvi rendszerről, így a vizsgálat középpontjában is ennek kell állnia (LABOV 1970/1979: 181). Látható, hogy LABOV feltételezi egy önálló létmódú, saját törvényszerűségei alapján működő nyelvi rendszer létét, amit külső, a beszélőközösségben keletkező és élő normák befolyásolnak. Mivel a normák működése stilisztikai következményekkel jár, a nyelvi rendszer is kizárólag stilisztikai determináltságán keresztül mutatkozik meg. A rendszer, a szerkezetek leírása ezért nem nélkülözheti a nyelvi anyag stilisztikai analízisét, szociolingvisztikai vizsgálatát, a nyelv tehát ebben a tekintetben nem autonóm.

Másrészről LABOV a nyelvi rendszer változását magát is hullámszerűen terjedő, rendszerszerű folyamatként interpretálja (amely éppen ezért a rendszeres nyelv-változatban, a vernakulárisban figyelhető meg leginkább; LABOV 1970/1979: 196). Ennek kiindulópontja egy nyelvi elem változóvá válása, vagyis két változat megjelenése. Első fázisban a változó eléri a stabil társadalmi rétegződést, melynek értelmében a beszélőközösség tagjai társadalmi jellemzőiknek megfelelően az egyik változatot használják minden szituációban. A következő lépés a változó társadalmi értékelése: az egyik változat társadalmi disztribúciója alapján presztízsértékű lesz, a másik stigmatizált. Ezen a ponton alakul ki és lép életbe a közösség normája, mely szerint az egyes szituációs kontextusoknak megfelelően kell használni a változó változatait. Ekkor beszélhetünk stilisztikai rétegzettségről, s egyben arról, hogy a beszélőközösség reagál a változásra: tagjai a stílus dimenziója mentén rendszerszerűen produkálják az egyes változatokat, ennek révén a nyelvi rendszer maga is változik, ami a változás kiteljesedését jelenti. (LABOV 1970/1979: 199–200.) Az elmélet vázlatos áttekintéséből is látható, hogy a nyelvi rendszer

mellett annak változása is a stílus dimenziójában értelmezhető és vizsgálható. Ugyanakkor érdemes arra is figyelni, hogy a változó stilisztikai disztribúciója a társadalmi rétegződés következményeként értelmeződik.

Koncepcionális váltást láthatunk tehát abban, hogy LABOV kiterjeszti a stilisztikai vizsgálatokat a mindennapi beszélt nyelvre (nyilvánvalóan nem előzmények nélkül), ezzel összefüggésben minden megnyilatkozáshoz stilisztikai elemzést rendelhető, így a nyelvhasználat inherens, szerves dimenziója lesz a stílus. Lényeges továbbá, hogy a fogalom szituációhoz kötött értelmezése a stílus kommunikatív jelentőségét hangsúlyozza, egyben azonban a figyelemmel mint az emberi megismerés egyik kiemelkedően lényeges tényezőjével való összefüggés felmutatása a stílus vizsgálatának kognitív aspektusát is kezdeményezi. A nyelvi változásnak a stilisztika területére történő részleges áthelyezése a nyelvi rendszer használatalapú szemléletét erősíti. Természetesen felvethető, hogy ez a stilisztika nem a hagyományos értelemben vett stílus kutatás, hiszen nincs koherens, explicit stílusfogalma, s a stílus maga jelentős részben heurisztikus-módszertani eszköz. (Ez LABOV 2001-es tanulmányára is érvényes, melyben ugyan a stílus elemzés módszertanát tovább finomítja az ún. „döntési fa” (decision tree) bevezetésével, ám átfogó stílusértelmezést nem dolgoz ki; l. LABOV 2001: 89–93.) ANDEREGGRE hivatkozva jelentettem ki, hogy minden átfogó stílusdefiníció nyelvelméleti megfontolásokat implicál; nos, LABOV esetében éppen ennek fordítottja figyelhető meg: egy explicit nyelvelméletben kap lényeges szerepet egy technikai stílusfogalom, amely implicit stíluselméletet von maga után. Ugyanakkor ez utóbbi kifejtetlenségéből következően számos ponton nyitott marad a stílus értelmezése a variációs paradigmán belül.

3. Stílus meghatározások a variációs paradigmán belül.

– Ha olyan megállapítást keresünk LABOV műveiben, amelyik minden kritikán és továbbgondoláson felül áll, kétségkívül megemlíthetjük az egystílusú beszélő létének tagadását, illetőleg a szűkebb vagy tágabb, de mindenképpen plurális stílusrepertoár tételezését (LABOV 1970/1979: 180). Ezt a kiindulópontot, továbbá azt a megállapítást, hogy a nyelvhasználók megnyilatkozásait a stilisztikai dimenzióban is variabilitás jellemzi, s ez a diskurzus szituációs kontextusával van szoros összefüggésben, láthatóan még azok sem vetik el, akik a labovi variációs paradigmával nem értenek egyet (erről részletesebben a későbbiekben).

Azok, akik elfogadják LABOV definícióját, ugyanakkor tovább is gondolják azt, jellemző módon a szituációt magát szemlélik összetettebben. TRUDGILL például megismétli LABOVot abban a tekintetben, hogy a szituáció formalitásától függő nyelvváltozatokat tekinti stílusoknak (TRUDGILL 1983: 102), később azonban nyilvánvalóvá válik, hogy nála a szituáció is csak egy tágabb fogalom, a társadalmi kontextus része, s a stilisztikai változatosságot eredendően ez a tágabb kontextus határozza meg, melybe a diskurzus résztvevői, a köztük lévő szerepvizonyok, az egyes résztvevők egymáshoz viszonyított státusa, az aktuális téma és a megnyilatkozó céljai is beletartoznak (TRUDGILL 1983: 111–2). Megmarad tehát voltaképpen a labovi séma, mely szerint vannak olyan megfigyelhető nyelvi variabilitások az egyes nyelvhasználóknál, amelyek nem társadalmi

jellemzőikből, hanem a diskurzus tényezőiből, pontosabban TRUDGILLnál e tényezőkhöz való viszonyukból következnek. Szemléletesen jelenti ki, hogy az ember nem „szociolingvisztikai automata” (TRUDGILL 1983: 123), tehát egyéni diszpozíciói, aktuális viszonyai is tekintetbe veendők nyelvhasználatánál. Hasonlóan mutatja be a stílusokat RONALD WARDHAUGH is, amikor a stílus formalitásának fokát számos tényezővel (az alkalom jellege, a résztvevők közötti társadalmi, életkorbeli és más különbségek, a diskurzus médiuma, az érzelmi involváltság) hozza összefüggésbe (WARDHAUGH 2005: 47). Eközben mindkét nyelvész hivatkozik a formalitás meghatározatlanságára, illetve nehezen meghatározhatóságára; ugyanakkor azzal érvelnek, hogy empirikusan alátámasztható a formalitási skála mentén történő elrendezés, vagyis a beszélők láthatóan képesek elkülöníteni az egyes stílusokat a formalitás mentén (TRUDGILL 1983: 107; WARDHAUGH 2005: 47–8). Minden bizonnyal ezért is tartják meg a formalitás mentén történő stilisztikai rendezést, így jóllehet a diskurzus kontextusát komplexebben kezelik, magát a stílust a szituáció egyetlen jellemzőjével hozzák összefüggésbe, figyelmen kívül hagyva azt, hogy LABOV számára a formalitás és a figyelem csak lehetséges eszközök voltak a megnyilatkozás szituatív variabilitásának magyarázatára. Végső soron tehát az a paradox értelmezés jellemzi a LABOV modelljét újraértelmező szerzőket, hogy miközben dinamizálják a stílus fogalmát a különböző szituációs tényezők felsorolásával, redukcionistaivá is teszik a stílusfogalmat a formalitás mentén történő kategorizálással, valamint a beszédre irányuló figyelem kiemelésével. (NIKOLAS COUPLAND „egydimenziós” stílusfogalomnak tekinti ezeket a stílusértelmezéseket; COUPLAND 2001: 187.) Másrészt megfigyelhető az az igény, hogy LABOV audiális önmonitorozás-koncepcióját egy átfogó meghatározássá tágítsák ki, ennek során azonban a szándékoltan technikai fogalmat általános érvényességgel kezelik követői, miközben az eredeti fogalom generalizálhatóságát nem tudják sikeresen alátámasztani.

További fogalmi keveredést eredményez az interpretálók azon törekvése, hogy egy másik nyelvleírási modell elemét integrálják a szociolingvisztikai magyarázatba: a regiszter fogalmát. A fogalomról és szociolingvisztikai perspektívájáról a későbbiekben részletesen lesz szó, annyit azonban itt is meg kell említeni, hogy a regiszter a nyelvi variabilitás szituációs dimenziójának átfogó, több aspektust érvényesítő leírását teszi lehetővé, miközben a nyelv funkcionális szemléletét érvényesíti. Ebből következően könnyen keveredhet a labovi stílusértelmezéssel, ugyanakkor kevésbé hangolható össze annak statikus nyelv- és társadalom-felfogásával. Így a LABOV által meghatározott szociolingvisztikai paradigmán belül maradó nyelvészek a regisztert egyetlen tényezővel, a megnyilatkozó foglalkozásával, elfoglaltságával, tevékenységével kapcsolják össze, s kizárólag lexikális mintázatnak tekintik (TRUDGILL 1983: 100–101; WARDHAUGH 2005: 48; SPOLSKY 2004: 33). Vagyis a regiszter bekebeleződik a stilisztikai variabilitás leírásába, a szaknyelvnek megfelelő terminussá, partikuláris fogalomná válik, míg a laboviánus stílusdefiníció egyre inkább kiegészül a szituáció különböző faktoraival. A variációs paradigmában dolgozó szociolingvisták a regisztert speciális szituációk esetében alkalmazzák a megnyilatkozás leírására, ezzel szemben a stílust általánosan minden kommunikációs helyzetben értelmezhetőnek tartják.

Talán még érdekesebb azt megfigyelni, miként viszonyítják egymáshoz laboviánus keretben az egyes nyelvváltozatokat. Minden esetben megfogalmazódik a regiszter és a stílusváltozat egymástól való függetlensége (TRUDGILL 1983: 102; WARDHAUGH 2005: 48), s vagy a dialektustól mint társadalmi nyelvváltozattól is függetlenül kezelik a fenti fogalmakat (WARDHAUGH), vagy a dialektus lesz a fölérendelt kategória, amelyben az alapvető regionális és társadalmi jellemzők tükröződnek, a társadalmi kontextus pedig a dialektuson belül hoz létre az egyéni megnyilatkozásban nyelvváltozatokat (TRUDGILL). Van tehát három egymástól többé-kevésbé független fogalmunk, melyek közül az első a beszélő társadalmi jellemzőivel korreláló nyelvi jellemzőket (dialektus), a második a szituáció formalitásának foka mentén alakuló variálódást (stílus), a harmadik az adott speciális kommunikációs helyzetben megjelenő foglalkozásnak, témának a megnyilatkozásra tett hatását (regiszter) jelöli a variációs paradigmában. Ebben a keretben a megnyilatkozás legtöbb eleme leírható valamelyik változat révén, így bármely szöveg jellemezhető összetett szociolingvisztikai szempontrendszer alapján. Meglátásom szerint bizonyos értelemben ez a rendszer a variációs paradigma legkidolgozottabb formája, hiszen itt minden változó valamelyik alrendszeren belül egyértelműen leírható. Ugyanakkor ebben a modellben a nyelvváltozatok már nem az empirikus vizsgálatok eredményeinek kezelését szolgáló felosztások, hanem a priori meglévő osztályozó kategóriák, így a rendszer statikussá válik, miközben a stílus általános elmélete továbbra is várat magára.

A hetvenes évektől csökkenő érdeklődés figyelhető meg a stílus iránt az amerikai kvantitatív paradigmában, majd a nyolcvanas évek közepétől a labovi stíluskonceptiót egyre erőteljesebb támadások érik, melyek egyben a stílus fogalmának újraértelmezését is kezdeményezik a szociolingvisztikában. E folyamat egyrészt azzal magyarázható, hogy számos olyan vizsgálatot végeznek a hetvenes és a nyolcvanas években, amelyek eredményeikben megkérdőjelezzik a labovi felfogás relevanciáját, illetőleg a az egyes változók korrelációinak vizsgálata lekötöti a kutatót figyelmét. (ECKERT–RICKFORD 2001: 3.) Másrészt mind gyakrabban beigazolódik, hogy a LABOV javasolta metodológia a formális és az informális szituáció nyelvhasználatának egyértelmű elkülönítésére nem alkalmazható sikerrel. Nem véletlen, hogy ennek a problematikának szenteli a későbbiekben LABOV a legtöbb figyelmet: az interjúkészítés és -elemzés módszertanát többször is finomítja, miként ez már idézett 2001-es tanulmányában is megfigyelhető. Ennek ellenére a nyolcvanas évek végére kimondatlan konszenzussá válik a szociolingvisztikában, hogy jóllehet a vernakuláris változat azonosítása hasznos, ám a mindennapi és a gondos beszéd elválasztása a művelési nehézségek következtében minden további elméleti elkülönítést valószerűtlenné tesz (RICKFORD–MCNAIR–KNOX 1994: 238–9). LABOV stílusfogalmának relevanciáját így egyre több nyelvész kétségbe vonja, ez azonban nem jelenti azt, hogy magát a variációs paradigmát, valamint kvantitatív módszereit is elutasítanák. LESLEY MILROY belfasti kutatásai egyértelművé tették, hogy LABOV kontextuális-stíluskontinuum nem igazolható: a konverzációs stílusok és az olvasási stílusok nem alkotnak egy kontinuumot, hiszen más jellegű percepciót és produkciót feltételeznek, illetve más kognitív készségeket várnak el (MILROY 1987/1990: 173–8; MILROY–GORDON

2003: 202, idézi KONTRA 2004: 97–8). Ennek hatására MILROY a beszédre irányított figyelem koncepcióját is megkérdőjelezi, hiszen az a társadalmi normák és értékek ösztársadalmi ismertségét feltételezi, amit a nyolcvanas évek társadalomelmélete kétségbe von (MILROY 1987/1990: 179). Mindebből azonban nem következik, hogy MILROY a teljes variációs keretet is érvénytelenítene, hiszen saját, LABOV elméletét megkérdőjelező vizsgálatait is ebben a keretben folytatta. Elismeri a kontinuum-modell valós hasznát is, sőt, a kilencvenes évek végén is egyértelműen elfogadja a kontextuális stíluskoncepció módszertani megfontolásait, s a megfigyelői paradoxon elkerülése érdekében, illetőleg a különböző változókon keresztül a nyelvi változás megragadása céljából kifejezetten javasolja a labovi fogalom használatát (MILROY–MILROY 1998: 50).

4. Funkcionális szemléletű stíluselmélet a szociolingvisztikában. – Az előző részben röviden kitértem már a regiszter fogalmának jelentőségére a társasnyelvészetben. A fogalom a nyelvészeti diskurzusba a huszadik század első felében kerül be, az antropológiai nyelvészet (BOAS, SAPIR, MALINOWSKI, WHORF, FIRTH) révén. Kiemelkedő jelentőségük a prágai iskola eredményei, hiszen az úgynevezett funkcionális stílusok leírásával voltaképpen a regiszter fogalmát előlegezik meg. Elsősorban HAVRÁNEK, MATHESIUS és HAUSENBLAS megállapításaira kell hivatkozni, melyek kezdeményezik a nyelvhasználat stilisztikai vizsgálatát, valamint a stílust folyamatában szemlélő, az emberi tevékenységgel összekapcsoló stíluselméletet javasolnak (PÉTER 1976: 410–4). Ezzel nemcsak a saussure-i distinkciók dinamizálását segítik elő, de a nyelv használatból eredő inherens rétegzettségének elvét is megalapozzák. A hatvanas évek közepétől aztán ismét fellendül a regiszterkutatás (FERGUSON, GUMPERZ, HALLIDAY, HYMES munkásságában; BIBER–FINEGAN 1994: 4–5). Jelentős hagyománya van tehát a fogalomnak, ám a hatvanas évektől fellendülő szociolingvisztika variációs irányzata nem vonja be empirikus vizsgálataiba, s elméleti téren is a stílus fogalmával írja le a megfigyelt szituációs variabilitást. A regiszter fogalmának elhanyagolását BIBER és FINEGAN többek között az egyes nyelvészeti diszciplínák elkülönülésével, a regiszterkülönbségek mértékének és jelentőségének figyelmen kívül hagyásával, a szociolingvisztikai változó vizsgálatába történő belefeledkezéssel, valamint egy domináns, paradigmatis, módszertani és elméleti keret hiányával magyarázza (BIBER–FINEGAN 1994: 5–7). Megállapíthatjuk, hogy a kilencvenes évekre a helyzethez igazodó nyelvi változatosság megragadásának nemcsak fogalmi, hanem paradigmatis alternatívájává válik a regiszteren alapuló modell.

Mint láttuk, a regiszter fogalmának komoly hagyományai vannak az angolszás nyelvészetben, egyik legrendszeresebb kidolgozása HALLIDAY nevéhez köthető (a halliday-i nyelvelméletéről l. bővebben BENCZE 1995; TOLCSVAI NAGY 2005; LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008: 33–5). HALLIDAY (aki eredetileg BERNSTEIN szociolingvisztikai kutatásában vett részt, l. TOLCSVAI NAGY 2005: 350) a Prágai Nyelvészeti Kör és FIRTH munkásságára alapozva határozza meg a regiszter fogalmát a hatvanas évek második felében, s lényegében a nyelvhasználat szituációfüggőségének leírására alkalmazza azt. Meglátása szerint a megnyilatkozó

mindig a szituáció különböző tényezőinek (résztevők, téma stb.) megfelelően szerkeszti megnyilatkozását, tehát a regiszter tulajdonképpen az adott helyzethez illő, alkalmazott, nem pedig valami speciális, marginális nyelvváltozat, így a nyelvi leírásnál nélkülözhetetlen a regiszterek figyelembevétele (HALLIDAY 1968: 151; SPILLNER 1987: 281), akárcsak LABOVnál a stílusoké. A regiszterelmélet korai változatában a diskurzusmező mellett a mód dimenziója fedi le a nyelvi tevékenység médiumát (írott, illetve beszélt jellegét), a stílus dimenziója pedig a szituáció résztvevőinek viszonyához kapcsolódik. Ez utóbbi nem mutat fel diszkrét regisztereket (HALLIDAY 1968: 152–4). Később HALLIDAY három faktort jelöl meg a regiszter fogalmánál: a tárgy/tartalom faktorát (field), mely a lexikális és grammatikai jellemzőket határozza meg, a mód faktorát (mode), mely az írás- és szóbeliség szerint változik, valamint a hangnem (tenor) faktorát, mely a megnyilatkozó és a címzett viszonyára vonatkozik. Ekkor már ez utóbbit tekinti HALLIDAY a stílus kategóriájának, nála tehát a regiszter mint a komplex szituatív nyelvhasználat egyik eleme lesz a stilisztikai megformálás, a stíluselemzés pedig nem más, mint a regisztert jelölő nyelvi jegyek vizsgálata (SPILLNER 1987: 281). A regiszterek három aspektusát HALLIDAY megfelelteti a jelentés három metafunkciójának: az ideációs funkciónak a mező dimenziója, az interperszonális funkciónak a hangnem dimenziója, a textuális funkciónak pedig a mód funkciója felel meg (l. BENCZE 1995: 373). Felismerhető a párhuzam a labovi kontextuális stílus meghatározásával: mindkettő a kommunikációs helyzetnek megfelelő variabilitás leírására szolgáló fogalmi eszköz, s mindkét konstrukció alkalmas a megnyilatkozáson belüli megformáltságbeli változások regisztrálására. Ugyanakkor meglátásom szerint a labovi fogalom elsősorban a nyelvhasználat társadalmi meghatározottságát emeli ki azzal, hogy a stílusváltásban a nyelven kívüli normákat látja érvényesülni, míg a halliday-i elméletben a hangsúly inkább a szituációnak megfelelő nyelvi jegyek mintázatba szerveződésén van. Továbbá a regiszterelmélet átfogó és általános érvényű, explicit elmélete a nyelvhasználat változatosságának, szemben a kontextuális stílus technikai jellegével.

A huszadik század utolsó harmadában aztán a regiszter fogalmát is többféleképpen kezelik, HYMES például már tizenhárom faktort határoz meg az egyes regiszterek működésénél (idézi HUDSON 1980/1991: 49). Meglehetősen heterogén konstrukcióvá válik, ám továbbra is a megnyilatkozás szituációhoz, illetve ezen keresztül a társadalmi elvárásokhoz igazított mintázatait jelöli elsősorban (SPILLNER 1987: 281). Az antropológiai érdeklődésű szociolingvisztikában a regiszter fogalma az egyes kommunikációs helyzetekkel kapcsolatba hozható nyelvváltozatokat fedi le, s a különböző regiszterértelmezések közegek abban, hogy középpontjukban a társadalmi szituáció kontextusába helyezett szöveg áll. Nagyon fontos, hogy a regisztervariabilitást vizsgáló társasnyelvészek számára a kiindulópont nem az izolált változó, hanem a szövegben funkcionáló mondat, a társadalmi kontextusban funkcionáló szöveg (BIBER–FINEGAN 1994: 7). Módszertani szempontból ebben mutatkozik meg a szociolingvisztika ezen ágának funkcionális szemlélete, elméleti téren pedig abban, hogy az egyes szituációs nyelvváltozatok leírásánál a kommunikációs célok, funkciók kerülnek előtérbe. Miként FINEGAN és BIBER összefoglalja: a regisztervariabilitás a különböző szituációkon belüli

kommunikációs elvárásokat és célokat tükrözi, így az egyes regiszterek funkcionális preferenciával jellemezhetők (FINEGAN–BIBER 1994: 316–7, 321).

FINEGAN és BIBER integrált modelljének részletes tárgyalására ezen a helyen nincs mód, csupán az alapvető megállapítások mutathatók be. A modell legfontosabb jellemzője, hogy – akárcsak LABOV – elfogadja a nyelvhasználat kettős, társadalmi (szocioökonómikus) és szituatív determináltságát, illetve a kettő közt fennálló párhuzamosságot, ám sorrendjüket megfordítja: míg a variációs paradigmában a stilisztikai variabilitás a társadalmi rétegződés következménye, addig ebben a modellben a társadalmi változatosság lesz az eredmény. A nyelvi variációk FINEGANÉK szerint ugyanis alapvetően az egyes kommunikációs szituációkat jellemző eltérő elvárásokból és célokból következnek, s mivel a társadalom csoportjai különböző mértékben vesznek részt a szituációtípusokban, az azoknak megfelelő nyelvváltozatokhoz való hozzáférésük is eltérő lesz, következésképpen regiszterrepertoárjuk is különbözik (FINEGAN–BIBER 1994: 319). A regiszterek (szemben a labovi kontextuális stílusokkal) a szituáció több faktora mentén jellemezhetők, így a regiszteren alapuló modell inherensen multidimenzionális (FINEGAN–BIBER 1994: 316). Mivel a szituációk konvencionalizáltságuk révén típusokba rendezhetők, s mivel az egyes szituációtípusokban használt nyelvváltozatok maguk is konvencionalizálódnak, a regisztervariabilitás leírásán keresztül a nyelvhasználat társadalmi változatossága is rendszerszerűen írható le (miként ezt a szerzők a kidolgozottság/gazdaságosság mentén realizálódó regiszterkülönbségek vizsgálatánál be is mutatják). A nyelvi változatosság elemzésénél tehát a nyelv funkcionálása van a középpontban, ennek megfelelően nem az egyes változók disztribúciójának, hanem a nyelvi jegyek és a kommunikációs célok, elvárások összekapcsolódásának feltárása a cél. Amint arra korábban már rámutattam, ez a funkcionális szemléletű szociolingvisztika nem egyeztethető össze a variációs paradigmával, s most már az is látható, hogy mely pontokon előlegezi meg a szociolingvisztika dinamikus stílusértelmezését.

5. BELL interakciós modellje. – Talán a legfigyelemreméltóbb, s máig is a legtöbbet ható koncepció LABOV után BELL nevéhez fűződik; modelljét 1984-ben tette közzé, s 2001-ben kiegészítve, átdolgozva, ugyanakkor a legfontosabb megállapításokat megtartva ismertette újra (BELL 2001). Mint látni fogjuk, e modell legjelentősebb előnye, hogy nem érvényteleníti a labovi elképzelést, de számos ponton átértelmezi, s ami még fontosabb, jelentősen kiegészíti azt. BELL stílusértelmezésének háttérében a nyolcvanas évek első felében Új-Zélandon végzett vizsgálatait állnak. A sziget maori és pakeha lakosaival végzett szociolingvisztikai vizsgálat (interjú és szövegek felolvasása), valamint két helyi rádióadó adásainak elemzése révén fogalmazta meg elméletét. Kiindulópontja az a megfigyelés, hogy ugyanaz a rádióbemondó ugyanazon szituációban, hasonló intézményi és technikai körülmények között, megegyező téma esetén is felmutat stílusbeli változatosságot, amit BELL nem tud mással magyarázni, mint a hallgatósághoz történő igazodással: az egyik adó esetében pakeha (azaz fehér), a másik esetben maori (azaz őslakos) hallgatók alkotják prototipikusan a közönséget (BELL 2001: 139–40). Ezt a megfigyelését az interjúk és a szövegek is igazolták.

A belli koncepció legfontosabb eleme tehát a hallgatóság bevonása a stílus- (váltás) értelmezésébe, sőt, a hallgatóságnak tulajdonított központi szerep. Ennek is vannak természetesen előzményei, hiszen már a hetvenes évek végétől számos variációs keretű kvantitatív tanulmány vizsgálja a stilisztikai variabilitást a címzett bevonásával (például TRUDGILL 1981-es vizsgálata); a befogadó középpontba állításának másik forrása a brit szociálpszichológus, HOWARD GILES és munkatársai nevéhez fűződő akkomodációs elmélet (RICKFORD–MCNAIR–KNOX 1994: 240). BELL stíluselmélete tulajdonképpen integrálja magába a korábbi eredményeket, s a hallgatóság által meghatározott stílus általános elméletévé fejleszti. Ezt hivatott jelölni az *audience design* fogalma, amit magyarra talán *hallgatóságtervezés*-ként fordíthatnánk. Ez az átültetés nem minden szempontból szerencsés (hiszen nem 'a hallgatóság tervezése', hanem 'a hallgatóság szerint történő tervezés' értendő alatta), ugyanakkor előtérbe helyezi a BELL-féle stílusdefiníció lényeges elemeit: a stílust a hallgatóság felől érdemes vizsgálni, s folyamatként, dinamikusan kell kezelni. Továbbá azt is hangsúlyozni kell, hogy az *audience design* fogalma önmagában nem egyenértékű a stílussal, inkább olyan jelenség, melyet a stílus meghatározásánál nem lehet mellőzni.

Mik tehát BELL stílusdefiníciójának megállapításai? Meghatározásában a stílus „mindaz, amit egy egyéni beszélő egy nyelvvel tesz, más emberekkel kapcsolatban” (Style is what an individual speaker does with a language in relation to other people; BELL 2001: 141). A stílus tehát minden megnyilatkozás minden szintjén értelmezendő, s nem a szituáció, a funkció vagy egyéb tényezők, hanem az emberek (a megnyilatkozás résztvevői) határozzák meg. Vagyis a stílus nem funkciókra vagy szituációkra, hanem emberekre irányul. Ugyanakkor BELL megtartja a labovi felfogásból a társadalmi normák, értékelések fontosságát, hiszen az ő modelljében az egyes változók társadalmi értéke a változók mint nyelvi jellemzők csoportokkal történő asszociációjából következik. Másként fogalmazva, egy változó változatainak azért lesz társadalmi értékük, mert asszociációk útján megidéznek csoportokat, s az azokhoz fűződő értékelést. Az értékelés először a csoportra terjed ki, majd a csoportra jellemző nyelvhasználatra is, végül azokra a témákra is, amelyek a csoporthoz köthetők. (Vagyis megtartja a társadalmi és a szituációs disztribúció sorrendjét, melyet BIBER és FINEGAN elutasított.) BELL ezzel a magyarázattal tulajdonképpen egy modellbe szervezi a téma és a hallgatóság mentén alakuló stílusváltást.

További kiemelkedő jelentőségű eleme a belli koncepciónak, hogy abban a nyelvhasználók megnyilatkozásaikat elsősorban a hallgatóság számára, mintegy válaszként tervezik meg, ezen a ponton tehát BELL a bahtyini dialogikus nyelvszemléletet vonja be a stílusdefinícióba, miáltal a kommunikációs folyamat egészében mint kontextusban értelmezi azt, dinamikus módon. Ehhez kapcsolódik a stílus stratégiaként történő interpretálása is. (BELL 2001: 141–6.) A párhuzamok a funkcionális szemléletű regisztermodellel nyilvánvalóak. (Érdemes továbbá utalni a német BERND SPILLNER által képviselt stílusmeghatározásra is, amely már a nyolcvanas évek végén felhívja a figyelmet a stílus nem statikus, a kommunikációs folyamat egészében történő értelmezésének előnyeire, valamint a pragmatikai szempontok érvényesítésére, jóllehet hagyományosabb, a szelekcióra építő koncepción belül; l. SPILLNER 1987: 279).

Önmagukban ezek a megállapítások is jelentősen átértelmezik az eredeti labovi stílusfogalmat. Ám egyetérthetünk MILROY-jal és GORDONnal abban, hogy valójában mindkét modell reaktív: mindkét felfogás a szituációra, illetve a hallgatóságra adott válaszként értelmezi a stílust (MILROY–GORDON 2003: 205; idézi KONTRA 2004: 98). Ezen változtat BELL, amikor bevezeti a *referee design* fogalmát, s azt integrálja korábbi koncepciójába. Referenciatervezésen azt a jelenséget érti, amikor a megnyilatkozó egy jelen nem lévő (mentálisan ugyanakkor reprezentált és aktivált) referenciacsoporttal való azonosulását fejezi ki a stilisztikai dimenzióban. Egyszerűbben szólva annak a csoportnak a nyelvi jellemzői mentén formálja megnyilatkozását, amelyikkel azonosulni kíván. Ekkor arra használja a stílusbeli variabilitás lehetőségét, hogy kifejezze identitását, ezáltal stílusváltása kezdeményező jellegű lesz (BELL 2001: 147). A referenciatervezés bevonása a stílus két újabb jellegzetességét helyezi előtérbe: az identitásképzéssel való szoros összefüggését, illetve kreatív, alkotó jellegét, vagyis proaktív dimenzióját.

Meglátásom szerint a BELL-féle koncepció ismeretében megállapíthatjuk, hogy LABOV és BELL meghatározása nem annyira polemizál egymással, mint inkább kiegészíti egymást. Ezt alátámasztandó fontoljuk meg a következőket. Ha LABOV szerint a szituáció jellege határozza meg a stílust, s ha a szituáció értelmezésébe beletartozik a hallgatóság is (amint arra TRUDGILL rámutat), BELL definíciója voltaképpen nem tesz mást, minthogy egy lényeges ponton részletezi, kiegészíti az *ab ovo* nyitott laboviánus felfogást, ezzel tehát áthelyezi benne a hangsúlyokat, de nem érvényteleníti magát a keretet. Az a megfigyelés, hogy a stílus alakításában, tervezésében kiemelkedő jelentősége van a hallgatóságnak, nem tagadja a szituáció formalitás mentén történő leírhatóságát. (Sőt, bizonyos helyzetek éppen a hallgatóság milyenségéből eredően lesznek formálisak vagy kevésbé azok, gondoljunk egy egyetemi előadásra és egy nevelői célzatú beszélgetésre szülő és gyermekek között.)

Egy olyan modellben, amely e két koncepciót integrálni kívánja, tekinthetjük a hallgatóságot, illetve az identitás kifejezésének szándékát mint a stílusváltást elsősorban előidéző tényezőket, a beszédre irányuló figyelem változását pedig mint a stílusváltás leírására szolgáló, azt műveleti aspektusában magyarázó folyamatot; az előbbi tehát makroszinten, az utóbbi mikroszinten vezérli a stílusváltást. De persze elfogadhatónak tűnik egy olyan elképzelés is, amely nem hierarchikusan rendezi el e két dimenziót, hanem – a figyelem mint kognitív tényező komplexitásából következően – párhuzamosan lezajló műveletekként: a beszélő ez esetben folyamatosan figyelemmel kíséri (tudatosan vagy tudattalanul) a hallgatóság felől érkező verbális és nem verbális megnyilatkozásokat, valamint saját alakuló azonoságtudatát, miközben a megnyilatkozás monitorozása is zajlik, s e két folyamat nem független egymástól, hanem interakcióban vannak. Ezek az integrálási kísérletek természetesen valóban pusztán elképzelések, s nyilvánvalóan kilépnek némileg a szociolingvisztika területéről, ám céljuk csupán annyi, hogy bemutassák a labovi és a belli stílusfogalom összekapcsolásának lehetőségességét. További kapcsolódási pont lehet a változó társadalmi értékelésének fogalma: a BELL által felvázolt mód, ahogyan az egyes kifejezések és az azokat használó csoport értéke-

lése összekapcsolódik, tulajdonképpen annak a leírására is alkalmas, miként jön létre az a külső norma, mely LABOV szerint a stílusváltást végső soron meghatározza, így BELL elképzelése és LABOV hiperkorrekció – stigmatizáció fogalmai kompatibilisnek tűnnek egymással.

Azt is látnunk kell azonban, mely pontokon haladja meg, értelmezi át jelentősen BELL a hagyományos variációs szociolingvisztikai stílusfelfogást. Számára az ember több, mint társadalmi kategóriák statikus nyalábja (BELL 2001: 164), tehát alapjában véve az embert mint társadalmi és pszichológiai („biopszichoszociális”; KISS 2008: 259) lényt tekinti dinamikusan alakuló, folyton változó entitásnak. Következésképpen az identitás is folyamatában, állandó képződésében ragadható meg, s az a közeg, amelyben kifejeződik, a nyelv(használat) is ekként konceptualizálható (összhangban a nyelv humboldti felfogásával, illetőleg a nyelv funkcionális szemléletével; l. LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008: 29–30), nem pedig pusztán statisztikai adatokkal. A nyelv a használat során alakul a használat körülményeivel összhangban, ugyanakkor a megnyilatkozás maga is alakítja a szituációt, tehát BELL felfogásában a kontextus sem eleve adott, hanem részben a megnyilatkozás révén formálódik (összhangban a pragmatikai felfogással; l. TÁTRAI 2004; BELL 2001: 164). Ezen alapelvek következtében magát a változót is összetettebben, rugalmasabban fogja fel BELL: nem statikusan és stabilan besorolható, osztályozható és jellemezhető nyelvi variáció, hanem egyszerre több aspektusból szemlélhető, dinamikus nyelvi elem (BELL 2001: 145).

A LABOV és BELL stílusértelmezésének összehasonlításából eredő tanulságokat érdemes tágabb keretbe helyezni. Látható, hogy nemcsak az új vizsgálati eredmények készítenek a szociolingvistákat újabb stílusfogalmak kidolgozására, hanem az emberről, a társadalomról, benne a nyelvről és a nyelvi változóról való újszerű gondolkodás is. A stílus fogalmának itt bemutatott tágulását, illetve megváltozását szemlélhetjük egy nagyobb folyamat elemeként, melynek során a társadalom tisztán strukturális modellje felől a társadalmi gyakorlat felé irányul az érdeklődés. Ennek következtében mind a társadalmi viszonyokat, mind pedig az azok közepette működő nyelv változóit dinamikusan kezdik szemlélni, vagyis nem mint a priori létező kategóriák jelölőit, hanem mint a társadalmi csoportok alakításában, identitás és társadalmi jelentés létrehozásában aktívan közreműködő nyelvi megoldásokat. (ECKERT–RICKFORD 2001: 5). Éppen ez ad lehetőséget arra, hogy a különböző szociálpszichológiai, antropológiai kutatások eredményei érvényesüljenek a nyelvtudományban, azon belül pedig a társasnyelvészetben is, többek között a beszélésnéprajz, a kommunikatív kompetencia kutatása, illetve az interkulturális szociolingvisztika területén. (Jóllehet a korai időszakban aktív interakció az antropológiai irányultságú és a variációs szociolingvisztika között a múlt század utolsó évtizedére visszaszorult; *uo.*). Megállapíthatjuk tehát, hogy a nyolcvanas-kilencvenes években több oldalról is alapvető kritikát fogalmaznak meg a labovi stílusfelfogással szemben, ezek azonban – szemben a variációs kereten belüli módszertani és elméleti kritikával – már arra is rámutatnak, hogy a LABOV nevéhez fűződő tradíció nem alkalmas a funkcionális nyelvelmélet, illetve a szociálpszichológiai elméletek által megtermékenyített szociolingvisztika stílusfogalmának kidolgozására.

6. Alternatív stíluselméletek. – Az eddig tárgyalt stílusmeghatározások közös jellemzője, hogy valamilyen módon mind kapcsolódnak a labovi hagyományhoz. Egy részük megmarad a variációs keretek közt (például TRUDGILL), s esetleg csak az önmonitorozás elméletét, illetve módszertani produktivitását kérdőjelezi meg (MILROY). Mások alapvetően elhatárolódnak a nyelvi variabilitás labovi leírásától, ám a disztribúciós szemléletet és a kvantitatív módszertant továbbra is érvényesítik (FINEGAN és BIBER). BELL olyan stíluselméletet dolgoz ki, amely alapjaiban elfogadja a változók kétdimenziós rétegződését, s érvényesnek tartja LABOV stílusfogalmát is, ám mindezt dinamikus, dialogikus nyelvelméletbe integrálja, ráirányítva a figyelmet a társadalom újfajta felfogására.

Vannak azonban olyan nyelvészek is, akik teljes egészében elutasítják a variációs szociolingvisztika elméleti keretét. Ezek közé tartozik HUDSON: az általa körvonalazott ún. *e l e m l a p ú* (item-based) modell explicit módon szembehegyezkedik a variációs paradigmával. Az ő nyelvleírásában az egyes nyelvi adatok ugyan hasonlóságokat mutatnak társadalmi leírásukban, s erre a hasonlóságra tekintettel csoportosíthatók nyelvváltozatokba, ám ebben az esetben a nyelvváltozat „gyenge” (vagyis rugalmas, nem statikus, HUDSON felfogásában ugyanis számos szociolingvisztikai fogalmi konstrukció, például maga a beszélőközösség fogalma is voltaképpen prototípuselvű szerveződésnek tekinthető; vö. TAYLOR 1989/1995: 174), ráadásul a nyelvi elemek egyszerre több csoportot is alkothatnak, s vannak nem csoportosítható adatok is. Ennek következtében HUDSON szerint a leírás középpontjában nem a nyelvváltozatnak vagy a változónak, hanem a nyelvi adatnak kell állnia. (HUDSON 1980/1991: 51.)

Ebben a szociolingvisztikai keretben a nyelvváltozat tulajdonképpen a hasonló társadalmi disztribúciót felmutató nyelvi adatok együttes előfordulása, mindez azonban nem fedi el a tényt, hogy a különböző nyelvi adatok a kommunikációs aktus különböző aspektusaira, illetőleg a beszélő különböző jellemzőire érzékenyek (HUDSON 1980/1991: 50). HUDSON nem tárgyalja a stílus fogalmát, a regiszterét azonban annál részletesebben (ő ugyanis a HALLIDAY-féle funkcionális nyelvleírás hagyományaira épít); a regisztert is ebben a „gyenge” értelemben tekinti nyelvváltozatnak, s többdimenziós elemzést lát szükségesnek a regiszterkülönbségeknél. Ha tehát megkíséreljük meghatározni, hogy a hudsoni paradigmában miként lehet a stílust értelmezni, azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy itt a dinamikus értelmezett változók aktuális nyalábja folyamatában hozza létre a szöveg stilisztikai megformáltságát. Természetesen nem mond le HUDSON sem teljesen a nyelvváltozat fogalmáról, de azt inkább mintázatnak, sémának tekinti. Ebből a szempontból lényeges, miként mutatja be a megnyilatkozás kommunikációs és társadalmi aktusát: „Minden egyes alkalommal, amikor egy személy beszél vagy ír, nemcsak a társadalom vonatkozásában lokalizálja magát, hanem kommunikációs aktusát is a kommunikációs viselkedés komplex osztályozó sémájához viszonyítja. Ez a séma egy többdimenziós mátrixként ábrázolható, akárcsak a társadalomról alkotott kép, melyet minden egyén megképez elméjében.” (HUDSON 1980/1991: 49.) Érdemes felfigyelnünk a nyelvhasználat dinamikus felfogására, illetőleg az identitás implicit megjelenésére (hiszen a beszélő önmaga társadalmi lokalizálása során voltaképpen identitását rögzíti). Még figye-

lemreméltebb azonban a sémák bevezetése a nyelvi variabilitás leírásába (jóllehet itt komplex viselkedési sémákról van szó, melyeknek nyilván megvannak a nyelvi aspektusai), ezáltal ugyanis a nyelv (illetve a stilisztikai változatosság) kognitív feltételrendszere kerül a figyelem középpontjába. Ez az elméleti keret tehát olyan nyelvleírást kezdeményez, ami erőteljesen és tudatosan eltávolodik a labovi tradícióktól (minden bizonnyal ezért nem kerül elő HUDSONNÁL a stílus terminusa sem), ugyanakkor alkalmasnak tűnik arra, hogy a stílusfogalom újabb, kognitív aspektusát hangsúlyozza.

Érdeemes részletesebben foglalkozni egy másik alternatívának tekinthető stílusfelfogással, COUPLAND elméletével (COUPLAND 2001). COUPLAND nem dolgoz ki új átfogó elméleti keretet a szociolingvisztikában, ugyanakkor explicit módon szembehelyezkedik LABOV stílusmeghatározásával. Úgy véli, LABOV definíciója elméleti szempontból teljesen érdektelen, hiszen az nem más, mint egy mintázati elv a számszerű elrendezésben, így nem igényel komolyabb elméleti erőfeszítéseket. Ám éppen ezért nem is fogadható el, hiszen COUPLAND szerint a stílus szociolingvisztikai elméletének közvetlenül kapcsolódnia kell a kurrens társadalomelméleti nyelv-, diskurzus- és énfelfogáshoz, s nem korlátozódhat a nyelv egyik diszciplináris megközelítésének (a nyelvészetnek) egyfajta (variációs, leíró, disztribúciós) keretéhez. (COUPLAND 2001: 185–6.)

COUPLAND elméletében a stílus mindig lokális jellegű, a nyelvhasználat egyéni, szituációs dimenziójához kapcsolódik, így nem fogadja el a disztribúciós elméletek általánosító, csoport-releváns szemléletét. Elutasítja a stilisztikai jelenségek társadalmi rétegződésből történő levezetését. Kiemeli FINEGAN és BIBER modelljének funkcionális szemléletét, ám az szerinte eltúlozza a forma-funkció megfeleléseket, ezért egyszemélyes. (COUPLAND 2001: 192–5.) Saját modelljéhez a kiindulópontot a bahytini dialogikus nyelvfelfogás dinamizmusában, illetve a szociálpszichológiai alapú belli koncepcióban találja meg. Számára a stílus az én mint társadalmi személyiség megmutatkozása önmaga és mások számára: a stílus megragadhatóvá teszi, miként manipulál az egyén a szituáción belül, illetve annak mentén a dialektusváltozatok konvencionizált társadalmi-kulturális jelentéseivel. Kiindulópontja tehát az egyén, aki a nyelv variabilitását saját kommunikációs céljainak megfelelően felhasználja énjének kivetítésére. Ennek során a maga számára megképezi, mások számára pedig jelzi identitását. A nyelv változatossága tehát tekinthető a társadalom felől (ekkor konvencionizált jelentéseket közvetít), és az egyén felől (ekkor identitást fejez ki). Következésképpen COUPLAND stíluselmélete multidimenzionális, abban az értelemben, hogy a kommunikációs szituációban megmutatkozó nyelvi variabilitást egyszerre közelíti a társadalom és az egyén felől, egyszerre tekinti reakciónak és manipulációnak. (COUPLAND 2001: 197–202.) S jóllehet COUPLAND a stílus kognitív aspektusát nem dolgozza ki elméletében, a stílus társadalmi személyiséget igazgató (persona management) stratégiaként történő értelmezése rendkívül látványos integrációja a korábbi felfogásoknak, miközben kiemelten hangsúlyozza a fogalom komplex, többdimenziós, dinamikus jellegét.

7. **Konklúzió.** – A nyelvi változót a szociolingvisztika hagyományosan három fő komponens mentén írja le: nyelvi jellemzők, társadalmi jellemzők és stilisztikai jellemzők mentén. Amint azt már az évtized elején megjegyzi ECKERT és RICKFORD, a jövő stilisztikai kutatásainak e hármass felosztás fenntartása helyett inkább az egyes komponensek közötti átjárhatóságra kell koncentrálniuk (ECKERT–RICKFORD 2001: 1–2). Vagyis a stilisztika jelentheti azt a nézőpontot, ahonnan a nyelv(használat) dimenziói egységesen kezelhetők. Felvethetünk a nyelv leírásával kapcsolatban egy másik hármass szempontrendszer is: tekinthetjük a megnyilatkozást a szociokulturális keretek felől, kognitív meghatározottságában, illetőleg a funkcionális szemlélet alapján az előbbi kettő által meghatározott nyelvi rendszer irányából. E tanulmányban igyekeztem emellett érvelni, hogy a stílus összetett fogalma a társasnyelvészetben belül mindhárom szempontot egyesítheti. Emellett napjaink sokszínű szociolingvisztikáján belül is integráló igénnyel jelentkezhet egy kellően komplex stílusmeghatározás, ami egyben azt is jelenti, hogy egy ilyen fogalom révén a különböző, egymástól az elméleti keretekben és metodológiában különböző kérdésfeltevések mint stilisztikai kérdések fogalmazhatók meg.

Ehhez azonban valóban szükség van egy stílusértelmezésre, amely összetettségében képes a lehető legtöbb dimenziót megragadni, olyan általánosságban, hogy arra konkrét módszereket, hipotéziseket lehessen alapozni, s eközben elég rugalmas maradjon az empirikusan tapasztalható nyelvi variabilitás megragadásához. Nos, az iménti – szükségszerűen vázlatos – áttekintés után sem vállalkozhatom arra, hogy egy ilyen fogalmi szintézist kidolgozzak. Az itt bemutatott meghatározási kísérletek elemzése révén azonban javaslatokat lehet tenni arra, milyen jellegű legyen ez a konstrukció. Mindenképpen tekintetbe kell vennie a megnyilatkozó társadalmi jellemzőit, ugyanakkor azokat alakulóban lévőknek kell tekinteni (akárcsak a nyelvhasználó identitását), a beszélő felől nézve tehát a stílus társadalmi viszonyainak és identitásának kifejezése mellett azok alakítását is szolgálja, méghozzá az interiorizált normák és mintázatok mint sémák eltérő mértékű kognitív aktualizálásán keresztül, melyben a figyelemnek lényeges szerepe van. A stílus és a szituáció összefüggése hasonlóan interaktív jellegű, különösen a beszélő és a címzett, illetve a hallgatóság viszonylatában.

Összefoglalva: a stílus fogalma a nyelvi megformáltságot mint változatoságot a megnyilatkozó kognitív megalapozottságú nyelvi tevékenységének, dinamikus alakuló társadalmi-kulturális jellemzőinek, továbbá a szituációval és a befogadóval való kölcsönös viszonyának együttes működésében tematizálja, felhasználva a nyelvi variabilitás konvencionálódó társadalmi jelentését. Mindez természetesen nem egy gyakorlatban használható definíció, ám szándékaim szerint a fenti meghatározás alapján körvonalazható egy, az empirikus vizsgálatoknál is termékeny fogalom. Érdemes megjegyezni, hogy hasonlóan átfogó meghatározáshoz jut el a német szakirodalomban BARBARA SANDIG (1995: 28–35). A magyar nyelvtudományban elsősorban TOLCSVAI NAGY GÁBOR kognitív stíluselmélete (TOLCSVAI NAGY 2005), továbbá DOMONKOSI ÁGNES tanulmányai (DOMONKOSI 2006) előlegezik meg az itt javasolt stilisztikai szemléletet.

Végezetül: az itt javasolt átfogó stílusértelmezés lehetővé teszi egy funkció-

nális stilisztikai szemléletmód érvényesítését, hiszen elemeiben, a nyelvhez való viszonyában számos ponton érintkezik a funkcionális szemléletű nyelvreírásokkal, miközben szociolingvisztikai alapjai nyilvánvalóak. Ezáltal a nyelvi megformáltságot ezeken az alapokon a középpontba állító szemlélet nemcsak a nyelvhasználatot és a nyelvi változást vizsgáló kutatások eredményeit egyesítheti, hanem a funkcionális pragmatikai szemléletmóddal együtt a nyelv egységes funkcionális megközelítését erősítheti.

Kulcsszók: funkcionális nyelvészet, kontextuális stílus, variációs paradigma, regiszter, hallgatóságtervezés, referenciatervezés, elemalapú paradigma.

A hivatkozott irodalom

- ANDEREGG, JOHANNES 1977/1995. Irodalomtudományi stíluselmélet. *Helikon* 41: 232–51.
- BARTHA CSILLA – HÁMORI ÁGNES 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- BELL, ALLAN 2001. Back in style: reworking audience design. In: ECKERT–RICKFORD ed. 2001: 139–69.
- BENCZE LÓRÁNT 1995. Functions of style. Ed. David Birch, Michael O’Toole. London, Pinter 1988. (Ismertetés.) *Helikon* 41: 372–8.
- BIBER, DOUGLAS – FINEGAN, EDWARD 1994. Introduction. Situating Register in Sociolinguistics. In: BIBER–FINEGAN ed. 1994: 3–12.
- BIBER, DOUGLAS – FINEGAN, EDWARD ed. 1994. *Sociolinguistic perspectives on register*. Oxford University Press, New York – Oxford.
- COULMAS, FLORIAN. ed., *The handbook of sociolinguistics*. Blackwell Publishing, Oxford.
- COUPLAND, NIKOLAS 2001. Language, situation, and the relational self. In: ECKERT–RICKFORD ed. 2001: 185–210.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Kiadó, Bp.
- DOMONKOSI ÁGNES 2006. *Stíloselemzés, trópusok, alakzatok*. Líceum Kiadó, Eger.
- ECKERT, PENELOPE – RICKFORD, JOHN R. 2001. Introduction. In: ECKERT–RICKFORD ed. 2001: 1–18.
- ECKERT, PENELOPE – RICKFORD, JOHN R. ed. 2001. *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- FINEGAN, EDWARD – BIBER, DOUGLAS 1994. Register and Social Dialect Variation: An Integrated Approach. In: BIBER–FINEGAN ed. 1994: 315–47.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 2002. A szociolingvisztika mint tudomány és mint tantárgy. In: A. JÁSZÓ ANNA – BÓDI ZOLTÁN szerk., *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Tinta Kiadó, Bp., 295–9.
- HALLIDAY, MICHAEL – ALEXANDER KIRKWOOD 1968. The Users and Uses of Language. In: FISHMAN, JOSHUA A. ed., *Readings in the Sociology of Language*. Mouton, The Hague – Paris, 139–69.
- HUDSON, RICHARD A. 1980/1991. *Sociolinguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.

- IMRÉNYI ANDRÁS 2009. Generatív nyelvészet és szociolingvisztika. *Magyar Nyelv* 105: 50–62.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124: 209–25.
- KISS JENŐ 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ 2001. Nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvjárások. In: UŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Bp., 23–56.
- KISS JENŐ 2008. A nyelvi változás – kutatói dilemmák. *Magyar Nyelv* 104: 257–74.
- KONTRA MIKLÓS 2003. Nyelvészeti megközelítésmódok. In: UŐ szerk., *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Bp., 26–40.
- KONTRA MIKLÓS 2004. Lesley Milroy – Matthew Gordon, *Sociolinguistics: Method and Interpretation*. (Ismertetés.) *Magyar Nyelv* 100: 91–9.
- KÖLLER, WILHELM 1988. *Philosophie der Grammatik. Vom Sinn grammatischen Wissens*. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart.
- LABOV, WILLIAM 1970/1979. The study of language in its social context. In: PRIDE, JOHN B. – HOLMES, JANET ed., *Sociolinguistics*. Penguin Books, Middlesex, 180–202.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 17–58.
- LUCKMANN, THOMAS 1986. Soziologische Grenzen des Stilbegriffs. In: GUMBRECHT, HANS ULRICH – PFEIFFER, KARL LUDWIG Hrsg., *Stil. Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 612–9.
- MILROY, LESLEY 1987/1990. *Observing and Analysing Natural Language. A Critical Account of Sociolinguistic Method*. Basil Blackwell, Oxford–Cambridge.
- MILROY, JAMES – MILROY, LESLEY 1998. Varieties and variation. In: COULMAS ed. 1998: 47–64.
- MILROY, LESLEY – GORDON, MATTHEW 2003. *Sociolinguistics: method and interpretation*. Blackwell Publishing, Oxford.
- NÉMETH T. ENIKŐ 2006. Pragmatika. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Bp., 222–61.
- PÉTER MIHÁLY 1976. Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvészeti tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 409–16.
- RICKFORD, JOHN R. – MCNAIR-KNOX, FAYE 1994. Adrees- and Topic-Influenced Style Shift: A Quantitative Sociolinguistic Study. In: BIBER–FINEGAN ed. 1994: 235–76.
- SANDIG, BARBARA 1995. Tendenzen der linguistischen Stilforschung. In: STICKEL, GERHARD Hrsg., *Stilfragen*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 27–61.
- SPILLNER, BERND 1987. Style and register. In: AMMON, ULRICH – DITTMAR, NORBERT – MATTHEIER, KLAUS J. – TRUDGILL, PETER ed., *Sociolinguistics. An international handbook of the science of language and society*. Vol. 1. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 273–85.
- SPOLSKY, BERNARD 2004. *Sociolinguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- TAYLOR, JOHN R. 1989/1995. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Clarendon Press, Oxford.
- TÁTRAI SZILÁRD 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–94.

- TÁTRAI SZILÁRD 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 207–29.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1995. A stílus diszkurzív elmélete felé. *Helikon* 41: 219–31.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 348–62.
- TOLCSVAI NAGY, GÁBOR 2005. A cognitive theory of style. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- WARDHAUGH, RONALD 2005. Szociolingvisztika. Osiris Kiadó, Bp.
- WOLFRAM, WALT 1998. Dialect in society. In: COULMAS ed. 1998: 107–26.

About style definitions in sociolinguistics

This paper scrutinizes the various definitions of the notion of ‘style’ in sociolinguistics. In this examination, the vantage point is the Labovian notion of ‘contextual style’. The paper deals in detail with the definitions of style in the variationist paradigm, with the functionalist notion of ‘register’ as compared to the concept of style, with Bell’s model and with the approaches to style in Hudson’s and Coupland’s alternative sociolinguistic paradigms. As a result of this investigation, we recommend a comprehensive approach to style in sociolinguistics, one that is compatible with the functionalist approach to language.

Keywords: functional linguistics, contextual style, variational paradigm, register, audience design, referee design, item-based paradigm.

SIMON GÁBOR

A nyelvtörténeti adat: elvek, gyakorlat, lehetőségek*

A történeti mondattan kutatója számára valószínűleg a legfájóbb hiány, hogy nincs, aki közölje vele: ezt így nem mondhatjuk.

(JAN TERJE FAARLUND)

1. „A magyar nyelv nagyszótára”-ban ekként szerepel az *adat* szó első jelentésének megadása: ’valakinek, valaminek a megismeréséhez, jellemzéséhez, megvilágításához hozzásegítő, esetleg ilyen szándékkal közölt és nyilvántartott tény, információ, részlet, adalék’. A további jelentésmegadások sorában pedig többek között ez is olvasható: ’(a tudományos nyelvben): valamely kísérlet, vizsgálat, mérés következtében megállapított, esetleg (mérő)műszerről leolvasott számszerű eredmény, tény’. A szó története alapján világos továbbá, hogy az etimológiája szerint eredendően ’ami adott, ami van’ jelentésű szó a nyelvújítás korától létezik

---

* A cikk egy része elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2010. szeptember 30-án-október 1-jén rendezett „A nyelvtörténeti adat: érvény és értelmezés” című konferencián.

- TÁTRAI SZILÁRD 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 207–29.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1995. A stílus diszkurzív elmélete felé. *Helikon* 41: 219–31.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 348–62.
- TOLCSVAI NAGY, GÁBOR 2005. A cognitive theory of style. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- WARDHAUGH, RONALD 2005. Szociolingvisztika. Osiris Kiadó, Bp.
- WOLFRAM, WALT 1998. Dialect in society. In: COULMAS ed. 1998: 107–26.

About style definitions in sociolinguistics

This paper scrutinizes the various definitions of the notion of ‘style’ in sociolinguistics. In this examination, the vantage point is the Labovian notion of ‘contextual style’. The paper deals in detail with the definitions of style in the variationist paradigm, with the functionalist notion of ‘register’ as compared to the concept of style, with Bell’s model and with the approaches to style in Hudson’s and Coupland’s alternative sociolinguistic paradigms. As a result of this investigation, we recommend a comprehensive approach to style in sociolinguistics, one that is compatible with the functionalist approach to language.

Keywords: functional linguistics, contextual style, variational paradigm, register, audience design, referee design, item-based paradigm.

SIMON GÁBOR

A nyelvtörténeti adat: elvek, gyakorlat, lehetőségek*

A történeti mondattan kutatója számára valószínűleg a legfájóbb hiány, hogy nincs, aki közölje vele: ezt így nem mondhatjuk.

(JAN TERJE FAARLUND)

1. „A magyar nyelv nagyszótára”-ban ekként szerepel az *adat* szó első jelentésének megadása: ’valakinek, valaminek a megismeréséhez, jellemzéséhez, megvilágításához hozzásegítő, esetleg ilyen szándékkal közölt és nyilvántartott tény, információ, részlet, adalék’. A további jelentésmegadások sorában pedig többek között ez is olvasható: ’(a tudományos nyelvben): valamely kísérlet, vizsgálat, mérés következtében megállapított, esetleg (mérő)műszerről leolvasott számszerű eredmény, tény’. A szó története alapján világos továbbá, hogy az etimológiája szerint eredendően ’ami adott, ami van’ jelentésű szó a nyelvújítás korától létezik

---

* A cikk egy része elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2010. szeptember 30-án-október 1-jén rendezett „A nyelvtörténeti adat: érvény és értelmezés” című konferencián.

a latin > német *datum* szó analógiájára; a fentebb idézett mai jelentései az 1830-as évektől adathatók. (Egyébként a nyelvújítás korában nemcsak ezekben a jelentésekben vezették be a szót, hanem egy ideig például az iratok keltezését jelölő sor *dátum* nevét is *adat*-ra magyarították.) A „Nyelvújítási szótár” megjegyzi: 1864-ben BALLAGI MÓR már az *adatol* (‘dokumentieren’) igét is szótárazta „Új teljes magyar és német szótár”-ában.

Ha akár csak a bevezetőben idézett jelentéseket vesszük is szemügyre – valamint magától értetődőnek tekintjük, hogy a tudományos és a köznyelvi használat nem feltétlenül válik mereven szét –, látjuk, hogy adatolni, adatokra hivatkozni (akár a nyelvtudományban is) többféleképpen lehetséges. Éppen ez a többféleség és a belőle fakadó tudománymethodológiai, tudományfilozófiai kérdések azok, amik talaján az utóbbi két évtizedben feltűnően megszorodtak az olyan kutatások, tanulmányok, amelyek többek között a nyelvészeti adat státuszával, fajtáival, szerepeivel, forrásaival, legitimitásának kérdéseivel foglalkoznak.

2. Ezek a munkák azt is mutatják, hogy a vita, amely a különböző nyelvészeti iskolák egymástól eltérő adathozó módszereit érintette, újabb szakaszához érkezett. Az utóbbi éveknek az adathozó elveivel foglalkozó tanulmányaiban, úgy tűnik, nem feltétlenül a direkt vitapozíció az elsődleges, sokkal inkább a különböző indítatású iskolák szempontjainak egymással párhuzamos áttekintése, az ezeken belüli kérdések és válaszok adekvátságának vizsgálata, a nyelvi tények megragadásának módszertani vonatkozásai.

A) Bizonyára nem véletlen, hogy azt a tanulmányt, amely a legkörültekintőbben és legrészletesebben elemzi a nyelvészeti adatokkal kapcsolatos kérdéseket, egy olyan kutató írta, aki maga is aktív adathozó és -felhasználó. A grammatikalizáció korai monográfusa, paramétereinek felállítója, CHRISTIAN LEHMANN „Data in linguistics” című cikkében (LEHMANN 2004) egyszerre elvi igényekkel és szinte szakmai népszerűsítő elkötelezettséggel elemzi és mutatja be többek között az adat fajtáit, az adathozó módjait és az adat érvényét érintő problémákat.

Az adatot mindenekelőtt leválasztja a benne tükröződő tényről, kifejtve, hogy adat nem egyszerűen az, ami adott – ahogyan az angol (s tegyük hozzá a fentebbiek alapján: a magyar) szó eredeti jelentése alapján vélhetnénk –, hanem annak mentális reprezentációja (‘Darstellung’, azaz ‘ábrázolás’, pontosítja németül az angolul kétértelmű „reprezentáció” szó jelentését). Hiszen a tudományok tárgyterülete nem a külvilágban adott fizikai valóság, hanem annak a tudományos kommunikációba beemelt adaptációja (i. m. 4–5). Adat nem létezik önmagában: egy adatot a szerepe avatáttá – valaki vagy valakik (a tudományos közösség) számára. S hogy mi ez a szerep? Induktív alapanyag empirikus kutatásokhoz és hipotézisek felállításához, illetve a deduktíve megalkotott szabály tesztelésére szolgáló bázis (i. m. 7–8). Ahhoz, hogy ezeket a funkcióit betölthesse, az elemzőtől függetlennek kell lennie, vagyis külső forrásból kell származnia, hiszen körkörösséghez vezethet, ha az introspektíve megkonstruált adatok alapján felállított hipotézist ugyancsak introspektív adatokkal teszteljük (i. m. 23). Legmegbízhatóbbak – mivel ezek a legkevésbé manipulálhatók – a „talált adatok”

(vagyis a gyűjtött adatok), ezeket azok a megnyilatkozások követik, amelyek olyan beszédeseményekből származnak, amelyeket a kutató nem nyelvi eszközökkel váltott ki. A többi adatforrást és adatolási módot az empirikus kutatásban a szerző csak kiegészítő eljárásként tartja elfogadhatónak (i. m. 24–6 stb.). Számolni kell ugyanakkor azzal is – vélekedik LEHMANN –, hogy mindenféle reprezentáció torzít az úgynevezett nyers adathoz képest, amennyiben például elvonatkoztat, és a nyers adatnak bizonyos, a kutató számára fontos vonásait kiemeli, míg más jellemzőit a háttérben hagyja (i. m. 35–6).

A szerző, amikor a nyelvészet filozófiai alapjai és tudománytörténete felől tekinti át az adatkezeléshez való viszonyulást, három ívet rajzol fel (i. m. 15–6). 1. Aki a nyelvészethez (Platóntól és Arisztoteléstől Chomskyig) mint logikai tudományhoz közelít, nincs szüksége adatra, hiszen azt externalizálja, amit a saját elméjében megalkot; legfeljebb illusztratív példákat használ. – 2. Aki a nyelvészethez (Dionysios Thraxtól és Appolonios Dyskolostól napjaink filológiájáig) a hermeneutika felől közelít, olyan adatokkal dolgozik, amelyek alapvetően tartalmi okokból fennmaradt nyelvemlékekből származnak, tehát nyelvi anyaguk sokban esetleges. – 3. A nyelvészetet empirikus tudományként megközelítők számára (Franz Bopptól és a történeti-összehasonlító iskolától Saussure-ig) a nyelvészet adatfüggő tudomány, mind az indukcióban, mind a dedukcióban. Az adatokkal kapcsolatos tudatosság először a terepmunkát alkalmazó kutatási ágazatokban fejlődött ki az előző századfordulón, melyhez majd sokban hozzájárult a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika is. (Csak zárójelben megjegyezve: ha LEHMANN elfogadhatónak tartja, hogy a nyelvészeti adatok nem mindig reprodukálhatók – ahogy tanulmányában írja (i. m. 24) –, talán nem is tűnik olyan élesnek a határ az általa empirikusnak, illetve hermeneutikusnak nevezett közelítésmód alapanyaga kínálta lehetőségek között.)

Miközben LEHMANN az adatoláshoz kapcsolódó témákat itt még csak fel sem idézhető részletességgel tárgyalja elvi síkon, azt is érzékelteti: a nyelvész számára, amikor adott kutatásán dolgozik, nem ezek az elsődleges kérdések. A kutató fő gondja (és nemcsak a nyelvészetben, hanem több más empirikus tudományban is) általában az – írja cikkének egyik helyén (i. m. 19–21) –, hogy nem állnak rendelkezésére a kutatáshoz szükséges adatok, így ezekről neki kell gondoskodnia; s míg az elsődleges adatok terén ez mennyiségi kérdés, az ezekre épülő másodlagos adatok esetében már egyszerre mennyiség és minőség dolga is: például a tipológia és az univerzálékutatás számos kérdésére nem adható kielégítő válasz a meglévő grammatikai leírások alapján.

Amikor a szerző olyan példát mutat be, mint az alábbi – annak a kutatók nagy része számára magától értetődő dolognak a szemléltetésére, hogy ami az egyik vizsgálatban az adatelemzés eredménye, a másik vizsgálatban adatul szolgálhat, hogy tehát szintek egymásra épülnek, és az adat mibenléte az adott kutatás céljaitól függ –, indíttatása talán nem más, mint a gyűjtött adatok felhasználását elutasító irodalmakon iskolázottaknak szánt figyelemfelhívás. A nyelvész készít egy hangfelvételt – ez az ő adata; ortográfiai átíratát mint kutatási eredményét közli. B nyelvész ezt az írásos reprezentációt adatként használja, amikor az adott nyelv grammatikáját vizsgálja; s amire jut, azt saját kutatási eredményeként publi-

kálja. **C** nyelvész, aki tipológus, és adatforrása a grammatika, **B** leíró grammatikai állításait használja adatként, amikor beépíti őket adatbázisába, hogy segítségükkel általánosításokat fogalmazzon meg, amelyek már **C** kutatási adataiként jelennek meg a tudományos kommunikációban (i. m. 8).

B) Az adatolással foglalkozó tanulmányok sorában olyan munkák is születtek, amelyek szerzői egy-egy részfejezetben tudománytörténeti igénnyel tekintik át és elemzik az adatolással kapcsolatos korábbi eljárásokat, vélekedéseket. Ilyen például JACQUES DURAND egyik cikke (DURAND 2009), amely Chomsky 1968-ban napvilágot látott „Nyelv és elme” című munkájától kezdve nyújt összefoglalást a témáról. A chomskyánus háttérű, de korpuszadatokkal dolgozó DURAND a jelenhez érkezve így összegez (i. m. 17): ma már sok munka mellett érvel, hogy adatok nélkül nem alkotható elmélet. Továbbá: nem szükségszerű, hogy kibékíthetetlen ellentét legyen a racionalista és az empirikus nézőpont között; a korpuszokon alapuló kutatások egyáltalán nem feltétlenül antikognitivisták irányultságúak. Ebből a tanulmányból is érezhető némi meggyőző szándék, amikor például a szerző arról ír: ma már sokan tudják, hogy adaton nem a nyelvész noteszába beírt privát bejegyzést kell érteni, hanem azt a nyersanyagot, amelyen állnak vagy buknak az elméletek. – Ez a megállapítás több szempontból is eszünkbe juttathatja CSERESNYÉSI LÁSZLÓ egyik ironikusra hangolt megjegyzését: „Mindnyájan fel tudjuk idézni magunkban a tudományelőtti (azaz pregeneratív) korszakból itt ragadt, olcsó, műanyagkeretes szemüvege mögül pislogó, szövegekkel bíbelődő, cédulázzgató úr, illetve a már a kognitív nyelvészeti agytudomány korszakába lépett, Toshiba dynabookon dolgozó, áramvonalas nyelvtudós imázsát. Mégis: talán nem túl szerencsés a nyelvészetet »preteoretikus« és »teoretikus« korszakra osztani.” (CSERESNYÉSI 2009: 406.)

KERTÉSZ ANDRÁS és RÁKOSI CSILLA „Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vita jelenlegi állásához” című tanulmánya azokat a nézeteket összegzi, amelyek – a korábbi évtizedek talaján – az utóbbi körülbelül tizenöt évben az adattal kapcsolatos vitákban kialakultak. (KERTÉSZ–RÁKOSI 2008a: 274–86, 385–401; ugyanez a tanulmány kisebb változtatásokkal megtalálható a KERTÉSZ–RÁKOSI 2008b bevezető blokkjaként.) A kiterjedt szakirodalmi anyagot elemző munka a 60-as éveket megelőző korszaktól kezdve tekinti át az egyes elméleteknek az adathoz és az „evidenciához” való viszonyulását. (A szakirodalomban általában *evidenciá*-nak nevezik – az angol *evidence* nyomán – az elmélet tesztelését szolgáló biztos adatok kategóriáját.¹) Az 50-es–60-as évektől kezdve szemben állt egymással az induktivitásra, illetve a deduktivitásra építő nyelvtudomány eszméje, s a kétféle meghatározó megközelítésmód vitája a következő évtizedeken is végigvonult (i. m. 278 stb.). Az egyik oldalon a generatív nyelvészek, akik az introspekció híveiként érdektelennek tartották a nyelvhasználatból vett, nagy mennyiségű adat gyűjtését és elemzését. A másik oldalon a korpusznyelvészek, akik ezzel szemben az adatokból kiinduló indukciónélkülözhetetlensége mellett érveltek. „Ha a nyelvészet valóban az intuíción alapulna,

¹ Vö.: Erős nyelvi adat, amely következtetések megtámogatására vagy egy másik elképzelhető következtetés opponálására alkalmas (TRASK 2000: 111).

nem lenne tudomány” – idézik a szerzők (i. m. 279) az utóbbiak egyik képviselőjét (SAMPSON 1975: 60).

KERTÉSZ és RÁKOSI a két, korábban élesen szembenálló nézetrendszer közös tulajdonságait a következőkben általánosítja (i. m. 279–80): 1. csupán bizonyos adattípust tekintenek legitimnek (introspekció/korpuszadat); 2. mindkét rendszerben kizárólag az adatok eredete dönti el, mi számít megfelelő adattípusnak; 3. saját adatkezelési eljárását mindkét tábor problémamentesnek ítéli; 4. az adatok és a hipotézisek közötti viszonyt mindkét megközelítésmód hívei egyirányúnak tételezik (dedukció/indukció); 5. az evidenciát mindkét oldalon kitüntetett szerepű adatnak tekintik.

A szerzők a továbbiakban megmutatják, hogy ma már a nyelvészeti kutatómunka gyakorlata egyre kevésbé követi mereven a két, előzőleg határozottan elkülönülő álláspont valamelyikét, és egyre inkább szándékot mutat a differenciált adatfelhasználásra. Ennek egyik példája, hogy ma már sok generatív nyelvész olyan kutatások eredményeit is felhasználja, amelyek nem introspektív adatok elemzésén alapulnak, és a korpuszokkal dolgozók is gyakran építenek intuícióikra (i. m. 284). Ezzel egyidejűleg a kutatók már nem tekintik problémátlannak a saját elméletük által preferált adattípusokat és eljárásokat. Ennek többféle következménye lehet, így például az is, hogy lazul a generatív grammatika szigorú falszifikációs kritériuma, mondván: a nyelvben sokkal inkább statisztikailag kimutatható tendenciák működnek, mintsem rigid előírások (i. m. 285).

De nemcsak a gyakorlatban, hanem a (meta)tudományos reflexióban is elmozdulás figyelhető meg a korábbi éles szembenálláshoz képest. A szerzők megállapítják, hogy az általuk elemzett újabb tanulmányok az elvek szintjén is túllépnek a fentebb összefoglalt merev nézőpontokon. (Így például valamennyi felsorolt pontot meghaladja a jelen cikkben fentebb többször hivatkozott LEHMANN is.) Mindezzel együtt „nincs egyetlen helyes, minden nyelvész számára közvetlenül elfogadható jellemzése az adatok szerkezetének, típusainak, funkciójának. Amint a nyelvész elgondolkodik azon, hogy ő maga mit is tekint adatnak és evidenciának, azonnal egymástól eltérő, olykor egymásnak ellentmondó nézetek és megoldatlan problémák sokasága bontakozik ki” (i. m. 398).

A szerzők az elfogadott normák és a nyelvtudomány tényleges problémamegoldó praxisa közötti távolság csökkentésére könyvükben a plauzibilis érvelés elméletét dolgozzák ki (KERTÉSZ–RÁKOSI 2008b). Ebben az elméletben az adatok nem közvetlenül megfigyelhető entitásokként, hanem a plauzibilis érvelés folyamatába ágyazott kijelentéseként vannak jelen. S mint ilyenek, szerkezetük két komponensből áll: valamilyen információtartalmat hordozó kijelentés, valamint e kijelentés plauzibilitási értéke valamely közvetlen forrás alapján. Az adatokkal szemben itt tehát nem az a követelmény, hogy bizonyosan igaz tények legyenek, hanem hogy egyértelműen megbízhatók legyenek. Így sokféle adat tekinthető legitimnek, s ezek kombinálhatók is egymással; ha különböző adatfajták egyaránt evidenciaként szolgálnak egy hipotézis mellett, akkor együttesen nagyobb plauzibilitási értéket adnak a hipotézisnek, mint egyenként (i. m. 225–7). Az adatok funkciója egyrészt az, hogy plauzibilitási értéket tápláljanak az elméletbe, másrészt pedig az, hogy gyenge, erős vagy relatív evidenciaként szol-

gáljanak bizonyos hipotézisek mellett vagy ellen (i. m. 230–1). Az elméletalkotás ciklikus folyamatként értelmeződik, amelyben az adatok plauzibilitása nincs egyszer és mindenkorra rögzítve, menet közben változhat, például ha az érvelési folyamat során olyan problémák adódnak, amelyek megkérdőjelezhetik az adott forrás megbízhatóságát (i. m. 229–30). Az evidencia sem feltétlenül bizonyosan igaz állítás, hanem pozitív plauzibilitási értékkel rendelkező (azaz vagy plauzibilis, vagy bizonyosan igaz) kijelentés – következésképpen az evidencia sem tekintendő döntőbírónak (i. m. 234–5).

A nyelvtudomány eszközei prizmák – fogalmaznak metaforikusan a szerzők –, amelyek megtörik a fényt (vagyis beavatkoznak a láttatás folyamatába); arra kell törekednünk, hogy e prizmák torzító hatását kiszűrjük. „A plauzibilis érvelési folyamat lényegéből adódóan el kell fogadnunk a nyelvtudományban az egymástól eltérő és egymással össze nem egyeztethető nézőpontok pluralitását” (i. m. 238–9, 241).

3. Feltűnhet, hogy nyelvtörténeti adatról az eddig érintett munkákban nem esett szó, a LEHMANN-tanulmányban hermeneutikusnak besorolt filologizálás megemlítésén kívül.

A) A nyelvtörténeti adatolás problematikája valóban sokban eltér a szinkrón vizsgálatokétól, kezdve rögtön azzal, hogy a nyelvi folyamatok közvetlen tanulmányozására a nyelvemlékekből származó adatok nem adnak módot. Régi korok szövegei alapján csak közelítőleges nyelvi képet áll módunkban felrajzolni.

Az annak idején keveseknek szóló művek nyelvhasználatát sokban meghatározzák az adott írásos műfajok sajátosságai, miközben a sokaktól származó nagyszámú beszédeseményből a maguk valójában semmit nem áll módunkban vizsgálni (vö. LEHMANN i. m. 26–7; FAARLUND 1990: 18); más megfogalmazásban, más hangsúlyokkal: az írásos nyelvváltozat sokat elfed a változások szempontjából alapvető fontosságú élőnyelvi sajátosságokból, elsősorban a köznyelvet tükrözve pedig nem ad lehetőséget a többi nyelvváltozat kimerítő tanulmányozására (vö. KISS–PUSZTAI 2003: 62–3).

Mivel azonban a fennmaradt szövegek megőrzik a lezajlott változások nyomait, mégiscsak a belőlük kinyerhető elsődleges adatok jelentik a nyelvtörténész számára a legfontosabb kapaszkodókat.

Nagyon különböző, hogy egy-egy nyelvtörténeti tankönyv, a nyelvi változásokkal foglalkozó áttekintő munka kitér-e az adatolás kérdéseire. Több kötetben nem szerepel ilyen részfejezet, ahol pedig igen, változatos, hogy a témának mely aspektusa(i) kap(nak) hangsúlyokat. Van, aki a nyelvtörténeti adatok fajtáira koncentrálnak azok érvényessége és a velük szemben alkalmazandó eljárás módok szempontjából (FAARLUND i. m. 16–29). Régi szövegek tanulmányozásakor – írja a szerző – négyféle adatra számíthatunk: 1. grammatikus szerkezetek, amelyek összhangban vannak az adott korban érvényes szabályokkal; 2. az adott korban már elavultnak minősülő szerkezetek (amelyek korábban grammatikusnak számítottak) – ha ezeket vizsgálati anyagunkban az előbbiekkal egy szinten kezelnénk, a kronológiailag elkülönülő formákat szinkrón variánsokként tüntetnénk fel; 3. olyan szerkezetek, amelyek metrikai okokból térnek el a normától (főként

a szórend tekintetében) – ezek az adott kérdés szempontjából kizárandók a vizsgálati anyagból, más kérdések tanulmányozására azonban alkalmasak lehetnek; 4. más okokból agrammatikus szerkezetek – a negatív adat egy fajtájának tekinthető, ha kellően terjedelmes korpuszban nem ismétlődik meg a kérdéses forma. Az adat érvényességének megítélését, biztos fogódzó híján, az „elsajátított intuíció” („acquired intuition”) helyettesítheti (vö. „történeti nyelvérzék”: KISS–PUSZTAI 2003: 63). Van szerző, aki elsősorban a *filológia* terminus értelmezési lehetőségeire és a filológiai kutatásoknak a nyelvészettel való kapcsolatára, a filológia eredményeinek nyelvészeti felhasználhatóságára tér ki (CAMPBELL 1998: 327–8 stb.). A „Magyar nyelvtörténet” című tankönyvnek a nyelvtörténeti leírásról szóló fejezetében az adatok igazolt voltának alapkövetelményéről, majd a nyelvtörténeti kutatások adatokra utaltságáról, valamint az írásos adatforrások (fentebb már hivatkozott) korlátairól esik szó (KISS–PUSZTAI i. m. 60–3).

Nyelvtörténeti adatolással foglalkozó tanulmányokat, előadásvázlatokat inkább csak a legutóbbi évekből lehet találni. Közülük mindenképpen idekiváncozik egy előadás-melléklet megemlézése, amely a nyelvtörténeti adatok és eljárásmodok egymásra rétegződését szemlélteti – vélhetően az idézett LEHMANN-tanulmányból kiindulva (HIMMELMANN 2009: 1). A táblázat az anyanyelvi beszélőtől közvetlenül és közvetett módon származó adatokkal és kezelésükkel kapcsolatban a következőket emeli ki: 1. a nyelvtörténeti adat közvetett módon származik az anyanyelvi beszélőtől; 2. nyers adatok forrásaként például egy eredeti kézirat szolgál (az adatolás módszere: a filológiai kritika); 3. az elsődleges adatokat a kritikai kiadás szolgáltatja (az adatolás módszere: a történeti-összehasonlító elemzés és értelmezés); 4. a másodlagos adat (azaz a rendszeradat) pedig a nyelv- és kultúrtörténethez tartozó megállapítás. A nyelvtörténeti adat identitását szemléltető összegzésben fontos odafigyelnünk az *é r t e l m e z é s* („interpretation”) szóra. Mögötte ugyanis annak az állásfoglalásnak kell állnia (bizonyára még akkor is, ha a szerző idézőjelbe tette is a szót), amit LEHMANN itt idézett cikkében (i. m. 28), illetve a grammatikalizációval kapcsolatban máshol is határozottan leszögez: a struktúra *f u n k c i ó t* szolgál; a nyelvben, a nyelvi változásban a forma és szerep szétválaszthatatlan egymástól.

B) A nyelvtörténeti adatok kezelése, érvényük minősítése tehát – mint ahogyan a 3. A) alatt idézettek is mutatják – számos olyan kérdést is felvet, amelyekkel a mai nyelv struktúrájának kutatója nem vagy nem feltétlenül szembesül.

Azok, akik a nyelvészetet természettudománynak tartják, a szinkrón rendszer vizsgálatokor nyilvánvalóan mást és máshogy tekintenek kutatásuk tárgyának, mint amire lehetőséget kínál a számos szempontból heterogén forrásokból kinyerhető és zárt nyelvtörténeti adatállomány (amely távol áll attól, hogy „az ideális nyelvhasználó” nyelvтанát képezze le). Nem működtethető az introspekció, az intuíció; gond van a kompetenciával éppúgy, mint a verifikációval és a falszifikációval, a deduktivitás igénye és a determinisztikusság feltételezése pedig komoly csapdákat rejt.

Azok, akik a nyelvészetet bölcsészettudományként művelik, a nyelvtörténethez is hasonló módon közelítenek, mint amikor szinkrón adatok alapján vizsgálnak nyelvi – vagy nyelvhasználati – kérdéseket. A lehetséges közelítésmódok-

ban, vizsgálati módszerekben számos eltérés mutatkozhat, egy azonban bizonyos: amennyiben elfogadjuk, hogy van tudományosan kutatható nyelvtörténet – tudjuk, erre a felvetésre sem csak igenlő válasz létezik –, nem kérdés, hogy fel kell használnunk az adatforrásként számításba jöhető nyelvemlékeket. Igaz, hogy a források nyelvészeti szempontból számos problémát vet(het)nek fel, s a források problémái továbbélnék az adatolásban. Minél régebbre nézünk, és minél kevesebb nyelvemlék áll rendelkezésünkre, annál több kétely adódik. De nem is kell feltétlenül az írásbeliség legkorábbi korszakáig visszatekintenünk ahhoz, hogy lássuk, mennyi teljes biztonsággal meg nem válaszolható kérdés merülhet fel – körülnézhetnénk például akár a könyvnyomtatás hőskorában is. Példaként most mégis az ómagyar kori kéziratos szövegemlékeket szeretném kiemelni (megjegyezve, hogy a szórványemlékek köz- és tulajdonneveinek, a glosszák, szógyűjtemények adatainak felhasználhatósága és problematikája is némileg másféle, mint a szövegemlékéké).

4. Egyes, szerencsésebb történelmű népek nyelvemlékirodalmához képest nem túl terjedelmes az a korpusz, amely a magyar nyelvtörténet kéziratos (ómagyar) korszakából fennmaradt. A korai ómagyar kor mindössze négy rövid szövegemléket számlál, a kései ómagyarból fennmaradt nagyobb terjedelmű anyagok – kódexek és kódextöredékek – száma a félszázat sem éri el. A szövegmennyiség behatárolt volta is vet föl kérdéseket – mindenekelőtt azt, hogy a tapasztalható hiányok esetlegesek-e vagy rendszerszerűek (ez a probléma egyébként tekintélyes méretű korpuszok vizsgálatakor is fennáll). A művek keletkezésének és hagyományozódásának sajátosságai azonban további kérdéseket hagynak nyitva.

A szövegek és szövegrészletek túlnyomó többségükben a korabeli vallásos irodalom műfajait képviselik (leszámítva elsősorban a kis mennyiségű levelet, hivatalos iratot és néhány világi verset), amelyek kulturális gyökereikkel a latin nyelvű irodalomba kapaszkodnak. Az írástudók és könyvhasználók csekély számát tekintve a nyelvhasználó közösség kis szegmensének dokumentumai ezek, még akkor is, ha felolvasás, elmondás útján többen találkoztak velük, mint ahányan kézbe vették őket. Az olvasni tudók számát a XV. század végén–XVI. század elején 10–20 ezerre szokás becsülni az ország 3–3,5 millió lakosából, az egyetemet végzetteket pedig jó pár százra. Egy adat szerint például a bécsi egyetemnek alapításától, 1365-től kezdve a mohácsi vészig körülbelül ötezer magyarországi hallgatója volt (SOLTÉSZ 2004: 23). Mindennek alapján szóba sem kerül, hogy a kor nyelvemlékei átfogóan és differenciáltan reprezentálnák a nyelvhasználat különböző rétegeit.

A fennmaradt szövegek szerzőit – tehát magukat az adatközlőket – legtöbbször nem ismerjük. A korszak irodalma zömmel fordításirodalom, amely másolatokban terjedt. Valaki lefordította a latin művet, amit azután tisztázati példányként vagy ő saját kezűleg vagy valaki más lemásolt. A művekből több példányra volt szükség; a mára megőrződött szövegek a nem ismert alappéldányoknak rendszerint már többszörös másolatai; az autográf vagy legalább feltehetőleg szerzői másolatban fennmaradt mű egészen kivételes. A scriptorok között nem sok akad,

akitől több szöveget is ismerünk, akinél tehát legalább óvatos következtetéseket levonhatunk arra nézve, hogy a másolás során hajlamos volt-e beavatkozni a szövegbe, vagy szándékai szerint hűségesen követte az előtte fekvő példányt. (A fennmaradt szövegek nyelvi állapota ugyanakkor arról tanúskodik: a másolók akaratuktól függetlenül is nyomot hagynak a műveken: nyelvjárási sajátosságai, saját szövegismeretük alapján, valamint tévesztéseik, hibáik által is.) Többnyire homályban maradnak a fordító és a scriptor nyelvhasználatát befolyásoló kontaktushatások is: a fordítók esetében hasznos volna tudni, esetleg milyen más nyelv hathatott rá a forrásnyelv latinján kívül (pl. a német?), a másolók esetében pedig legalább azt: vajon tudott-e latinul ő is?

Bár a fennmaradt szövegek egy részének a kora ismerhető, más részének pedig – legalább megközelítő pontossággal – kikövetkeztethető, valódi fogódzóhoz ezzel sem jutunk, lévén a datált szöveg általában egy korábbinak a hűségesebb/hűtlenebb kópiája, esetleg későbbből, és más nyelvterületről származó másolótól. A keletkezés helye a szövegeknek csak kisebb része esetében ismert, a fent már említett okokból azonban messzemenő dialektológiai következtetésekre ezek az információk sem alkalmasak.

Mit lehet tenni ennyi tisztázatlan körülménnyel? Semmi mást, mint az adatokat is, az eredményeket is ezekkel együtt számításba venni. Élni mindazzal, ami felelősséggel kikövetkeztethető, lemondva az abszolút bizonyosság illúziójáról. A nyelvtörténet mítosz; a forrásokat értelmezzük, az adatokban bízunk kell – összegezhethetjük egy nyelvtörténeti előadás nyomán (NAGY 2007) ROGER LASS könyve egyik fejezetének („A történész mint mítoszeremtő”) tanulságát. Nem feltétlenül ismerjük a régi szövegek jelentését – s minél korábbiak, annál kevésbé –, mégis nyelvtörténetet alkotunk belőlük, amelyben azután hiszünk is (LASS 1997: 5).

A megannyi tisztáz(hat)atlanság ellenére sem tehet mást a kutató, aki a nyelv valamely írásos (de hangzó dokumentációval még nem rendelkező) korszakát vizsgálja, mint hogy a forrásokból induljon ki – nem csak a nyelvhasználatot, hanem a nyelvhasználat mögött meghúzódó rendszert illetően is.

5. A kései ómagyar kori szövegekkel kapcsolatban a közelmúltig elég sokszor megkerülhetetlen volt az adatgyűjtést megelőző filológiai munka is – elsősorban egy-egy nyelvemlék megbízható minőségű kiadása. Ennek eredményeként számos olyan vonatkozásra derült fény, amely differenciáltabbá teheti az adott forrásból kinyerhető adatokat: például több esetben újabb kezek ismertettek fel a korábban számon tartottakhoz képest; addig számon nem tartott azonoskezűségeket sikerült megállapítani; javításokat, átírásokat lehetett pontosítani. A szövegkiadás – akár csak a grammatikai kutatásokat megelőző, akkor még kézi módszerrel történő adatgyűjtés és -rendszerezés – roppant nagy idő- és energia-befektetést igényelt, amely munkák ráadásul nem is céloztak azonnali és közvetlen nyelvészeti eredményt (hiszen éppen ennek megalapozását végezték el). Így nem minden nyelvtudományi fórumon számítottak üdvözlendő tételnek a szakmai munkák sorában, ami egyben utalt a nyelvtörténet korábbi nem túl magas presztízsére is.

A ma folyó munkálatoknak köszönhetően a közeljövőben összehasonlítha-

tatlanul könnyebb lesz nyelvtörténeti adatokat gyűjteni. Számítógépes adatbázisok épülnek, amelyek a nyilvános hozzáférés biztosításával és az elektronikus adatkezelés felbecsülhetetlen előnyeivel egyszerű hozzájutást kínálnak majd (viszonylag) nagy tömegű adathoz. Ezek az újabb munkálatok azonban nemhogy nem teszik értelmetlenné a korábbi úgynevezett „filologizálgatást” – éppen ellenkezőleg, visszamenőleg is jelentősen megnövelik annak értékét, hiszen korpuszt építeni csak a már rendelkezésre álló, filológiaiailag maximálisan megbízható anyagokból lehet, illetve érdemes.

A Nyelvtudományi Intézet Finnugor és Nyelvtörténeti Osztályán a közel-múltban indult az a munkálat, amely 1772 előtti levelek és periratok szövegét készül közzétenni morfológiaiailag elemzett formában (a projektumot a jelen cikk szerzője vezeti).² Az adatbázis alapanyagául egyrészt az utóbbi évtizedekben megjelent perkiadások szolgálnak, másrészt a XIX. század második felétől napvilágot látott magánlevél-kiadások közül azok, amelyek a filológiai követelményeknek megfelelnek. A magyar nyelvtörténészek munkája ott rejlik egy másik, most készülő korpuszban is, amely a Magyar generatív történeti szintaxis részmunkálataként épül a Nyelvtudományi Intézet Elméleti és kísérletes nyelvészeti osztályán, hiszen ennek ómagyar kori anyagát nem jelentéktelen részben azok a kódexkiadások képezik, amelyek a Nyelvtudományi Intézet korábbi Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályán, illetve az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Dialektológiai Tanszékén készültek.

A nyelvtörténet az utóbbi időben ismét az érdeklődés előterébe került. A talált adatok „népszerűségét” nagyban fokozhatja, hogy az elektronikus korpuszok segítségével kiküszöbölhető a keresgélés, gyűjtögetés időigényes munkafázisa. Az adatbázisokra épülő grammatikairásnak pedig mintaadói lehetnek az olyan művek – szemléletmódjukat tekintve még akkor is, ha a nyelvtörténeti adatok (a fentebb vázolt okokból) hátrányos helyzetűek –, mint például a „Longman grammar of spoken and written english” (BIBER et al. 1999), amely az angol nyelvtan funkcionális, korpusz alapú megközelítését tartalmazza, nagy súlyt fektetve a nyelvhasználati rétegenkénti megoszlásra és a regionális, szociális és szituációs változók szerinti jellemzésekre (gyakorisági adatokat is közölve és elemelve).

A) KERTÉSZ ANDRÁS és RÁKOS CSILLA a számítógépes módszerek elterjedésének és a nyomában kialakuló korpusznyelvészet kiépülésének és meggyőző erejének tulajdonítja, hogy az egymástól eleinte mereven elhatárolódó nyelvészeti iskoláknak sokban közeledett az adatokról, az adatolásról való véleménye (KERTÉSZ–RÁKOSI 2008a: 278–9). Így tehát azt is, hogy a generatív grammatika számos képviselője előtt növekvőben van a gyűjtött adatok presztízse, változóban a felhasználhatóságukról / felhasználandóságukról alkotott kép. Ez valóban nagyon jelentős lépésnek tűnik, amelyhez azonban több más nyelvészeti terület is hozzájárulhatott. LEHMANN kifejezetten a veszélyeztetett nyelvek dokumentálásának tapasztalataihoz, eredményeihez köti az adatgyűjtés, adatfelhasználás – leegyszerűsítve fogalmazva – generatív nyelvészeti fordulatát (i. m. 16 és

² Az OTKA 81189 sz. projektum címe: Morfológiaiailag elemzett nyelvtörténeti korpusz a magánéleti nyelvhasználat köréből.

passim). Magam egy harmadik területet is kiemelnék: a grammatikalizáció-kutatást, amelynek eredményeit, magyarázó elveit a generatív (indíttatású) grammatikusok is gyakran tekintetbe veszik, amikor egy-egy nyelvi változás lefolyását kívánják megragadni. Ez többek között azért érdemel külön figyelmet, mert a grammatikalizáció-kutatás egyértelműen a forma és funkció egymásra épülésére alapoz, míg a generatív grammatika – klasszikus elvei szerint – a forma és jelentés szigorú szétválasztását követeli meg.

B) É. KISS KATALIN, a magyarországi generatív grammatikai kutatások egyik vezető képviselője magától értetődőnek tekinti a változásokat: „A generatív nyelvelmélet evolúciója ma is tart. (...) Nincsenek az elmélet keretei között feloldhatatlan ellentmondások. Az időről időre felszínre kerülő problémák az elmélet eszközeivel is kezelhetők. Például a bírálatok kereszttüzebe került az a – gyakran csupán introspekcióra vagy esetlegesen kiválasztott informánsokra támaszkodó – módszer, mellyel az elmélet nyelvi adatokhoz jut. Az elmélet tanult a bírálatokból, és számos képviselője erőfeszítéseket tesz, hogy megalapozottabb, megbízhatóbb adatgyűjtési módszertant dolgozzon ki” (É. KISS 2008: 7).

Tudománytörténészek a későbbiekben bizonyára vizsgálni fogják: az „időről időre felszínre kerülő problémák” valóban kezelhetők maradtak-e az elmélet eszközeivel. Hiszen – visszautalva a fentebb már említettekre – adott egy elmélet, amely az egyén nyelvi képességének modellálását célozza meg, ezért az introspekcióra (és esetleg grammatikalitási tesztekre) épít; modellalkotása a funkciótól leválasztott formára irányul; a nyelvi jelenségekről azt tartja, hogy bizonyos feltételek között éppoly szükségszerűen bekövetkeznek, mint a természettudományokban. Az elmélet „evolúciója” pedig oda vezet, hogy képviselői – történeti kérdéseket vizsgálva – elfogadják a heterogén eredetű, gyűjtött adatokat, a nyelvi változásokat elemezve a formához kapcsolódóan a funkcióval is számolnak; és szembesülniük kell a ténnyel: a nyelvi változások nem determinisztikusak.

C) „Az elméletek változnak – az anyag szerencsére mindig ugyanaz marad”, hallani gyakran. A szigorúan adatközpontú, induktív szemléletű nyelvtörténeti kutatásokból ad absurdum akár valamiféle, a hiányzó paradigmához közelítő zárványszerűség is válhatott volna, amely a meghatározó kutatások számára egyszerűen kikerülhető (a „zárványállapot”-ra l. BÉKÉS 1997: 78.). Ennek azonban manapság – a nyelvtörténészek és a nyelvtörténeti kutatások vitathatatlan javára – sok szempontból az ellenkezője tapasztalható. A korábbi eredmények (és hiányok) beépülnek az újabb kutatásokba. Ez utóbbiak viszont – az univerzális grammatika és az annak megismeréséhez kapcsolódó elméleti vonatkozások felől közelítve a lezajlott nyelvi változásokhoz – friss, megtermékenyítő szempontokat vonnak be a nyelvtörténeti vizsgálatokba, korábban fel nem vetett, releváns kérdésekkel és megoldási javaslatokkal állnak elő.

A nyelvi anyagra való minél alaposabb ráközelítés megfogalmazása – mint a kutatásoktól elvárható alapigény – igen didaktikusan hathat. Eszünkbe idéződhetnek azonban tanulmányok, kötetek – s ez a jelenség a legkevésbé sem iskolafüggő –, amelyek nem építenek az adatokra, legfeljebb csak felhasználják a példákat, illusztrációul helyezve őket a megállapítások mögé. Ez az eljárás azt jelenti, hogy a szerző eleve lemond a gyűjtött adatokkal való termékeny szembesü-

lés lehetőségéről. Ha az adatok vizsgálata képezi a kiindulópontot, és a megállapítások ezen a talajon születnek meg, figyelembe vehetők az anyagból kirajzolódó, de előre nem kalkulált jelenségek, új szempontok is. Az egyik út tehát: feltárni, megismerni az anyagot a maga sokrétűségében; a másik: kikeresni belőle olyan adatokat, amelyek a deduktív elemzés adott szempontjaihoz illeszkednek.

A nyelvészeti iskolák adatkezelési módszereinek közeledése (amely ténnyel részletesen foglalkozik a hivatkozott tanulmányok közül KERTÉSZ–RÁKOSI i. m. és DURAND is), az anyag- és adatközpontúság presztízsének növekedése, szerencsés módon, mára már a nyelvtörténetben is egyre inkább érzékelhető.

Kulcsszók: adatgyűjtés, filológia, ómagyar kor, történeti nyelvérzék, intuíció, introspekció.

A hivatkozott irodalom

- BÉKÉS VERA 1997. A hiányzó paradigma. Latin Betűk, Debrecen.
- BIBER, DOUGLAS et alii 1999. BIBER, DOUGLAS – JOHANSSON, STIG – LEECH, GEOFFREY – CONRAD, SUSAN – FINEGAN, EDWARD, Longman grammar of spoken and written english. Pearson Education Limited, Harlow.
- CAMPBELL, LYLE 1998. Historical linguistics. Edinburgh University Press.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2009. Még egyszer a kútról és a békáról. Magyar Nyelv 105: 401–11.
- DURAND, JAQUES 2009. On the scope of linguistics: data, intuitions, corpora. In: Yuji Kawaguchi – Makoto Minegishi – Jaques Durand eds., Corpus analysis and variation in linguistics. John Benjamins Publishing Company. 25–52. és <http://w3.erss.univ-tlse2.fr:8080/index.jsp?perso=jdurand&subURL=DurandTokyoPaper.pdf> 1–24. (A hivatkozások ez utóbbi lapszámai alapján.)
- FAARLUND, JAN TERJE 1990. Syntactic change – Toward a theory of historical syntax. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- É. KISS KATALIN 2008. A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom. Magyar Nyelv 104: 1–8.
- HIMMELMANN, NIKOLAUS P. 2009. Linguistic data types and documentary linguistics. A University of Hawaii-n elhangzott előadás melléklete: scholarspace.manoa.hawaii.edu/bitstream/10125/5162/3/5162.pdf 1–2.
- KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA 2008a. Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vita jelenlegi állásához. Magyar Nyelv 104: 274–86; 385–401.
- KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA 2008b. Adatok és plauzibilis érvelés a nyelvészetben. DE Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- LASS, ROGER 1997. Historical linguistics and language change. Cambridge University Press.
- LEHMANN, CHRISTIAN 2004. Data in linguistics. The Linguistic Review 21: 175–210. és http://www.christianlehmann.eu/publ/data_in_linguistics.pdf 1–40. (A hivatkozások ez utóbbi lapszámai alapján.)

- NAGY KATALIN 2007. Adatok és evidencia egy történeti pragmatikai kutatásban. www.nyfk.unideb.hu/konfPecsNagy.ppt
- SAMPSON, GEOFFREY 1975. The form of language. Weidenfeld and Nicholson, London. (Idézve: KERTÉSZ–RÁKOSI 2008b: 279.)
- SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ 2004. A grafika és a könyvnyomtatás elterjedése Magyarországon. In: V. ECSEDY JUDIT, A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei. Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 19–27. (Újraközlés innen: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961.)
- TRASK, ROBERT LAWRECE 2000. The dictionary of historical and comparative linguistics. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Data in historical linguistics: principles, practice, and possibilities

The literature discusses the place and significance of data in linguistic inquiry, the possibilities of using data and ways of accessing them, primarily in the context of synchronic analysis. The issue of data attestation in historical linguistics is usually given less attention. This paper discusses the latter issue, based on experiences in investigations of Old Hungarian and summarizing the problems related to the study of linguistic material coming from earlier periods. The author furthermore surveys some more general issues pertaining to the relationship between linguistic research and linguistic data, as well as the changes of that relationship.

Keywords: data collection, philology, Old Hungarian, historical linguistic insights, intuition, introspection.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Az 1109. évi veszprémvölgyi ítéletlevél néhány alapkérdéséről

1. Bevezetés. – A Magyar Nyelv korábbi számában megjelent, „Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort?” című publikációmban igyekeztem meggyőzően kimutatni, hogy a monostor alapításának 1018 körüli, MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle datálása teljesen megalapozatlan, s megindokolni, hogy miért tartom helyesnek BALOGH ALBINNAK az alapítást Géza fejedelemhez kapcsoló nézetét. A monostor alapítólevelének kiállítását a 975–985 közötti évtizedre, legvalószínűbben 980 körülre datáltam. (HOLLER 2011).

E korábbi dolgozatban elsősorban a görög nyelvű alapítólevél volt vizsgálatunk tárgya. Ennek eredményeire támaszkodva az alábbiakban szeretném ismertetni elgondolásaimat az 1109. évi latin nyelvű renovációs oklevél néhány alapkérdésével kapcsolatban.

Az oklevél levéltári jelzete: MOL DL 11; regesztája: RegArp. 42a; a latin szöveg átírása: DHA. 366–7, ÁrpOkl. 36–7; magyar fordítása: ÁrpOkl. 124–5; szakirodalma: DHA. 365–6. Nr. 136/I, I. még DHA. 368–78. Nr. 136/II. Az oklevél jól nagyítható fotója elérhető az interneten (RÁCZ 2009).

Az oklevelet a jelen dolgozatban is a renovációs, illetve megújító

- NAGY KATALIN 2007. Adatok és evidencia egy történeti pragmatikai kutatásban. www.nyfk.unideb.hu/konfPecsNagy.ppt
- SAMPSON, GEOFFREY 1975. The form of language. Weidenfeld and Nicholson, London. (Idézve: KERTÉSZ–RÁKOSI 2008b: 279.)
- SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ 2004. A grafika és a könyvnyomtatás elterjedése Magyarországon. In: V. ECSEDY JUDIT, A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei. Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 19–27. (Újraközlés innen: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961.)
- TRASK, ROBERT LAWRECE 2000. The dictionary of historical and comparative linguistics. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Data in historical linguistics: principles, practice, and possibilities

The literature discusses the place and significance of data in linguistic inquiry, the possibilities of using data and ways of accessing them, primarily in the context of synchronic analysis. The issue of data attestation in historical linguistics is usually given less attention. This paper discusses the latter issue, based on experiences in investigations of Old Hungarian and summarizing the problems related to the study of linguistic material coming from earlier periods. The author furthermore surveys some more general issues pertaining to the relationship between linguistic research and linguistic data, as well as the changes of that relationship.

Keywords: data collection, philology, Old Hungarian, historical linguistic insights, intuition, introspection.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Az 1109. évi veszprémvölgyi ítéletlevél néhány alapkérdéséről

1. Bevezetés. – A Magyar Nyelv korábbi számában megjelent, „Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort?” című publikációmban igyekeztem meggyőzően kimutatni, hogy a monostor alapításának 1018 körüli, MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle datálása teljesen megalapozatlan, s megindokolni, hogy miért tartom helyesnek BALOGH ALBINNAK az alapítást Géza fejedelemhez kapcsoló nézetét. A monostor alapítólevelének kiállítását a 975–985 közötti évtizedre, legvalószínűbben 980 körülre datáltam. (HOLLER 2011).

E korábbi dolgozatban elsősorban a görög nyelvű alapítólevél volt vizsgálatunk tárgya. Ennek eredményeire támaszkodva az alábbiakban szeretném ismertetni elgondolásaimat az 1109. évi latin nyelvű renovációs oklevél néhány alapkérdésével kapcsolatban.

Az oklevél levéltári jelzete: MOL DL 11; regesztája: RegArp. 42a; a latin szöveg átírása: DHA. 366–7, ÁrpOkl. 36–7; magyar fordítása: ÁrpOkl. 124–5; szakirodalma: DHA. 365–6. Nr. 136/I, I. még DHA. 368–78. Nr. 136/II. Az oklevél jól nagyítható fotója elérhető az interneten (RÁ CZ 2009).

Az oklevelet a jelen dolgozatban is a renovációs, illetve megújító

oklevél meghatározással, emellett a kibocsátás okára is utaló *ítéletlevél* terminussal fogom említeni.

Véleményem szerint a vizsgálandó kérdések egy részében megnehezítette a tisztánlátást korábban, hogy a monostor alapítását Szent István személyéhez és uralkodási idejéhez kötötték, továbbá, hogy e problémák nem mindig világosan megfogalmazott és szétválasztott kérdésekként kerültek tárgyalásra. Előző közleményemhez hasonlóan most is gyakran szó szerint idézem a korábbi kutatói nézeteket; az előrevivőnek és helyesnek bizonyuló gondolatok esetében megadva ezzel az elismerést az oklevéllel foglalkozó kiváló szakembereknek.

Az 1109. évi *ítéletlevél* kapcsolatban az alábbi kérdéseket vizsgálom: a) Milyen érdekellentétek állhattak az oklevél létrejöttének hátterében? – b) Miért nincs utalás az oklevélben az érseki fennhatóságra? – c) Miért nevezi az oklevél az alapítót Szent Istvánnak, ha valójában nem ő volt? – d) Hogyan értelmezendő az oklevélbeli *auctor monasterii* kifejezés?

2. Milyen érdekellentétek állhattak az oklevél létrejöttének hátterében? – A) Az 1109. évi oklevélből megtudjuk, hogy az eredeti adománylevél bemutatására – s emiatt a viaszpecséttel lezárt, az oklevelet körülfogó zsinórzat felbontására – a veszprémvölgyi apácák bizonyos pereskedései miatt került sor. Azt is megindokolja a megújító oklevél, hogy a monostor által vitán felült birtokolt földek, szolgálók és jövedelmek felsorolása elé miért került lemásolásra az eredeti görög alapítólevél: azért, hogy a régi és az új összevetéséből egyértelműen kiderüljön az igazság. Magyarázkodón még hozzát teszi, hogy az új privilégium az eredeti kiállítása óta szerzett jogokat is tartalmazza.

KUMOROVITZ L. BERNÁT hangsúlyozza az oklevél „*ítéletlevél*” jellegét, amely egy peres eljárás lezárultával a bírói döntést tartalmazza, de elismeri, hogy az oklevél saját meghatározását használó megnevezések (*renovációs oklevél, megújítás*) sem alap nélküliek (KUMOROVITZ 1984: 10).

Úgy vélem, hogy az „*ítéletjelleg*” fel nem ismerése és a *renovációs* jelleg korábbi hangsúlyozása az oklevél tartalmi és megfogalmazásbeli sajátosságaival magyarázható. Feltűnőnek tartom – s erre vonatkozó határozott elégedetlenséggel nem találkoztam a korábbi szakirodalomban –, hogy az oklevél csak az aktuálisan érvényes jogok felsorolására szorítkozik, ellenben homályban hagyja, hogy kivel vagy kikkel szemben pereskedett a veszprémvölgyi monostor, mi volt a vita tárgya, és mennyiben érvényesült a monostor érdeke és mennyiben a meg nem nevezett ellenérdekű feleké.

E kérdésekre az alapítólevélben és a megújításban szereplő birtokok és más jogosultságok eltéréseinek és azonosságainak számbavételével kísérlehetünk meg választ adni, illetve felvázolni a szóba jöhető lehetőségeket. Noha első olvasásra éppen a monostor alapításkori és a megújítás idején meglévő birtokainak, szolgálóinak és jövedelmeinek nagyfokú hasonlósága mondható feltűnőnek a jelentős időbeli távolság ellenére, gondosabb vizsgálat során azonban nem jelentéktelen eltéréseket is észrevehetünk. Az alábbiakban a fontosabb eltéréseket veszem számba.

B) Először egy olyan lényeges különbségre szeretném felhívni a figyelmet, amelyet eddig nem észrevételeztek a kutatók.

Mind a görög alapítólevél, mind a latin megújítás explicite kimondja, hogy a monostor kilenc falut birtokol; az alapításkor mindegyiket teljes egészében, 1109-ben egyeseket már csak részlegesen. A két oklevélben felsorolt kilenc-kilenc falu közül nyolc esetében a görög alapítólevélben, illetve a latin megújításban gyakorlatilag azonos alakú vagy nagyon hasonló településneveket találunk, ezek egymással könnyen azonosíthatók. Egy-egy kivétel akad: a görög oklevél *Ζαλέση* (*Zaléσι*) nevű településének nincs latin megfelelője, és a latinbeli *Serlous*-hoz nem említhető hozzá közel álló helynév a görög szövegben. A korábbi szakirodalom általában tényként – legalábbis nagy valószínűségű feltételezésként – kezelte e két település azonosságát HORVÁT ISTVÁNNAK az egyes helynevek azonosításával is foglalkozó 1834-ben közölt publikációja óta (HORVÁT 1834b: 92). *Ζαλέση* és *Serlous* azonosságát magától értetődőnek tekinti GYÖRFFY történeti földrajza (Gy. 1: 376, *Sarlós*), a *Diplomata Hungariae Antiquissima* (DHA. 539, *index graecus*), OLAJOS TERÉZIA (MORAVCSIK /1999: 118, 362. láb.), és „legvalószínűbben” azonosnak mondja az „Árpád-kori oklevelek” című kiadvány (ÁrpOkl. 123, 22. láb.). Álláspontom szerint e két település azonban nem azonos.

Serlous falunak Pécs közelébe történő lokalizációját két tényező teszi erősen valószínűvé, noha magától a monostortól, valamint az apácák által birtokolt falvak és halászó helyek mindegyikétől jelentős távolságra fekszik. Az egyik ok az az 1224-ben létrejött, a Baranya megyei *Sarlous* birtokra vonatkozó megállapodás, amely szerint a veszprémvölgyi apácák „itteni birtokukat malmaival, bányaival és szolgáltatásaival együtt bérletként [...] a pécsváradi apátságnak adták” (Gy. 1: 376, 1224/399 évi oklevélben). A másik és fontosabb magának az 1109. évi ítéletlevélnek az az utalása, hogy *Serlous* földje közös birtok a pécsi püspök népével. Emiatt, még ha valamely gondolatmenet alapján a monostor más birtokainak közelébe lehetne is lokalizálni a falut, nehezen lenne elfogadható, hogy ott a pécsi püspök népei élnek. (CSÁNKI DEZSŐ a pécsi püspök egyetlen birtokát sem említi Zala, Veszprém vagy Fejér vármegyében.)

Zaléση és *Serlous* azonosításának hangtani háttérét történészek és nyelvtörténészek a legkülönbözőbb módon igyekeztek megindokolni:

a) A görög szó elején álló zéta hangértékét HÓMAN BÁLINT *s*-nek gondolta, s ezért „Sarlós legősibb Saleszé alakja”-ról beszélt (HÓMAN 1911: 132). PAIS DEZSŐ véleménye: „Ez a hang aligha lehet *s* (σ: ῥ), ahogy HÓMAN hiszi” (PAIS 1939: 39).

b) MIKOS JÓZSEF a szókezdő betűt *zs* hangértékűnek tartotta, *s* a helynevet *Zseleszi* [*želesi*]-nek olvasta; ez alapján összefüggésbe hozta a Zselic erdőség nevével (MIKOS 1935: 118). PAIS DEZSŐ ezt írta: „nem gondolnám, hogy Mikos [...] helyes úton járna”, *s* részletesen meg is indokolta véleményét (PAIS 1939: 40).

c) A szó eleji betű *cs* vagy *c* hangértékét tételezte fel PAIS DEZSŐ, *s* – HÓMAN jelentéstani elgondolását követve – ily módon igyekezett kapcsolatot találni a *Sarlós* helynévvel: „a *Csalēsi* vagy *Calēsi* olvasatú névnek *Csal-* vagy *Cal-* eleme valóban összevethető a csuvas *sol~ šul* ’kaszál’ [...] igének megfelelő török *çal* szóval” (PAIS 1939: 39). „Ily módon, hogy magyarázatunk szerint a görög oklevélben felbukkanó *ζαλέση* meg a későbből ismert *Sarlós* név jelen-

tés, illetőleg indíték szempontjából összefügg egymással, még valószínűbb, hogy ugyanarról a helyről van szó” (i. h.).

PAIS elgondolását erősen kritizálta GYÓNI MÁTYÁS: „Sokkal komolyabb kifogás emelhető PAIS megfejtési kísérletében a *tš* = *ζ* hangjelölés feltételezése ellen. [...] teljes bizonyossággal állítható az, hogy a görög *ζ* mint a középtörök *tš* hang szabályszerű jelölője elképzelhetetlen. [...] Éppígy csak egyetlen, szinte helyesírási hibának számító példát ismerek idegen nyelvi *ts* = görög *ζ* hangjelölésre a bizánci forrásokban” (GYÓNI 1943: 53).

Mind a hangtani, mind az ezekre épülő szemantikai azonosítási kísérletek sikertelennek mondhatók. Sőt, a településneveknek a felsorolásban elfoglalt helyük is arra utal, hogy különböző falvakról lehet szó. *Ζαλέση* [*zalészi*], az alapítólevél felsorolási rendjének megfelelően földrajzilag is *Παδρούγου* és *Γριπτζάρι* között lehetett, a Bakony hegységben. A megújításban említett, a pécsi püspök népeivel megosztottan birtokolt *Serlous* Pécsről délkeletre helyezkedett el, s a felsorolás rendjében a két legfontosabb birtok, *Zaarberin* és *Zamto*, majd a Balaton keleti medencéje körüli falvak említése után hetedikként, de még *Podruc* és *Grincear* előtt szerepel.

Egyetlen tényező sem utal arra, hogy ezeknek a változásoknak szerepe lett volna az ítéletlevél létrejöttében.

C) 1. Lényeges különbséget tapasztalunk a görög és a latin szöveg között abban a tekintetben, hogy a megújítás idején birtokolt falvak jelentős része már nem teljes egészében tartozik a veszprémvölgyi monostorhoz, hanem közös más birtokosokkal.

HÓMAN BÁLINT szerint: „Szent István kilenc falut adományozott minden népével és földjével a veszprémvölgyi apácakolostornak. Száz évvel később, mikor Kálmán ez adományt megerősítette, már csak öt volt a kolostor kizárólagos tulajdonában. A többi négynek földjét, erdejét a kolostor már másokkal közösen birtokolta s népei azok népeivel közösen művelték. Sarlóson a pécsi püspök, Padragon egy világi földesúr, Szárberényen és Gerencséren más birtokosok népei osztottak az apácák szolgálival.” (HÓMAN é. n. 325–6).

KUMOROVITZ L. BERNÁT megfogalmazásában: „Az apácák számára rendkívül fontos volt annak megállapítása is, vajon egyedüli birtokosok-e vagy másokkal közösen gazdálkodnak az egyes falvakban. Simon püspök ítélete szerint Szántó, Máma, Kenese és Csittény önálló birtokuk, a többi (öt) faluban pedig másokkal közösen birtokolnak.” (KUMOROVITZ 1984: 9.) A HÓMANÉTÓL eltérő darabszám oka, hogy KUMOROVITZ kifejejtette az önálló birtokok sorából *villa Scondur*-t.

KUMOROVITZ felveti annak lehetőségét, hogy a perben az (egyik) ellenérdekű fél a veszprémi püspök lehetett, éppen az egy-egy falu feletti birtokjog megosztottsága miatt. Ezt mondja: „az sem lehetetlen, hogy az apácák panasza éppen a veszprémi egyház ellen irányult”, s utal arra, hogy „a veszprémi egyház ez idő tájt két helyen is: Paloznakon és Szárberényben került szomszédságba és birtokközösségbe az apácákkal” (KUMOROVITZ 1984: 10).

DARKÓ JENŐ úgy gondolta, hogy az 1109. évi oklevél kiállításához vezető pereskedés alapvető oka éppen az egyes falvakhoz tartozó földek kizárólagos vagy közös használatának kérdése lehetett. Így ír: „Magából a renovatióból is kitűnik, hogy mi körül folytak ezek a kontroverziák. Kitűnik abból, hogy itt minden

egyres falúnál nyomatékos pontossággal és következetességgel jelezve van, hogy mi tartozik az adományok közül az apácák osztatlan és kizárólagos tulajdonába, s mi az, a miben osztozniuk kell másokkal. Éppen ebben áll a legfontosabb eltérés a latin és görög szöveg között” (DARKÓ 1917: 270).

2. E gondolat alapján magyarázza meg DARKÓ a görög oklevélszöveg „legnehezebben érthető” helyét, amely problematikussága CZEBE GYULA számára fontos érv volt a görög szöveg hitelességének megkérdőjelezéséhez (CZEBE 1916: 188–92 [58–62]). S valóban, a latin renováció világos megfogalmazásával szemben, amely az apátnő engedélyéhez köti, hogy valaki a kizárólagosan a monostor által birtokolt falvakban lakhasson, az ennek megfelelő részlet a görög szövegben nem teljesen világos: „De szabad rendelkezési joggal is felruházom ezt a monostort avégből, hogy azokat, akik nem akarnak a szent monostor főnnhatósága alatt lakni, a fejedelemasszony és a nővérek rendelete nélkül üzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére” (görögül: DHA. 85, 19–21. sor, ÁrpOkl. 35, 12–14 sor; magyar fordítás: CZEBE 1916: 148 [18], egy szó korrekciójával, egyébként teljesen azonosan: MORAVCSIK /1988: 80, ÁrpOkl. 124).

A fentivel szemben DARKÓ körültekintően megokolt értelmezése az alábbi: „De hatalmat is adok ennek a monostornak arra, hogy az olyanokat, a kik nem akarnak a szent monostor fennhatósága alatt lakni a nélkül, hogy erre a főnöknőtől és a nővérektől engedélyt nyernének, üzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére” (DARKÓ 1917: 269). Indokoltnak tartanám a jövőben ennek az értelmes szövegváltozatnak a figyelembe vételét!

Ezen értelmezés alapján DARKÓ arra következtet, hogy azokon a településeken, ahol már nem kizárólagos a monostor birtokjoga, ott korábban az apácák engedélyezték új lakosok beköltözését. „A latin renovatio tehát szentesíti az idők folytán és az alapítólevél szellemében előállott változásokat a birtoklás tekintetében, a mennyiben azokat a birtokosokat, a kik Szent Istvántól Kálmánig engedélyt nyertek az apácáktól a letelepedésre, megerősíti szerzett jogaikban. [...] A többi öt falu a monostor kizárólagos tulajdonát alkotja még Kálmán idejében is, miután itt az apácák még senkinek sem adtak engedélyt a letelepedésre.” (DARKÓ 1917: 270).

3. Úgy gondolom, hogy – DARKÓ elgondolásával szemben – valószínűleg nem ez volt a pereskedés, illetve az ítéletlevél létrejöttének elsődleges oka, még ha az eljárás valóban kiterjedt is a birtokviszonyok ilyen értelmű tisztázására, vagyis arra, hogy pontosan mely falvakban kizárólagos az apácák birtoklása, és hogy hol kénytelenek osztozni más tulajdonosokkal.

D) 1. A renovációs oklevélben lényeges újdonságot jelent az a három részlet, melyeknek egyike az alapítólevélben még nem szereplő birtokot, két további pedig korábban nem említett halászati jogot biztosít. E három szövegrészlet a következő:

a) a sildi legelő: „dedit predium in ipso portu Sild ad opus pecudum; sed terra est communis” (DHA. 366, 36–7. sor);

b) a sildi halászati jog: „in ipso portu Sild habent piscationem sturionum” (DHA. 366, 37. sor);

c) a madoccai halászati jog: „Preter hec dedit sanctus rex in portu MODOCEA

piscationem husonum ad opus monialium Sancte Marie servientium.” (DHA. 367, 3–4. sor).

2. Érdekes a két halászati jog kérdése, melyek közül a madoccai esetében két körülményt is hangsúlyoz az ítéletlevél: egyrészt, hogy azt a szent király adta, másrészt, hogy az apácák étkezése céljára szolgál.

DARKÓ JENŐ úgy véli, hogy ezeket az eredeti adományokkal egy időben kaphatták az apácák, de mint kevésbé fontosakat, az alapítólevél nem említette őket külön, csak utalt rájuk: „S több más egyebet is ajándékozok a szentséges istenanyának” (MORAVCSIK /1988: 80). DARKÓ ezt írja: „Ezekre vonatkozik tehát a görög *ἔτερα πλείονα* s hogy az eredeti oklevél nem tartotta szükségesnek szabatosabban és közelebből megjelölni, annak oka ez adományok csekély jelentőségében van. Legelő és halászati jog valóban eltörpülnek a falvak, a vásárvám, az iparosok és szolgák sora mellett” (DARKÓ 1917: 342).

HÓMAN BÁLINT szerint egyrészt a fenti adományok az alapítólevél idejénél későbbiek lehetnek (HÓMAN 1917: 227), másrészt az alapítólevélben csak utalás-szerűen említett adományok nem ezekre, hanem a felsorolásban hátul álló „hét falu szántóvető lakosságára vonatkozhatnak. Külön felsorolásuk azért nem volt szükséges, mert a falvakat a király kizárólagos birtokul, tehát az összes lakosokkal együtt adta” (HÓMAN 1917: 127).

3. Ahhoz, hogy a halászati jogoknak az 1109. évi oklevélbe foglalásának és Szent Istvántól való eredeztetésének jelentőségét érzékelhessük, fontos felidéz-nünk, hogy a Kálmán király uralkodásának első évtizedében – még Szerafin esz-tergomi érseksége alatt, tehát biztosan 1105 előtt – megtartott tarcali zsinat több rendelkezése érintette a monastorok és egyházak birtokait és jogait, különösen a halászati jogot. Az erre vonatkozó két fontos cikkely a 15. és 16. sorszámú:

a) „XV. [...] úgy tetszett nekünk, hogy minden halastavat, kivéve azokat, amelyeket Szent István ajándékozott, adjanak vissza királyi használatra...”

b) „XVI. Hasonlóképpen elhatároztuk, hogy – ámbár a kolostoroknak vagy az egyháznak adott halastavakat vissza kell adni – a barátok mindennapi használatára szükségeseket meg kell hagyni, és csupán a feleslegeseket szabad elvenni.”

A 15. cikkelyben megfogalmazott kivétel összhangot teremt az 1. cikkely rendelkezésével: „I. [...] minden birtokadomány, amelyet Boldog István király a monastoroknak vagy egyházaknak rendelt, háborítatlanul megmaradjon.” (SZILÁGYI 1957: 40–1, 38–9. A törvények latin szövege: ZÁVODSZKY 1904: 185, 183–4.)

Tehát okkal feltehető, hogy a halászati jogok megtartása és e jogoknak oklevélbe foglaltatása lehetett az apácák egyik fontos célja.

Amint említettem, HÓMAN nézete szerint ezek a jogok a Szent István utáni időkből valók. De származhattak akár I. Istvántól is, viszont erősen kérdéses, hogy volt-e ezekre vonatkozó dokumentuma a monostornak. Ha esetleg volt ilyen, annak bemutatása könnyen kétséggé tehetné volna a görög nyelvű oklevélbe foglalt jogaik érvényességét, mivel nyilvánvalóvá válhatott volna, hogy a görög oklevél nem Szent Istvántól származik! A fenti rendelkezések alapján érthető, hogy miért volt döntő az apácák számára, hogy birtokaikat – beleértve a halászati

jogokat is – Szent István adományaként tüntessék fel. A madocsai halászat esetében jogosultságuk további biztosítékát jelentette annak hangsúlyozása, hogy az saját fogyasztásukra szolgál.

E) 1. A fentiek mellett utalok arra a fontos különbségre, hogy míg a görög alapítólevél – két helyen is – érseki monostorról szól, ilyen kitétel a megújításban nincsen. Ehelyütt azt vizsgálom meg, hogy a püspöki fennhatóság kérdése játszhatott-e szerepet a kiváltságlevél kiállítását megelőző vitákban. Azzal, hogy végül is milyen megfontolás alapján mellőzte Simon püspök az alapítólevélnek az érseki jellegre vonatkozó utalását a renovációs oklevélben, a 3. fejezetben fogok foglalkozni.

2. CZEBE GYULA feltételezi, hogy a püspöki, illetve érseki fennhatóság kérdése vita tárgyát képezhette a 12. század elején (CZEBE 1916: 221 [91]).

DARKÓ JENŐ a „keleti egyházban ősrégi időkre visszamenő szokás”-ként említi, hogy „Kitüntetésképpen a patriachák régtől fogva meg szokták adni bizonyos kolostoroknak azt a kedvezményt, hogy kivették őket az illető püspök hatásköre alól s közvetlenül saját kormányzásuk alá helyezték”, s erre példákat is említ (DARKÓ 1917: 343). Majd ezt mondja: „A keleti analógiákat tartva szem előtt, e privilégium adományozása nem is foglalhatott helyet birtokadományozási oklevélben, erről külön oklevélnek kellett intézkednie”; s a továbbiakban: „De viszont az is kitűnik a latin szövegből, hogy az a küzdelem a veszprémi püspök és a monostor között a joghatóság dolgában [...] már Kálmán idejében folyamatban volt” (DARKÓ 1917: 344).

HÓMAN BÁLINT ellenben a következőt mondja: „történeti ismereteink ellentmondanak annak, hogy egy XII. század eleji apáczakolostorban a megyés püspök hatósága alóli exemptióra való törekvést keressünk. A szerzetesrendek fennhatósága feletti vita az esztergomi érsek és a püspökök közt csak a XII. század végén kezdődött s az ebben is elől járó benczés apátságok csak a XIII. században (1216-ban) érik el a megyés püspök hatósága alól való feltétlen mentességet s az esztergomi érsek közvetlen fennhatóságát.” (HÓMAN 1917: 230–1).

3. Vajon DARKÓ vagy HÓMAN egymással ellentétes nézetét támogatja-e több érv? Az alábbiakban néhány olyan adatot fogok említeni, amelyek arra utalnak, hogy e kérdésben a tényleges helyzet valószínűleg a két kiváló tudós nézete között lehetett, de lényegében inkább DARKÓ JENŐ álláspontját kell elfogadnunk. Részletesebben megfogalmazva: noha az apácák feltehetőleg a 12. század elején is pontosan tisztában voltak a monostor alapításkori érseki jellegével, az kevésbé valószínű, hogy a „lelkiekben és anyagiakban” teljes körű, kizárólagos érseki fennhatóságot próbáltak volna elérni ebben az időben, vagyis teljes *exemptio*-t a püspöki fennhatóság alól; ebben a tekintetben elfogadom HÓMAN nézetét. Másfelől viszont azt feltételezem, hogy a saját népeiktől való tized szedésének a jogát valószínűleg megpróbálták elvitatni a püspöktől és azt biztosítani a maguk számára, de az 1109. évi ítéletlevél minderről hallgat, tehát ilyen irányú valószínűsíthető igyekezetük nem járt sikerrel. Ennyiben tehát csatlakozom DARKÓ nézetéhez, miszerint „a küzdelem a veszprémi püspök és a monostor között” a 12. század elején már folyamatban lehetett.

Erre utaló érvnek tartom, hogy Péter pannonhalmi apát 1102-ben szüksé-

gét érezte annak, hogy a monostor birtokaira és kiváltságaira nézve pápai megerősítést kérjen, s ezt II. Paszkál pápától sikeresen meg is kapta (DHA. 331–4, Nr. 117). Ebben a pápa a római egyház oltalmát biztosítja a monostor számára, és különös hangsúllyal erősíti meg az apátság birtokában „azon tizedeket, amelyeket a jámbor emlékü István király Szent Mihály (veszprémi) egyházától megvett” (PRT. 1: 64, latinul: DHA. 334, 5–6. sor). A pápai bulla megfogalmazása jogi szempontból rendkívül figyelemre méltó, ugyanis burkoltan arra utal, hogy a tizedjog alapvetően a püspöké, és azt még a király sem ajándékozhatja el szabadon, de ellenszolgáltatás fejében megválthatja a püspöktől. II. Paszkál bullája kétségtelenül arra mutat, hogy jogai védelmében az apátságnak a legmagasabb egyházi joghatóságtól származó megerősítésre volt szüksége, ami a püspökkel fennálló érdekellentét világos bizonyítéka.

Hasonlóképpen, a fennmaradt 1111. és 1113. évi oklevelek Gaufréd zoborhegyi apát igyekezetének dokumentumai, mely a monostor jogainak biztosítását szolgálta. A rövidebb és hosszabb szövegű 1111. évi oklevelekben azonos megfogalmazásban olvasható, hogy „A legszentebb király, István odaadta továbbá [...] Szent Ipoly [M]agyarországon bárhol lakó népeinek, szolgálknak és szabadoknak bármely helyről származó mindenre kiterjedő teljes tizedét” (ÁrpOkl. 127, 2–4. sor, latinul: DHA. 383, 29–31. sor, 385, 11–13. sor). Ez a kitétel kétségtelenül a zoborhegyi monostornak a nyitrai püspökkel szembeni jogérvényesítését szolgálta.

Sőt, magának a veszprémvölgyi monostornak pontosan ilyen irányú igényéről is vannak okleveles dokumentumaink. Amikor éppen egy évszázaddal később a veszprémvölgyi apácák szerették volna megkapni a saját népeiktől való tizedszedés jogát, ennek érvényesítésére a korábbi királyi kancellárnak, Róbertnek veszprémi püspökké történt friss megválasztása jelentette a megfelelő személyi konstellációt. Stella, a veszprémvölgyi apátnő előadta az új püspöknek, hogy ősidők, vagyis Szent István idejétől fogva (*ex antiquo, scilicet a tempore sancti regis Stephani*) a monostort illetve saját népeitől a tized beszédésének a joga, „de mivel a náluk őrzött kiváltságlevél egy tűzesetben megsemmisült, emiatt azt nem tudták bemutatni János püspöknek (1181–89), aki ezért a tizedeket elvette tőlük. Az apátnő ezek visszaadását kérte Róberttől, aki az öregebb kanonoktól megtudta, hogy a monostor saját népeinek tizedeit valóban régtől fogva békésen és ellentmondás nélkül birtokolta, ezért a tizedeket örökre átengedte az apácáknak.” (RÁCZ 2000: 186; utalással az 1210-ben kiadott oklevélre: F. 3/1: 103, MOL DL 60; vö. még HÓMAN 1911: 168).

Az bizonyosan állítható, hogy az apátnő füllentett a püspöknek, hiszen az 1109. évi oklevél ma is megvan, amely a monostort vitán felül megillető jogokat számba vette, s ezek között a Szent István által adományozott tizedekről nincs szó. Ha lett volna erre vonatkozó oklevél, akkor feltehetően ennek tartalma is belekerült volna a Kálmán-kori privilégiumba, de legalábbis az nem igaz, hogy ezt a jogot a monostor ellentmondás nélkül gyakorolta volna – még ha volt is valamikor olyan időszak, amikor valóban az apácák szedték be a tizedet.

Hogy ennél jóval nagyobb hamisságokat is elkövettek később a veszprémvölgyi apácák, az – az ugyancsak 1109-re datált, de valójában 1290 és 1295 között készült koholmány, valamint egy 1296-ra datált másik hamisítvány létrejöttének

hátterét szép elemzéssel feltáró – HÓMAN BÁLINT tanulmányából látható világosan (HÓMAN 1911: 167–74; I. RÁCZ 2000: 187, 186, 170. láb.).

4. Végül magának a renovációs oklevélnek két olyan jellegzetességét említem, amelyek szintén arra utalnak, hogy a monostor és a veszprémi püspök között lényeges érdekellentétek állhattak fenn.

Az egyik ilyen momentum, hogy nem a veszprémi, hanem a pécsi püspököt jelölte ki a király a helyzet tisztázására, annak ellenére, hogy *Serlous* faluban közös birtokos volt a veszprémvölgyi monostorral. Ha ugyanis a veszprémi püspökkel szembeni valamilyen ellentét nem szerepelt volna a vitatott kérdések sorában, akkor nem Simont jelölte volna ki az uralkodó az ítélet meghozatalára, aki legfeljebb – görög nyelvtudása okán – csupán segédkezett volna az ügy elbírálása során.

A másik, erre burkoltan utaló momentum az oklevél azon kitétele, mely a megbízatás ismertetésekor, valamint az ítélet bevezetőjében használja a „sine omni controversia”, illetve a „sine omni contradictione” kifejezéseket. Eszerint az ítéletlevél a monostor minden ellentmondástól mentesen birtokolt javait és jogait sorolja fel. Ez értelmezhető akképpen, hogy az ítélettel szemben nem érkezett ellentmondás, de utalhat arra is, hogy a monostornak vannak olyan további igényei, amelyek vita tárgyát képezik, de az oklevél megfogalmazója ezeket nem részletezi, s ezek tekintetében elhárítja magától a végleges döntés ódiáját.

A fent elmondottak alapján valószínűnek tartom, hogy a veszprémvölgyi monostornak vitája volt a veszprémi püspökkel, feltételezésem szerint a tized beszédésének kérdésében, s ez az ítéletlevél létrejöttéhez vezető eljárás egyik fő oka lehetett.

F) A görög és a latin oklevél összehasonlítása kapcsán szükségesnek tartom, hogy az alábbi – valójában csak látszólagos –, különbözőségről is szót ejtsünk.

Ha a két szövegnek a közkezen forgó magyar fordításait egybevetjük, a szolgáltatók felsorolásánál meglepően jelentős eltérést tapasztalunk. Lássuk az egymásnak megfelelő két részlet fordításait!

A szolgáltatók felsorolásánál a görög alapítólevélben ezt olvashatjuk: az uralkodó ajándékoz a monostornak „lovasszolgát hatvanat, halászt a Dunán tizenkettőt, ácsot hármat, kovácsot kettőt” (CZEBE 1916: 147 [17], MORAVCSIK /1988: 80, ÁrpOkl. 123). A latin oklevél fordításában viszont ezt olvashatjuk: „Mindezekben a falvakban az apátnőnek nincsenek lovasszolgái, de van 63 háznői szekere és kétháznői kovácsa” (ÁrpOkl. 124). Megjegyzem, hogy a 12 halász a latin oklevélben már korábban, a Duna melletti Szántó faluban lakó szolgáltatók után említésre került. Az alapítólevélbeli 60 lovas szolgából és három ácsból egy sem maradt, helyettük lett viszont 63 „szekeres”. Eléggé meglepő!

Nézzük a latin eredetit! „Ex omnibus istis villis non habet abbatissa servientes cum equis, nisi solummodo LX et tres mansiones carpentariorum et duas mansiones fabrorum et unum tornatorem et unum lagenarum custodem” (DHA. 366, 43. sor – 367, 2. sor).

Innen már érthetővé – ha nem is menthetővé – válik a fordító eljárása. A GYÖRFFY-féle átírásban az *equis* után vessző van; ez az eredeti oklevélben ehelyütt meglévő – az egyes karakterek alsó felének középmagasságában elhelyezett – tagoló pontnak az átírása. De ilyen szövegtagoló pont van a *LX* előtt és után,

a *carpentariorum* után, a *fabrorum* után, a *tornatorem* után és végül – bár elég halványan – a mondat végén is! Ez utóbbit a modern átírás mondatvégi ponttal jelöli is, a többi szövegtagoló pontot viszont nem. Ezen öt tagoló pont közül négy *et* kötőszó előtt van, de a *LX* utáni tagoló pont elhagyása félreértést okoz. GYÖRFFYNél körültekintőbb volt FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ pontosan száz évvel korábbi szövegkiadásában, mert ő nemcsak az *equis* után tett vesszőt, hanem kitette a pontot a *LX* után, jelezve ezzel az értelmi tagolást (FEJÉRPATAKY 1892: 228 [34]). Érdekesképpén jegyzem meg, hogy egy késői kéz – más színű tintával – egy kérdőjelet is írt a *LX* után az oklevél pergamenjére, a kérdőjel alsó pontja beleesik az eredeti szövegtagoló pontba. Talán gondot okozott a részlet értelmezése a számára?

A 20. század végi fordító tévesen értelmezte a latin szerkezetet: a mondat értelmi tagolását az *equis* utáni ponthoz igazította, és összetartozónak vette az utána következő részletet, így a „*LX et tres*” szavakat is, s nem vette figyelembe, hogy a *LX* után is van tagoló pont az oklevélben.

A vizsgált mondat szerkezetének pontosan megfelelő „nincs csupán csak” kifejezés a mai magyar szóhasználatban is megszokott és jelentése teljesen világos: „nincs [több], csupán csak”.

A szövegtagoló pontok jelentőségét illetően megemlítem a nevezetes 1055. évi tihanyi oklevelet, amelyben a *mortis*-nak nevezett birtok határleírásában egymás után álló *sar feu* és *eri itu* két külön határobjektum, de ezt csak a közöttük lévő szövegtagoló pontot észrevevő MELICH JÁNOS állapította meg (MELICH 1914); s e megállapításnak több fontos nyelvtörténeti következménye is van.

A most vizsgált szövegrészt a veszprémvölgyi oklevéllel foglalkozó szakemberek nem értették félre, vagyis olyképpen, amint a fent idézett magyar fordításban olvasható. (Részben kivétel „A magyarországi középkori latinság szótára”, amely a mondatot e téves tagolásban közli: MKLSz. 2: 59; egy másik kivételről lejjebb teszek említést.) Példaképpen utalok KUMOROVITZ L. BERNÁTRA, aki összehasonlította az alapítólevélben és az ítéletlevélben szereplő adományokat, de az eltérések számbavétele során a 60 lovas szolga és a 3 ács eltűnéséről, illetve a 63 szekeres felbukkanásáról egyetlen szót sem ejt (KUMOROVITZ 1984: 9). Idézem CZEBE GYULÁT is, aki részletesen foglalkozott a két szöveg összehasonlításával: „Ha azt mellőzzük [...], hogy a latinban a két utolsó kategória sorrendje föl van cserélve, továbbá, hogy a 60 lovas szolga után a görögben nem az ácsok következnek, hanem a szántói 12 halász, az oklevelek e szakaszai hajszálig egybevágnak a két legfontosabb mozzanatban: a foglalkozások s a mennyiség adatában”. Majd ezt követően explicite leírja: „a lovasszolgahad s a négy fajta mesterember 1109-ben ex omnibus istis villis [...] járt a monostornak” (CZEBE 1916: 211 [81]).

A fentiekben tárgyalt részlet téves fordításának van egy előzménye is. Ugyanis az 1109. évi oklevél 13. század végén hamisított párjában lényegében ugyanez a latin mondat megtalálható (DHA. 380, 11–2. sor). Ráadásul a hamis oklevélben nincs is tagoló pont az *equis* után, van viszont a *LX* után! Ennek ellenére a hamis oklevélnek MARCZALI HENRIK „Millenniumi történet”-ében közölt fordítása így hangzik: „Mindezen birtokoktól az apátnőnek nem jár fuvaros, hanem csupán hatvanhárom ácsstelek” (MARCZALI 1896: 238).

Még rámutatnék az előbbieken kritizált fordítás egy további „sajtóhibájá-

ra”: „Szántó falut a Duna mellett 32 házzal adta oda Szent István”, noha a latin oklevélben csak 30-ról van szó.

Mielőtt a latin mondat javított fordítását közlném, még néhány megjegyzést kell tennem.

Kétségtelen, hogy a szolgálók felsorolása a fent idézett mondatban a görög nyelvű szöveg alapulvételével, lényegében annak latinra fordításával készült.

Ezért a *carpentarius* foglalkozásnevet – az alapítólevél *ξυλοργγους* szóhasználatára is tekintettel –, nem ’szekeres’-ként, hanem ’ács’-ként kell fordítani, amiképpen „A magyarországi középkori latinság szótára” is értelmezi az idézett helyen (MKLSz. 2: 59).

Másrészt viszont szót ejtenék a görög eredeti és a latin renováció közötti érdekes különbségről.

A szolgálók felsorolása az alapítólevélben CZEBE GYULA idézett fordításában így folytatódik: „kádárt egyet, esztergályost egyet” (CZEBE 1916: 147 [17]). CZEBE követi GYOMLAY GYULA igen gondos korábbi fordítását (GYOMLAY 1901: 404 [14]). A fentiekkel szemben MORAVCSIK GYULA (1892–1972) posztumusz megjelent fordításában a „kádár” helyett „pohárnok”-ot olvashatunk (MORAVCSIK/1988: 80, ÁrpOkl. 123). Mivel a görög szöveg *βουτζιάριν* *έναν* részlete kétségkívül a latinak az *unum lagenarum custodem* kifejezésével áll korrelációban, ezért azt feltételezem, hogy MORAVCSIK GYULA a görög nyelvben járatos Simon püspök 12. század eleji értelmezését tekintette mérvadónak, s ezért módosította GYOMLAY és CZEBE fordítását ezen a ponton. MORAVCSIK nézetét bizonyosan ismerte GYÖRFFY GYÖRGY – a *Diplomata Hungariae Antiquissima* főszerkesztőjeként –, s talán erre is tekintettel ő maga „bocsárt [borász-pohárnokot]” látott a görög kifejezésben – ráadásul nem is egyet, hanem kettőt (GYÖRFFY 1977: 321)!

Ehelyütt csak egészen érintőlegesen utalok a régi magyar *bocs* ’hordó’, illetve *bocska* ’hordó, faedény’ szavainkra (TESz. 1: 316 *bocska*), illetve a tájnyelvből ismert *bocska* ’szüretkor használt nagyobb fakád’, ’hordó’, ’faedény’ szavunkra (ÚMTsz. 1: 502 *bocska*¹, *bocskás*). Kétségtelennek tartom, hogy a *βουτζιάριν* a magyar foglalkozásnév görögösített átírása, s mint ilyen, nyelvünknek a 10. századból adatolt kisszámú községi „szórvány”-a közé tartozik!

Az alapítólevélben, illetve a renovációban szereplő kifejezések jelentését illetően a felsorolásban elfoglalt helyüket fontos indikátornak tartom. Nézetem szerint – figyelemmel a régi és a tájnyelvi adatokra is –, a görög szövegben az ácsok és fémművesek után, és a fejlettebb technikát képviselő esztergályos előtt említett személy bizonyára iparos mesterember volt, aki hordók és kádák készítésére specializálódott, s így a GYOMLAY–CZEBE-féle „kádár” fordítást tartom pontosnak.

A latin renovációban éppen azért cserélhette fel a sorrendet Simon, s emelte ki a mesteremberek közül a *lagoenarum custos*-t, mivel az ő értelmezésének megfelelően ez a szolgáló nem a kétkezi iparosok közé tartozott. Tekintettel arra, hogy a „pohárnok” – nézetem szerint – eredetileg elsősorban az italog felszolgálásáért és elegyítéséért volt felelős, ezért a *lagoenarum custos* kifejezést – a ’pohárnok’ helyett –, inkább az ’italkészlet őre, felügyelője’, azaz ’pincemester’ jelentésűnek tartom.

A fenti gondolatmenet alapján a vizsgált latin mondatot így értelmezem: „Mindezekben a falvakban az apátnőnek nincs, csupán csak 60 lovas szolgálja

és három háznépnyi ácsa és két háznépnyi kovácsa és egy esztergályosa és egy pincemestere.”

G) Összefoglalásképpen: Az ítéletlevél kiállításához vezető okok tekintetében bizonyosnak mondhatjuk, hogy a halászati jogok írásban történő rögzítése az apácák egyik lényeges célja volt a tarcali zsinat rendelkezései miatt. Ugyanezen törvénycsomagra tekintettel a többi jogosultságuk Szent Istvántól való eredeztetésének rögzítése is fontos céljuk lehetett, amennyire csak ez lehetséges volt. Elképzelhető továbbá, hogy vitás volt egyes falvakban az apácák birtoklásának kizárólagossága. S okkal feltehetjük, hogy az apácák megpróbálták saját népeiktől a tized beszedésének jogát is biztosítani a maguk számára, de ebben nem jártak sikerrel.

3. Miért nincs utalás az oklevélben az érseki fennhatóságra? – A) A görög alapítólevélben kétszer is utalás történik a monostor *metropolitai* jellegére (*του μητροπολίτου*), az intitulációban és a birtokadományok felsorolása után is (DHA. 85, 3. és 17. sor). Az 1109. évi megújításban azonban erről nem esik szó. (Ennek jelentőségéről a **2.** fejezet E) pontjában szoltam.)

DARKÓ JENŐ azt feltételezte, hogy a monostor Kálmán király idejében sem tartozott a veszprémi püspök alá. Így fogalmazott: „Az sem lehet feltűnő, hogy a latin renovatióban miért nincs expressis verbis feltüntetve a monostor kiváltságos helyzete joghatóságát illetőleg. Eléggé kifejezésre jut ez [...] abban [...], hogy a veszprémi apácamonostor birtokügyeiben nem a veszprémi püspök, hanem Simon pécsi püspök intézkedik a király parancsára. Mit jelent ez? Azt, hogy a monostor Kálmán alatt sem tartozott a veszprémi püspök fennhatósága alá.” (DARKÓ 1917: 344).

KUMOROVITZ felteszi a kérdést, hogy az érseki jellegről történő hallgatással „Simon a veszprémi püspöknek akart-e kedvezni, s hogy [...] Lőrinc esztergomi érsek hozzájárulásával vagy a nélkül tette ezt? A kérdés tisztázása azért is fontos, mert a joghatóságról való lemondás anyagi veszteséggel is járt” – írja. Majd azt a feltételezést fogalmazza meg, hogy a görög nyelvű „alapítólevélnek ez a helye az új oklevél szerzői előtt érthetetlen volt, ezért mellőzték.” (KUMOROVITZ 1984: 9).

B) Amint az ítéletlevélből megtudjuk, Simon pécsi püspök vizsgálatára a veszprémi püspök egyetértésével került sor. Természetesen adódik a kérdés, hogy vajon mire is vonatkozhat a veszprémi püspök egyetértése?

Amint említettem, DARKÓ szerint a monostor 1109-ben is az esztergomi érsek alá tartozott. Szerinte a veszprémi püspök konszenzusára történő utalás „gyöngéd figyelem a veszprémi püspökkel szemben, elismerése annak, hogy az ő kerületébe tartozó monostor ügyeiről nem lehet intézkedni az ő személyének teljes mellőzésével; a latin renovatio tehát itt némileg hajlik a veszprémi püspök álláspontja felé, a nélkül azonban, hogy a görög alapítólevél álláspontját, mely szerint a monostor kivétetik a helyi püspök hatósága alól, lényegileg csorbította volna.” (DARKÓ 1917: 344)

KUMOROVITZ L. BERNÁT arra gondol, hogy a püspök egyetértésével „azt fejezte ki, hogy nincs kifogása Simon püspök ítélete ellen” (KUMOROVITZ 1984: 10).

A **2.** fejezetben kifejtettek szerint a veszprémi püspök valószínűsíthetően

maga is érintett volt a veszprémvölgyi monostor perében. Véleményem szerint a hozzájárulás éppen arra vonatkozott, hogy a püspök elfogadja a király által megbízott Simon személyét döntőbíróként, s ami ezzel együtt jár: aláveti magát az ítéletének.

Ez egy jellegzetes példát mutat az oklevél óvatos, körültekintő megfogalmazására, amely elkerüli, hogy bármilyen, a veszprémi püspök-kolléga érzékenységet esetleg bántó megjegyzést tartalmazzon. Ha figyelembe vesszük az oklevél hallgatását a pereskedés részleteiről, s hogy ítéletlevél jellege sem nyilvánvaló, azt kifejezetten *diplomatikus fogalmazású írásműnek* mondhatjuk.

Méltó egy olyan püspökhöz, aki egy évvel korábban diplomataként képviselte a magyar uralkodót a Bizánci Birodalom fővárosában (JAKUBOVICH 1924: 130–2; MORAVCSIK/1988: 107, 18. láb.).

C) KUMOROVITZcal szemben bizonyos vagyok abban, hogy Simon püspök pontosan értette az eredeti görög szöveget, de megjegyzése annyiban lehet helyénvaló, hogy az alapítólevélből nem derült ki pontosan, hogy a metropolitai jelleg milyen kiváltságokat biztosított eredetileg.

A 2. fejezet E) pontjában részletezett gondolatmenet alapján valószínűnek tartom, hogy a püspöki fennhatóság kérdése az ítéletlevél kiállításához vezető nézeteltérések között szerepelt. De még abban a valószínűtlen esetben is, ha ez nem így lett volna, a görög nyelvű oklevél utalásai miatt Simonnak mindenképpen elvi döntést kellett hoznia arról, hogy az alapítólevélnek az érseki jellegre vonatkozó kitételét átemeli-e a megújításba, vagy azt elhagyja.

Simon püspök mind az alapítólevél nyelvéből, mind az apátnő magyarázata alapján tudhatta, hogy a monostor eredetileg bizánci rítusú volt. Elgondolásom szerint a pécsi püspök döntésének a megértéséhez éppen az alapításkori *bazilika* jelleg szolgáltathatja a magyarázatot. Ugyanis Simon számára nyilvánvalónak kellett lennie, hogy az alapítólevélben említett *metropolita* nyilván az alapítás idejében a bizánci egyházi hierarchia szerint Veszprémvölgyet magába foglaló *metropólia* vezetőjét jelentette.

Nemcsak a 10. század közepén Törkia püspökévé szentelt Hierotheosról tudunk Ioannes Skylitzes krónikájából, hanem fennmaradt egy konstantinápolyi szinódusi határozat is 1028-ból, amelyik említi Ioannest, Törkia metropolitáját, továbbá ismeretes a konstantinápolyi patriarchátus alá tartozó metropóliák egy 1039 utáni jegyzéke is, ahol a hatvanadik helyen van felsorolva Törkia metropóliája. Emellett három olyan bizánci pecsét is fennmaradt a 11. századból, mely Törkia valamely egyházi vezetőjéé volt. (Ezen források felsorolását, néhányuk legelső említésével a hazai szakirodalomban, l. HOLLER 1996: 940, 943–4.) Mindez arra utal, hogy a 10. század közepétől létrejövő bizánci rítusú egyházi intézmények felett a konstantinápolyi egyházfő igyekezett joghatóságát fenntartani és elméletileg a 11. század 40-es éveikig létezett a magyarországi bizánci érdekeltségeket felügyelni szándékozó törkiai metropólia. Bizonyos, hogy a 12. század elejére Magyarország területe egyházi tekintetben a római pápa fennhatósága alá került, de a déli határok közelében még a 13. század elején is konkurenciaharcot vívott egymással a két egyház, erről III. Ince okleveleiből értesülünk. Ez utóbbival kapcsolatban megjegyzem, figyelemre méltó az a lényeges attitűdváltás, mely III. In-

cének a kalocsai érsekhez küldött 1203. évi, illetve 1205. évi leveleiből kitűnik. Ugyanis a kettő közötti időben foglalták el a keresztesek Bizáncot, s az új latin patriarcha már a két egyház közelítésén munkálkodott. (KATONA 2001. 1: 118, Nr. CXXIV; 122–3, Nr. CXXXIII.)

Véleményem szerint Simon püspök úgy ítélhette meg, hogy a monostor kiváltságos helyzete csak a bizánci egyház kebelén belül volt érvényes, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy a pápa fősege alá tartozó, a bizáncitól független római egyházi hierarchiában nem illeti meg kivételezettség az időközben bazilita jellegét bizonyosan elvesztő monostort. Ebbeli döntését a megújításban hallgatásával jelezte. E döntésével kétségtelenül a veszprémi püspöknek kedvezett. És nem lehetetlen, hogy Simon püspök ennek ellentételezéseképpen – igazságos bíróként – más szempontból a veszprémvölgyi apácáknak igyekezett a kedvében járni.

4. Miért nevezi az oklevél az alapítót Szent István-nak, ha valójában nem ő volt? – A) Kérdésünk, hogy ha valójában nem Szent István, hanem az apja alapította a monostort, mi a magyarázata, hogy a megújítás mégis a fiát jelöli meg alapítóként, határozottan és konzekvensen?

A Szent István-i alapítás hagyományáról MORAVCSIK GYULA így vélekedik: „Simon pécsi püspök, aki Kálmán király megbízásából 1109-ben alapos helyszíni vizsgálatot végzett, bizonyára hiteles értesüléseket kapott a veszprémvölgyi apácáktól, akik tudatában egy század leforgása után még ismeretekesek lehettek az alapítás közelebbi körülményei” (MORAVCSIK 1938: 410). Ez a vélekedés meggyőzőnek hangzik, még akkor is, ha az alapítás és az oklevél bemutatása között nem négy, hanem öt generációs idő telt is el.

De felvethető, hogy az alapítás pontos idejének és részletes körülményeinek feledésbe merüléséhez hozzájárulhatott, hogy a 12. század elején már bizonyosan latin rítusú volt a monostor. BALOGH ALBIN ezt a váltást igen koránra tette, úgy vélte, hogy „a zárda lakói Szent István korában már aligha voltak görög apácák” (BALOGH 1947: 29). Majd a továbbiakban így érvelt (az alapító érdektelenségét megfogalmazó részletében – álláspontom szerint – egyáltalán nem meggyőzően): „A Kálmán-kori latin átírás több birtokot sorol föl, mint amennyi a görög alapítólevélben van, ezzel a kitéttel: »a szentkirály adta«. A többlet valóban lehet Szent István adománya, aki tehát bőkezűségével a zárda patrónusának mutatkozott. És ha a görög alapítás már 990 körül történt, az eredeti alapító, aki egyébként is kevésbé érdeklődött egyházi ügyek iránt, már nem sokáig volt életben, illetve nem sokat volt látható Veszprémben, a zárda fölszentelését, sőt talán már a benépesítését is aligha érte meg. Így még inkább érthetővé válik, hogy az eredeti alapítás eszközlőjének személye egészen elhomályosodott a helyi hagyományban is.” (BALOGH 1947: 30).

GUTHEIL JENŐ is hivatkozik az elhomályosodó emlékezetre: „Géza keresztneve, István, amint teljesen kiesett a magyar hagyományból, száz év múltán a köztudatból is kieshetett. Mivel az alapítás korabeli első lakók már nem éltek, a második nemzedék viszont csak Szent Istvánra, a zárda nagy patrónusára emlékezett, őt tarthatta a zárdát alapító »István« királynak.” (GUTHEIL 1977: 154).

B) A fenti vélekedésekkel szemben úgy gondolom, hogy az oklevelet bemutató apácák pontosan tisztában voltak az alapítás idejével és körülményeivel, ennek ellenére kérdésesnek tartható, hogy Simon püspök teljesen hiteles értesüléseket kapott-e tőlük. Jeles kutatóink már korábban utaltak arra, hogy nemcsak az elhomályosuló emlékezet okozhatott tévedéseket.

HÓMAN BÁLINT ezt írta: „Hazánkban különösen a Szent István, vagy az ő adományát megerősítő más királyok nevei alatt kiállított hamisítások fordulnak sűrűn elő” (HÓMAN 1911: 167).

BALOGH ALBIN véleménye: „Ha már most arra gondolunk, hogy a veszprémvölgyi apácák alapítóleveléből a hiteles Kálmán-kori átírás mellett mindjárt ott van a pecséttel is ellátott hamisítvány: nem mellőzhető tényező a zárda későbbi lakóinak érdeke sem. Ez ugyanis arra törekedett, hogy saját zárdájuk létesülését a többi intézményekhez és adományosokhoz hasonlóan a Szentkirályra vigye vissza, Szent Istvánhoz kapcsolja. A Stephanus név egyezése csak kezére járt ennek a törekvésnek, mely a hamisítástól sem riadt vissza. *Jóhiszemű tévedés és önérdék* egyformán előmozdíthatta tehát, hogy száz esztendővel később hivatalosan is Szent István oklevelének mondották a *Géza-István fejedelem kiadta oklevelet*, s ezzel annyi nehéz probléma oldozgatására kényszerítették a magyar történetírókat.” (BALOGH 1947: 30).

Ezt az érvt GUTHEIL JENŐ bővebben is kifejti: „a XII–XIII. században általános szokás volt a régóta zavartalanul birtokolt javakat Szent Istvántól vagy Szent Lászlótól származtatni egyszerűen azért, mert ezen királyok adományainak sérthetlenségét minden fórum respektálta. Ez a magyarázata annak is, hogy a hamis okleveleket is István és László nevében hamisítják, amint ezt a XIII. század második felében készült, Szent László nevére hamisított és 1082-re datált veszprémi birtokösszeírás mutatja. Ezért vallották a veszprémvölgyi apácák is Simon püspök előtt, hogy javaik István királytól származnak. Ez a jogbiztosító egyezkedet magyarázatát adhatja egyben annak is, miért mondja Kálmán király latin oklevele a görög alapítólevelet Szent István oklevelének.” (GUTHEIL 1977: 154).

A fenti érvsorozathoz csatlakoztathatjuk még KOMJÁTHY MIKLÓS szép elemzését, aki a Hartvik püspök által összeállított István-legendá szövegében kimutatta annak a gregoriánus szemléletnek az érvényesülését, amely a pápa által küldött korona legendájára alapozva a pápai legitimációval bíró Szent István személyének tendenciózus előtérbe állításában és apjának tendenciózus háttérbe szorításában, Géza *rex* címének *dux*-szá való lefokozásában mutatkozott meg. S hogy ezt milyen hathatósan hajtotta végre, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy több, mint kilenc évszázad múltával is mind a köz-, mind a szaknyelv Gézát fejedelemnek vagy nagyfejedelemnek mondja, Istvánt pedig királynak, gyakran hozzátéve, hogy „első királyunk”. E szóhasználattal szemben fellépni legalább olyan reménytelennek tűnik, mint a „kalandozások” terminuson változtatni.

KOMJÁTHY MIKLÓS következtetése: „a korviszonyok elégséges magyarázatát adják annak, hogy az 1109-es oklevél fogalmazója, amikor kezébe vette a veszprémvölgyi monostor alapítólevelét, annak kibocsátóját szükségképpen látta Szent István királyban” (KOMJÁTHY 1971: 45).

C) Magam is azt az álláspontot képviselem, hogy – visszautalva MORAVCSIK

fünt idézett feltevéésére – bár valószínűleg „még ismeretesek lehetek az alapítás közelebbi körülményei” az apácák számára, de egyáltalán nem mondható biztosnak, hogy „Simon püspök hiteles értesületeket kapott” tőlük. Meggyőződés, hogy az apácamonostor képviselői saját önös érdekükben állították azt, hogy a bemutatott görög oklevelet kiállító *Στέφανος* az 1083-ban szentté avatott István királlyal azonos, és Simon ezt is foglalta be a renováció szövegébe.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a tarcali zsinatnak a 2. fejezet D) 3. pontjában már idézett 1. és 15. cikkelye egyértelműen különleges előnyben részesítette Szent István király adományait (hasonló kivételezettséget tartalmaz a 20. cikkely is). Másfelől pedig idézzük fel a zsinat 17. cikkelyét: „Azok a szőlők, telkek, földek, melyeket bármelyik király adományozott, változatlanul maradjanak meg azoknak, akiknek adományozták azokat” (SZILÁGYI 1957: 41, latin szövege: ZÁVODSZKY 1904: 185). Ebből a rendelkezésből az sejtethető, hogy Kálmán korában eleve bizonytalanra válhattak volna István apjának az adományai, akit *rex* címétől megfosztott a Hartvik-legenda – nyilván a hivatalos álláspont következményeképpen. Mindez okkal magyarázhatja meg az apácák igyekezetét, hogy birtokaikat és jogaikat a szent királytól eredeztessék.

Szeretnék egy további konkrét példát említeni arra, hogy a Szent István-i alapítás magas presztízse mennyire elhomályosította Géza érdemeit. Utalnék a veszprémvölgyi monostortól légvonalban alig több mint 50 km-re fekvő panonhalmira, amelyről az István király szavait megőrző oklevél elmondja, hogy az apja alapította: „*a genitore nostro incepto*” (DHA. 39, 10. sor). Viszont az 1109. évi renovációval közel egy időben keletkezett Szent Imre-legenda szerint: „*beatus rex Stephanus [...] in Sancto Monte Pannonie inchoaverat et egregia monachorum congregatione decoraverat*” (SRH. 2: 452, 1–3. sor); vagyis Pannónia Szent Hegyén a Szent István király által alapított Szent Márton egyházáról beszél (magyarul: PITI 1999: 351).

D) Bár földrajzilag elég távoli, de időben nagyon közeli a zaborhegyi monostor 1111. évi oklevele (DHA. 382–3, Nr. 138/I; 384–5, Nr. 138/II). Röviden utalnék ennek az oklevélnek a veszprémvölgyi ítélettel fennálló hasonlóságaira és eltéréseire.

Az oklevél a zaborhegyi apátság bizonyos jövedelmeivel kapcsolatos, az esztergomi érsek előtt zajlott perben született ítéletet tartalmazza. A szöveget ebben az esetben nem az eljáró egyházi főméltóság, hanem maga a zabori apát fogalmazta meg, aki igen pontosan ismerteti a per tárgyát, okát, s a monostor számára kedvező döntéshez elvezető jogi folyamatot. Noha a vitán felülállóan egykorúnak és hitelesnek tartott rövidebb oklevélben kizárólag pénzjövedelmekről van szó, de annyiban hasonló a veszprémvölgyi helyzethez, hogy a jogosultságot itt is Szent Istvántól származtatta az apátság. A zaborhegyi oklevélben nem esik szó arról, hogy vajon állított-e ki ezekről a jogosultságokról oklevelet az adományozó uralkodó, s ha igen, akkor az miért nincs a monostor birtokában. A bizonyítás, ellentétben a veszprémvölgyi esettel, nem oklevélen, hanem tanúvallomásokon alapszik. S nem akárhóképpen, köztük vannak Una és Bacha egykori nyitrai ispánok, s az ő elődjüknek, Buquennek 80 évnél is idősebb fiai, Deda és Cace. A tizenkét előkelő tanú vallomása sem győzi meg az uralkodót elsőre, végül

az esztergomi érsek megbízottja és további tizenegy tanú előtt letett esküjük dönt a monostor javára. Az oklevél tanúsorában ott találjuk egyébként Simon pécsi püspököt is.

E) A veszprémvölgyi adományok esetében az alapítónak Szent István királlyal való téves azonosítását nagyban megkönnyíthette, ha az eredeti oklevél keltezetlen volt. De nem zárhatjuk ki azt sem, hogy az oklevél datált volt, mégpedig olyan dátummal, ami nem felelt meg Szent István uralkodási idejének. Az apátnőnek az állt érdekében, hogy ezt a diszkrepanciát elleplezze. Még azt is elképzelhetőnek tartom, hogy Simon is szemet hunyt felette, s ennek következtében maradt le a dátum a másolatról. Ha így történt, ezzel Simon a veszprémvölgyi apácáknak tett jelentős gesztust.

5. Hogyan értelmezendő az oklevél *auctor monasterii* kifejezése? – A) Az *auctor* szó számos jelentéssel bír: 'alapító, építő, okozó, jótévő, intéző, valamely munka szerzője, indító, serkentő, buzdító, akinek tanácsából vagy ösztönzéséből valami történik stb.'. FINÁLY HENRIK szótárában összesen 13 jelentést sorol fel (FINÁLY 1884: 209–10), az Oxford Latin Dictionary 16 csoportban a szó több mint negyven (!) jelentését közli (OLD. 1: 204–6). A diplomatikai szóhasználatban SZENTPÉTERY IMRE meghatározása szerint az *auctor* az a személy, „akitől az oklevél tárgyául szolgáló jogi cselekmény származik” (SZENTPÉTERY 1930: 5).

Használja a szót Simon kortársa, Hartvik püspök, a Szent István-legenda összeállítója – az életirat elkészítésének nehézségeiről szólván – a „Priscianus *auctor artis grammaticae*” kifejezésben (SRH. 2: 401, 11. sor). A részletet KURCZ ÁGNES „a grammatikai művészet *tanítója*” (KURCZ 1983: 34), KISDI KLÁRA „a nyelvudós *szervő*” szavakkal fordítja (KISDI 1999: 317).

B) Az *auctor monasterii* jelentése tehát lehetne 'a monostor létrehozásának kezdeményezője', 'a monostor alapításának szorgalmazója', 'a monostor alapítója' vagy akár 'a monostor jótévője'. PAIS DEZSŐ elgondolását, miszerint az *auctor monasterii* „egyszerűen a. m. 'a monostor tulajdonosa', vagyis 'az apácák, akik görögök'” (PAIS 1940: 42), az *auctor* szóba jöhető jelentései nem támogatják.

Meglepő módon az *auctor monasterii* kifejezés nagyon ritkán bukkan fel a középkori forrásokban. Mivel a hazai szakirodalom mindeddig adós maradt ilyen példákkal, megemlítek kettőt.

A belgiumi Hainaut tartományban fekvő *Lobbes* apátságát a 7. század közepén alapították. Folcuinus apát (935 k.–990) megírta az apátság történetét 637-től 980-ig. Az ennek folytatását képező 12. századi krónika függelékeként kiadásra került egy rövid kivonat Folcuinus gesztájából „Fundatio monasterii Lobiensis” cím alatt. Ebben szerepel a *fundator et auctor eiusdem monasterii* kitétel Ursmarus püspök-apáttal kapcsolatban (MGH. SS. 14: 554); vagyis a *fundator* és az *auctor* itt két külön aktivitásra utal.

Az ugyancsak a 7. században alapított északkelet-franciaországi Remiremont apátságának „Liber memorialis”-ában kétszer fordul elő az *auctor monasterii* egy bizonyos Bosora vonatkozóan (MGH. Lib. mem. 1/1: 119, 120). A 850 és 1200 közötti bejegyzéseket tartalmazó kézirat 52v oldalán szerepel az illető részlet;

az ezt leíró »51«-es számú kéz bejegyzése a kritikai kiadás megállapítása szerint a 11. század második feléből származik (MGH. Lib. mem. 1/1: 174, 212).

C) A veszprémvölgyi megújító oklevél ezekkel a szavakkal említi az *auctor monasterii*-t: „Vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii graece scriptum”. Tehát egy görög nyelvű személyre kell gondoljunk, aki a monostor létrejöttének kezdeményezője, megalapítója vagy a jótevője volt. Viszont az alapítólevélből tudjuk, hogy a monostort a – kétségtelenül magyar anyanyelvű – magyar uralkodó alapította és látta el jelentős adományokkal. Ez ellentmondásnak tűnik. Ki lehetett tehát az *auctor monasterii*?

Egy szellemes elgondolást KARÁCSONYI JÁNOS vetett fel 1904-ben. Ő Szent István királyt és feleségét, Gizellát tartotta az alapítóknak, s a monostort egyáltalán nem kötötte a bizánci egyházhoz. A problémát azzal a feltételezéssel igyekezett áthidalni, hogy egy szó kimaradt a latin oklevél szövegéből. KARÁCSONYI emendációja így szól: „iuxta linguam auctoris privilegii monasterii graece scriptum» = »a monostor kiváltságlevele szerzőjének nyelvéhez képest görögül íratott». KARÁCSONYI elégedetten jegyzi meg: „Ezzel Szent István korából óriási tévedést, érthetetlen ellenmondást küszöbölünk ki” (KARÁCSONYI 1904: 60). KARÁCSONYI tehát egy szó beiktatásával tette két külön személlyé az alapítót és az *auctor*-t. Nem ennyire elégedett a javaslattal CZEBE GYULA. Szerinte az „*auctor privilegii monasterii* az oklevél fogalmazóját semmi esetre se jelentheti, hanem a monostor kiváltságlevele kiállítóját, azaz kizárólagosan, egyesegyedül Szent István királyt” (CZEBE 1916: 226 [96]).

MELICH JÁNOS 1910-ben megjegyezte, hogy az *auctor* bizonyosan „egy görög szertartású keresztény” volt (MELICH 1910: 294), s később vetette fel, hogy az alapító Sarolt, Szent István anyja lehetett (MELICH 1925–1929: 39).

A tényleges alapító és az *auctor monasterii* szétválasztásának gondolatát tette magáévá CZEBE GYULA – utalva PRAY GYÖRGY értelmezésére –, s ez a *fundator monasterii* és az *auctor monasterii* különböző jelentése alapján lehetséges is. CZEBE a „*monostoralapítás tanácsa adója*”-t látta az utóbbiban (CZEBE 1916: 227 [97]).

Mivel az *auctor* lehet nőnemű személy (FINÁLY 1884: 209–10), tehát az illető lehetett akár az első apátnő is. Így vélekedett 1916–17-ben mind CZEBE GYULA, mind DARKÓ JENŐ. Az *auctor monasterii* CZEBE szerint a magyar királyi udvarba került görög apáca, aki a női monostor alapításának a tervét nyújtotta (CZEBE 1916: 242 [112]); DARKÓ szerint „jelenti a monostor szervezőjét, a kinek kezébe tette le Szent István az apácázárda összes szervezési munkálatait s magát az adománylevelet is. Ez pedig nem lehetett más, mint az első apátnő” (DARKÓ 1917: 348).

BALOGH ALBIN – elvetve a másféle elgondolásokat – ezt írja: „Nem gondolhatunk [...] másra, mint valamely görög papra, aki a zárda alapításának gondolatát fölvetette, de megvalósításához csak az uralkodó juttathatta. Ez a görög pap lehetett a veszprémi Szent György templom papja, lehetett valamely itt járt görög püspök vagy érsek [...] A keresztény uralkodó azután magáévá tette a fölvetett gondolatot.” (BALOGH 1947: 23).

Az az elgondolás, mely szerint az *auctor monasterii* valójában a monostoralapítás *aktusának* kezdeményezője, alkalmasint az első apátnő vagy akár maga

a metropolita lett volna, logikus, kézenfekvő és elfogadható; de magam egy másik magyarázatot tartok valószínűbbnek.

D) Nem vitás, hogy 1109-ben, a latin nyelvű írásbeliség korában meglepetést okozott és indoklást igényelt az apácák által bemutatott oklevél görög nyelve. Simon ezért érezte szükségesnek, hogy erre kitérjen és okára magyarázatot adjon. SZENTPÉTERY IMRE – lényegét illetően megegyezően HÓMAN nézetével (HÓMAN 1917: 232–3) – így vélekedik: „nagyon valószínű, hogy az 1109-i renovációnak az »auctor monasterii« nyelvére vonatkozó mellékes megjegyzése (– hiszen az oklevél renovációja alkalmával a vizsgálattal megbízott Simon püspök feladata csak a birtokügyek kiderítése volt, egyéb körülmények valóságának kutatásával ő nem sokat törődhetett, –) csak az oklevélírónak (magának Simon püspöknek) a nézetét, talán csak okoskodó, legjobb esetben valami bizonytalan hagyományra támaszkodó véleményét fejezi ki: magyarázatát próbálta adni az oklevél különleges, görög nyelvének.” (SZENTPÉTERY 1938: 193–4).

Elgondolhatónak tartom, hogy amikor a püspök megkérdezte az apátnőtől, hogy az alapítólevél miért görög nyelvű, ekkor ő, kikerülendő a Szent István apja által történt alapítás beismerését, az igazságot nem teljesen feltáró, hanem azt részben elkendőző, bizonytalan megfogalmazású választ adott az „alapító”, illetve az alapító apácák és az apátnő görög nyelvűségéről. Ez bizonyára hihetően hangzott, s talán pusztán ez áll az *auctor* nyelvére vonatkozó megjegyzés háttérében. Így könnyen lehetséges, hogy nem egy valószínű, konkrét személyre vonatkozik az *auctor monasterii* utalás, hanem csak az alapítólevél görög nyelvűségét megindokoló, elfogadhatónak tetsző magyarázatképpen került a szövegbe, ahogyan azt lényegében HÓMAN BÁLINT és SZENTPÉTERY IMRE is gondolta. A sajátos megfogalmazással Simon pusztán arra utalt, hogy eredetileg bizánci rítusú és görög nyelvű volt a monostor. Ez szolgáltatja véleményem szerint a legvalószínűbb magyarázatot a latin oklevél problematikus mondatára.

A monostor valószínű alapítója pedig a magyar uralkodó volt.

Kulcsszók: veszprémvölgyi oklevél, 1109. évi ítéletlevél, Szent István magyar király, tarczali zsinat, érseki monostor, bizánci egyház Magyarországon, *auctor monasterii*.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH ALBIN 1947. A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél. *Regnum 6* (1944–46): 21–30.
- CZEBE GYULA 1916. A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. *Értekezések a történeti tudományok köréből 24/3*. MTA, Bp. 131–244. [Saját oldalszámozás 1–114.]
- DARKÓ JENŐ 1917. A veszprémi apácamonostor alapító-levelének 1109.-i másolatáról. *Egyetemes Philologiai Közlöny 41*: 257–72, 336–51.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. Kálmán király oklevelei. *Értekezések a történeti tudományok köréből 15/5*. MTA, Bp. 195–282. [Saját oldalszámozás 1–88.]
- FINÁLY HENRIK 1884. A latin nyelv szótára. Franklin Társulat, Bp., 1884.
- GUTHEIL JENŐ 1979. Az Árpád-kori Veszprém. Sajtó alá rendezte KREDICS LÁSZLÓ. Második kiadás. *Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 1*. Veszprém.

- GYOMLAY GYULA 1901. Szent István veszprémvölgyi donatiojának görög szövegéről. Értékezesek a nyelv-, és széptudományok köréből 17/8. MTA, Bp. 393–434. [Belső oldalszámozás: 1–44.]
- GYÓNI MÁTYÁS 1943. A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei / Die Streudenkmäler der Ungarischen Sprache in Griechischen Texten. Magyar–görög tanulmányok 24. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. István király és műve. Gondolat, Bp.
- HOLLER LÁSZLÓ 1996. A magyar korona néhány alapkérdéséről. Századok 130: 907–64.
- HOLLER LÁSZLÓ 2011. Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? Magyar Nyelv 107: 276–98.
- HÓMAN BÁLINT 1911. A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. Turul 29: 123–34, 167–74.
- HÓMAN BÁLINT 1917. Szent István görög oklevele. Századok 51: 99–136, 225–42.
- HÓMAN BÁLINT é. n. Magyar Történet. Östörténet – Törzsszervezet – Keresztény királyság. In: HÓMAN BÁLINT – SZEKFŰ GYULA, Magyar Történet 1. Bp.
- HORVÁT ISTVÁN 1834a. Boldog Aszszony Veszprém Völgyi Apátza Monostorának alkató Görög Ókvelevele Szent István Magyar Királytól Kálmán Magyar Királynak 1109-dik évi hiteles Másolatából, két Réz Táblával. Tudományos Gyűjtemény 1: 84–106.
- HORVÁT ISTVÁN 1834b. Még egykét szó Szent István Királynak Görög Nyelvű Ókveleveléről. Tudományos Gyűjtemény 2: 91–6.
- JAKUBOVICH EMIL 1924. Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. Első közlemény. Magyar Nyelv 20: 129–32. (Második közlemény: Magyar Nyelv 21 [1925]: 25–38. A teljes tanulmány azonos szöveggel: MNyTK. 20. Bp., 1924.)
- KARÁCSONYI JÁNOS 1904. Szent István király élete. Szent-István-Társulat, Bp.
- KATONA ISTVÁN (összeáll.) 2001. A kalocsai érseki egyház története 1–2. Szerk. ROMSICS IMRE. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa.
- KISDI KLÁRA 1999. Hartvik: Szent István király legendája (fordítás). Bevezető, jegyzetek: THOROCZKAY GÁBOR. In: KRISTÓ GYULA szerk., Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. 315–43.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1971. A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. Levéltári Közlemények 42: 33–49.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1980. Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. A Történelem Segédtudományai Tanszék Kiadványai 3. ELTE, Bp. 155–68.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1984. Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk., Tanulmányok Veszprém megye múltjából. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3. Veszprém. 5–13.
- KURCZ ÁGNES 1983. Szent István király legendái (fordítás). In: ÉRSZEGI GÉZA szerk., Árpád kori legendák és intelmek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 16–53.
- MARCZALI HENRIK 1896. Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). A magyar nemzet története 2. (3.) Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Athenaeum, Bp.
- MELICH JÁNOS 1910. A magyar nyelv szláv jövevényei. 1. közlemény. Magyar Nyelv 6: 289–99.

- MELICH JÁNOS 1914. A tihanyi alapító oklevél egy helyéről. *Magyar Nyelv* 10: 126–28.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. A honfoglaláskori Magyarország. MTA, Bp.
- MGH. Lib. mem. 1/1. = Liber Memorialis Romaricensis. Eds. HLAWITSCHKA, EDUARD – SCHMID, KARL – TELLENBACH, GERD. In: Monumenta Germaniae Historica. Libri Memoriales Tomus I/1. Teil: Textband. Weidmann, Dublin–Zürich, 1970.
- MGH. SS. 14. = Monumenta Historiae Lobiensis. Ed. WAITZ, G. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorvm Tomvs XIV. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1883. 543–55.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A veszprémvölgyi görög oklevél két helynévéhez. *Magyar Nyelv* 31: 116–8.
- MORAVCSIK GYULA 1938. Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 1. MTA, Bp. 387–422.
- MORAVCSIK GYULA /1988. Az Árpád-kor magyar történet bizánci forrásai. Közreadja: RITOÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFV ISTVÁN. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MORAVCSIK GYULA /1999. A veszprémvölgyi monostor alapítólevele (fordítás). Bevezető, jegyzetek: OLAJOS TERÉZIA. In: KRISTÓ GYULA szerk., Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. 115–9.
- OLD. = Oxford Latin Dictionary 1–8. Ed. SOUTER, A. – BAILEY, C. – WYLLIE, J. M. – GLARE, P. G. W. The Clarendon Press, Oxford, 1968–1982.
- PAIS DEZSŐ 1939. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. *MNyTK.* 50. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- PAIS DEZSŐ 1940. Az „auctor monasterii” a veszprémvölgyi apácák Kálmán-féle megerősítő levelében. *Magyar Nyelv* 36: 41–2.
- PITI FERENC 1999. Szent Imre herceg legendája (részleges fordítás). In: KRISTÓ GYULA szerk., Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. 351–3.
- RÁCZ GYÖRGY 2000. A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus-joga a 13–14. században. *Századok* 134: 147–210.
- RÁCZ GYÖRGY 2009. A veszprémvölgyi kiváltságlevél. http://www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/a_vezspremvolgyi_kivaltsaglevel.html (2010. 06. 30.)
- RegArp. = SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/4. Akadémiai Kiadó, Bp., 1923–1981.
- SRH. = Scriptorum Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, Bp., 1937–1938.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. Magyar oklevéltan. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2. MTA, Bp. 133–202.
- SZILÁGYI LORÁND 1957. Árpád-kori törvények (fordítás). Felsőoktatási Jegyzetellátó, Bp.
- ZÁVODSZKY LEVENTE 1904. A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Szent-István-Társulat, Bp.

On some fundamental questions related to the judgement-charter of the Monastery in the Veszprém Valley from the year 1109

In a former study (MNy. 107: 276–98), the author has ascertained that the Greek diploma on the foundation of the Monastery in the Veszprém Valley is the earliest known text surviving from the Carpathian Basin written during the time of Hungarian rule and that it was probably issued around the year 980, even though the *Diplomata Hungariae Antiquissima* dated it to around 1018. This much earlier date of issue throws new light upon several fundamental questions related to a charter from the year 1109, enumerating the properties of the Monastery. The author analyses four important problems. He formulates both the legal reasons and legal goals that may have led to the issue of this ‘judgement-charter’ by comparing the differences of the properties of the Monastery listed in the Greek foundational diploma and the later charter. One of those reasons could have involved the right to collect decimation tax from the people of the Monastery. According to the author’s explanation, the 1109 charter omits reference to the Archbishop’s supremacy – contrary to the diploma of foundation –, because the king’s commissioner interpreted the reference to the Metropolitan authority in the Greek charter as it was valid at the time of foundation in the hierarchy of the Byzantine Church, but not in 1109 under the Roman Church governing at the time. The author explains why King Saint Stephen was mentioned as the founder of the Monastery, albeit it was in fact founded by his father, Dux Géza. Finally, the author gives his views on the real meaning of the charter’s enigmatical reference to a certain *actor monasterii*.

Keywords: charter of the Monastery in the Veszprém Valley, judgement-charter of 1109, Saint Stephen of Hungary, the Synod of Tarcál, Metropolitan authority, Byzantine Church in Hungary, *actor monasterii*.

HOLLER LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Arany János *felvehet* szaváról. Az ÉrtSz. a *felvesz* ige egyik jelentésváltozatának (népies minősítéssel) ilyen átvitt értelmezést ad: ‘felfogva érez, érzékel vmit’, továbbá: (tagadó alakokkal) ‘törődik vele, figyelemre méltatja’. Ezt a jelentést Arany költői műveiből vett idézetekkel is demonstrálhatjuk: „Vagy hazai lantra fületek már gyöngö? / *Föl sem veszitek*, bár neveteket zöngje?...” (Toldi szerelme, 7. ének); „Százszor is kiálta: »csitt no! egyet mondok!« / *Százszor föl se vették* ötet a bolondok” (A nagyidai cigányok, 1. ének). Ugyanitt találjuk azt a további jelentésárnyalatot is, amelyet a Toldi e közismert sorai illusztrálnak: „Toldi... megvetéssel túri, / Szolganép belőle a csúfot hogy űzi. [...] Azzal áll a bosszút, hogy csak *fel* sem *vette*” (Toldi, 3. ének). Az értelmezés a következő: ‘(elki bántalmat) nem vesz zokon, nem neheztel érte’.

Ennek az igének található azonban Arany verseiben néhány olyan hatóige-képzős példája, amelyek jelentése a fenti jelentéskategóriákba egyáltalán nem fér bele. Már csak azért sem, mert ezekben nem átvitt, hanem konkrét cselekvésről van szó. Legegyszerűbben ezek így értelmezhetők: ‘megláthat, képes meglátni’. Ezt a jelentést, tehát kifejezetten a ‘szemmel való észrehevés, meglátás’ értelmet hordozzák az alábbi Arany-idézetek (általánosan kiemelt) igéi: „És midőn távolról *fölvehetted* ismét / A hazai kunyhók szálldogáló füstjét /.../ Mi őrzötte szíved... mi tartá meg épen, / Iszonyú örömmek előérzetében / Hogy

On some fundamental questions related to the judgement-charter of the Monastery in the Veszprém Valley from the year 1109

In a former study (MNy. 107: 276–98), the author has ascertained that the Greek diploma on the foundation of the Monastery in the Veszprém Valley is the earliest known text surviving from the Carpathian Basin written during the time of Hungarian rule and that it was probably issued around the year 980, even though the *Diplomata Hungariae Antiquissima* dated it to around 1018. This much earlier date of issue throws new light upon several fundamental questions related to a charter from the year 1109, enumerating the properties of the Monastery. The author analyses four important problems. He formulates both the legal reasons and legal goals that may have led to the issue of this ‘judgement-charter’ by comparing the differences of the properties of the Monastery listed in the Greek foundational diploma and the later charter. One of those reasons could have involved the right to collect decimation tax from the people of the Monastery. According to the author’s explanation, the 1109 charter omits reference to the Archbishop’s supremacy – contrary to the diploma of foundation –, because the king’s commissioner interpreted the reference to the Metropolitan authority in the Greek charter as it was valid at the time of foundation in the hierarchy of the Byzantine Church, but not in 1109 under the Roman Church governing at the time. The author explains why King Saint Stephen was mentioned as the founder of the Monastery, albeit it was in fact founded by his father, Dux Géza. Finally, the author gives his views on the real meaning of the charter’s enigmatical reference to a certain *auctor monasterii*.

Keywords: charter of the Monastery in the Veszprém Valley, judgement-charter of 1109, Saint Stephen of Hungary, the Synod of Tarcál, Metropolitan authority, Byzantine Church in Hungary, *auctor monasterii*.

HOLLER LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Arany János *felvehet* szaváról. Az ÉrtSz. a *felvesz* ige egyik jelentésváltozatának (népies minősítéssel) ilyen átvitt értelmezést ad: ’felfogva érez, érzékel vmit’, továbbá: (tagadó alakokkal) ’törődik vele, figyelemre méltatja’. Ezt a jelentést Arany költői műveiből vett idézetekkel is demonstrálhatjuk: „Vagy hazai lantra fületek már gyöngö? / *Föl sem veszitek*, bár neveteket zöngje?...” (Toldi szerelme, 7. ének); „Százszor is kiálta: »csitt no! egyet mondok!« / *Százszor föl se vették* ötet a bolondok” (A nagyidai cigányok, 1. ének). Ugyanitt találjuk azt a további jelentésárnyalatot is, amelyet a Toldi e közismert sorai illusztrálnak: „Toldi... megvetéssel túri, / Szolganép belőle a csúfot hogy űzi. [...] Azzal áll a bosszút, hogy csak *fel* sem *vette*” (Toldi, 3. ének). Az értelmezés a következő: ’(elki bántalmat) nem vesz zokon, nem nehezelt érte’.

Ennek az igének található azonban Arany verseiben néhány olyan hatóige-képzős példája, amelyek jelentése a fenti jelentéskategóriákba egyáltalán nem fér bele. Már csak azért sem, mert ezekben nem átvitt, hanem konkrét cselekvésről van szó. Legegyszerűbben ezek így értelmezhetők: ’megláthat, képes meglátni’. Ezt a jelentést, tehát kifejezetten a ’szemmel való észrehevés, meglátás’ értelmet hordozzák az alábbi Arany-idézetek (általam kiemelt) igéi: „És midőn távolról *fölvehetted* ismét / A hazai kunyhók szálldogáló füstjét /.../ Mi őrzötte szíved... mi tartá meg épen, / Iszonyú örömmek előérzetében / Hogy

ne repedjen meg?” (Egressy Gábornak); [a csósz] „nem hallgatóság kedviért nyögé / Fájdalmait... hisz, ameddig belát, / Alig *vehetni föl* egy-két tanyát.” (Bolond Istók, 1. ének); „Konstantinápolyba jutánk. [...] Egy helyt hét tornyot mutatának: néztem a tájra / S többet háromnál *föl nem veheték*.” (Az elveszett alkotmány, 2. ének).

Költészetünkben az utóbbi Arany-idézetek igéivel teljesen azonos jelentésárnyalatot bizonyító példákat nem találtam, legfeljebb a következőkre lehet azt mondani, hogy a bennük lévő ige értelme közel áll amazok jelentéséhez. Csakhogy ezek is a ’meglát’ fogalomnak a részint konkrétan, részint átvittnek is tekinthető ’észrevesz’ jelentésárnyalatát hordozzák: „*Fel sem veszi* a menyecskét / Sem öreg, sem fiatal, / Sem boldog, sem boldogtalan / Sem a főrend, sem az al.” (Kisfaludy Károly: Tátika, Második ének); „*Fel sem vesz* senkit is nagy rátartiságban, / Mintha csak ő volna ember a világban.” (Csokonai: A kevély); „Epopoeámnak meg kívántam adni az aestetica egységet is, hogy a benne lévő egy és simplex actiót az olvasó elméje egyszerre könnyen *felvehesse* és végig láthassa.” (Csokonai: Dorotya, Előbeszéd). Mivel ez utóbbiaknál régebbi hasonló példákat nem találtam, úgy látszik, Arany fellépése előtt nem sokkal jelent meg az igének ez a sajátos ’megláthat’ jelentése, s amint megjelent, viszonylag hamarosan el is tűnt a költői nyelvből. Újabb tájszótárainkban nem, csak a 19. század végén készült Szinnyei-féle Magyar tájszótárban találtam ilyen jelentésben: ’szemmel megkülönböztet, kivesz’. Bizonyára nem véletlen, hogy a példák Arany szülőhelye közeléből valók: „A tút csak látom a hegyibe, de a tormot (tornyot) sehogy se tudom *felvenni*” (Hajdú m.); „Látom a hódvilágot is, de nem tudom *fölvenni* a minéműségét” (Nagyvárad). Ez arra mutathat, hogy a szóban forgó jelentés nemcsak időben, hanem területileg is korlátozottan volt jelen, Petőfinél sem található meg.

Nemcsak a *felvehet*, hanem a *kivehet* igét is a ’megláthat’ értelemben használja Arany. Az ÉrtSz. ugyan átvitt értelmet tulajdonít az igének ebben az Arany-idézetben: „Oh, édes reményim, tündér palotátok – / Hadd volna az ábránd, csak előttem lenne! / S hadd vonúlna messzebb: követném, követném /.../ Míg csak elmosódó rajzát *kivehetném* / Ott, hol a kerék föld határos az éggel” (Mint egy alélt vándor...), de talán a *kivehet* ige itt is inkább a konkrét ’meglátás’-t jelenti. És ugyanilyen értelmű itt is: „[Toldi] Mégsem szabadulhat Rozgonyi lányátul: / Akármire gondol, az is ott van hátul. / Ha csak a délibáb szűz fátyola lebben: / Már mintha Piroskát *kivehetné* ebben” (Toldi szerelme, 3. ének).

BEKE JÓZSEF

Zalámboló lecsó* – 1. Ez a bizonyára meglepő szókapcsolat a saját alkotásom. Nem egyszerűen a fantáziám szüleménye, hanem a Magyar Nyelv 2011-es évfolyama első számának etimológiai ihlették. Ott jelent meg BÜKY LÁSZLÓ „(El)zalámbol” (MNy. 2011: 78–81), valamint SZELP SZABOLCS „Egy újabb és egy elfeledett adat a *lecsó* történetéhez” (uo. 81–4) című írása. A két szómagyarázatot valószínűleg a véletlen sodorta egymás mellé, együttes szereplésükben mégis látok valamiféle sorsszerűséget. Közös jellemzőjük, hogy bár merész alapötletüket bőven kifejtik, számos tisztázandó kérdést válasz nélkül hagynak.

Ötletek nélkül természetesen nincs etimológia. Ennél tovább is mehetünk: néha ép-

---

* A vitacikk kapcsolódik ahhoz a munkálathoz is, amely az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyik „Új magyar etimológiai szótár” címen GERSTNER KÁROLY vezetésével, az OTKA támogatásával (azonosító: K 83540).

ne repedjen meg?” (Egressy Gábornak); [a csósz] „nem hallgatóság kedviért nyögé / Fájdalmait... hisz, ameddig belát, / Alig *vehetni föl* egy-két tanyát.” (Bolond Istók, 1. ének); „Konstantinápolyba jutánk. [...] Egy helyt hét tornyot mutatának: néztem a tájra / S többet háromnál *föl nem veheték*.” (Az elveszett alkotmány, 2. ének).

Költészetünkben az utóbbi Arany-idézetek igéivel teljesen azonos jelentésárnyalatot bizonyító példákat nem találtam, legfeljebb a következőkre lehet azt mondani, hogy a bennük lévő ige értelme közel áll amazok jelentéséhez. Csakhogy ezek is a ’meglát’ fogalomnak a részint konkrét, részint átvittnek is tekinthető ’észrevesz’ jelentésárnyalatát hordozzák: „*Fel sem veszi* a menyecskét / Sem öreg, sem fiatal, / Sem boldog, sem boldogtalan / Sem a főrend, sem az al.” (Kisfaludy Károly: Tátika, Második ének); „*Fel sem vesz* senkit is nagy rátartiságban, / Mintha csak ő volna ember a világban.” (Csokonai: A kevély); „Epopoeámnak meg kívántam adni az aestetica egységet is, hogy a benne lévő egy és simplex actiót az olvasó elméje egyszerre könnyen *felvehesse* és végig láthassa.” (Csokonai: Dorotya, Előbeszéd). Mivel ez utóbbiaknál régebbi hasonló példákat nem találtam, úgy látszik, Arany fellépése előtt nem sokkal jelent meg az igének ez a sajátos ’megláthat’ jelentése, s amint megjelent, viszonylag hamarosan el is tűnt a költői nyelvből. Újabb tájszótárainkban nem, csak a 19. század végén készült Szinnyei-féle Magyar tájszótárban találtam ilyen jelentésben: ’szemmel megkülönböztet, kivész’. Bizonyára nem véletlen, hogy a példák Arany szülőhelye közeléből valók: „A tút csak látom a hegyibe, de a tormot (tornyot) sehogy se tudom *felvenni*” (Hajdú m.); „Látom a hódvilágot is, de nem tudom *fölvenni* a minéműségét” (Nagyvárad). Ez arra mutathat, hogy a szóban forgó jelentés nemcsak időben, hanem területileg is korlátozottan volt jelen, Petőfinél sem található meg.

Nemcsak a *felvehet*, hanem a *kivehet* igét is a ’megláthat’ értelemben használja Arany. Az ÉrtSz. ugyan átvitt értelmet tulajdonít az igének ebben az Arany-idézetben: „Oh, édes reményim, tündér palotátok – / Hadd volna az ábránd, csak előttem lenne! / S hadd vonúlna messzebb: követném, követném /.../ Míg csak elmosódó rajzát *kivehetném* / Ott, hol a kerék föld határos az éggel” (Mint egy alélt vándor...), de talán a *kivehet* ige itt is inkább a konkrét ’meglátás’-t jelenti. És ugyanilyen értelmű itt is: „[Toldi] Mégsem szabadulhat Rozgonyi lányátul: / Akármire gondol, az is ott van hátul. / Ha csak a délibáb szűz fátyola lebben: / Már mintha Piroskát *kivehetné* ebben” (Toldi szerelme, 3. ének).

BEKE JÓZSEF

Zalámboló lecsó*. – 1. Ez a bizonyára meglepő szókapcsolat a saját alkotásom. Nem egyszerűen a fantáziám szüleménye, hanem a Magyar Nyelv 2011-es évfolyama első számának etimológiai ihlették. Ott jelent meg BÜKY LÁSZLÓ „(El)zalámbol” (MNy. 2011: 78–81), valamint SZELP SZABOLCS „Egy újabb és egy elfeledett adat a *lecsó* történetéhez” (uo. 81–4) című írása. A két szómagyarázatot valószínűleg a véletlen sodorta egymás mellé, együttes szereplésükben mégis látok valamiféle sorsszerűséget. Közös jellemzőjük, hogy bár merész alapötletüket bőven kifejtik, számos tisztázandó kérdést válasz nélkül hagynak.

Ötletek nélkül természetesen nincs etimológia. Ennél tovább is mehetünk: néha ép-

---

* A vitacikk kapcsolódik ahhoz a munkálathoz is, amely az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyik „Új magyar etimológiai szótár” címen GERSTNER KÁROLY vezetésével, az OTKA támogatásával (azonosító: K 83540).

pen egy-két merész ötlet vagy akár tippelgetés hozza meg a helyes megoldást. Az ötlet azonban önmagában csak addig elegendő, amíg a gondolatok között, esetleg az íróasztal fiókjába vagy a számítógépbe rejtve él. Ha valaki úgy dönt, hogy szófejtési kísérletét a nyilvánosság elé tárja, akkor illene azt alávétetni bizonyos ellenőrző kérdéseknek. Félreértés ne essék: nem azt állítom, hogy minden kérdésre tudni kell a feleletet is, hiszen biztos válasz nem is mindig adható. Az azonban megítélésem szerint szakmai hiba, ha valaki a kérdést fel sem teszi. Egyben szemléleti hiba is lehet ez: a szerző mind az olvasóknak, mind önmagának tartozna azzal, hogy kérdezzen. Természetesen lehetséges, hogy az illető egyszerűen nem ismeri fel azokat a pontokat, amelyeken kérdeznie kellene; ez sem válik dicséretére.

A következőkben előbb BÜKY LÁSZLÓ, majd SZELP SZABOLCS szómagyarázatát tekintem át, elsősorban a fel nem tett kérdésekkel szembesítve őket.

2. BÜKY LÁSZLÓ a TESz.-ből kiindulva igyekszik alaposan körüljárni a dunántúli (ennek bizonyosságaként l. az ÚMTsz.-t is) *zalámbol* 'kószál, kóborol' tájszó eredeztetésének a történetét. Akárcsak a TESz., ő is természetesen és joggal hártja el az igének a *zarándok* főnévvel való összekapcsolását (vö. CZF.; NAGYSZIGETHI KÁLMÁN: Nyr. 1890: 471), illetőleg német származtatását (vö. SZARVAS: Nyr. 1890: 473–4). Igaz, a szótár kényszerűen sommás állásfoglalásához képest BÜKY talán kissé jobban is részletezhetné, mi az utóbbinak az akadálya. Én hangtani nehézségeket látok: az egyik a szó belseji *mb* hangkapcsolat ügye (erről l. később), a másik pedig az, hogy szokatlan volna a középfelnémet szókezdet magyarbeli folytatása (vö. MOLLAY, Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 157–8).

A TESz. szerint a *zalámbol* „Bizonytalan eredetű. Hangalaki felépítését, jelentését tekintve hangutánzó-hangfestő típusú szó lehet”. Az EWUng. lényegében átveszi ezt az állásfoglalást. Ezt BÜKY is helyesen látja, és azt is jól érzékeli, hogy ez a magyarázat csupán jobb híján született, a két szótár által is bevallottan. Érthető, hogy megpróbál helyette meggyőzőbbet keresni. Átsiklik azonban a figyelme azon a fontos részleten, amelyben az EWUng. különbözik az elődjétől: a szó belseji *m* elsődleges vagy inetimologikus voltának kérdésén. Valószínűleg ezzel kezdődnek a bajok.

A TESz.-beli alakváltozatok közül sem a *zarámbul* *r*-je, sem a *zalámpul* *p*-je nem okoz gondot: a szótár is, BÜKY is ennek megfelelően és helyesen kezeli őket. Ugyanez érvényes a BÜKY idézte, 20. század végi *zámbull*-féle variánsokra is. Az ige régebbi szakirodalmában felbukkanó *zarándok* pedig legalább arra jó (ha másra nem is), hogy példázni lehessen vele a szó eleji *sz* > *z* zöngésülést.

Mint már említettem, hangtani szempontból az igazán lényeges kérdést a szó belseji *m* veti fel. A TESz.-ben és annak nyomán az EWUng.-ban a *zalámbol* ige első adata az 1646-ból (BALLAGI ALADÁR közvetítésével Verécci Ferentől) idézett, *szalabolo* írásmódú igenévi származék. Ebben tehát nincs meg a nazális, a későbbi alakváltozatokban viszont mindig ott van. Úgy tűnik, ezt az ellentmondást a TESz. sem firtatja, bár akkor, amikor a hangfestő származtatás támogatására a *barangol* és *csatangol* igékre utal, talán a jelentésen kívül a nazális utólagos betoldódására is gondol. Az EWUng. viszont felismeri, hogy elődjétől eltérően nyíltan állást kell foglalnia, ezért megírja, hogy az ige onomatopoeitikus természetét erősítő szó belseji *m* valószínűleg inetimologikus, azaz másodlagos. – A korai alakváltozat és a későbbiek közötti ellentmondást elvileg természetesen a másik irányból is fel lehetne oldani, azt állítva, hogy az első szótörténeti adat denazalizációt vagy

írashibát mutató hapax. BÜKY szófejtési kísérletéből nem derül ki, hogy ebben a fontos rész kérdésben az EWUng. véleményén van-e, vagy inkább az imént felvetett lehetőségek valamelyikére gondol. Fel sem teszi a kérdést, így homályban hagyja.

Hol és hogyan keresi hát BÜKY LÁSZLÓ a *zalámbol* eredetét? NAGYSZIGETHI KÁLMÁN említett cikkéhez (Nyr. 1890: 471) kanyarodik vissza, amelyből kikövetkeztethető a *zalámbol* és a *szalad* összefüggésének a lehetősége.

Mielőtt belemerülnénk a morfológiai (és azokkal együtt újra bizonyos hangtani) részletekbe, érdemes rögtön megnézni, van-e a *zalámbol* és a *szalad* etimológiai összekapcsolásának jelentésbeli akadálya. Ez megint olyan kérdés, amelyet BÜKY, sajnos, nem tesz fel. Talán azért nem, mert – mozgást jelentő igékről lévén szó – egészen természetesnek tartja az igenlő választ. Pedig nem az. A *zalámbol* nem tartozik az aktív szókinccsembe, de a szótári adatok alapján inkább lassú mozgás kifejezőjét sejttem benne, míg a *szalad* gyors mozgást jelöl. Azt nem merném mondani, hogy ez kizárja az összefüggésüket, de mindenesetre elgondolkoztató. – Az is igaz viszont, hogy Verécszitől (BALLAGI ALADÁR nyomán) BÜKY a TESz.-belinél nagyobb szöveggörnyezetet közöl (MNy. 2011: 78), és az a *zalámbol* gyorsabb mozgásként való értelmezését is megengedi.

Az összekapcsolás morfológiai oldalát illetően BÜKY ellentmondásos és homályos gondolatmenete nem könnyíti meg az olvasó dolgát. A saját elképzelésének bemutatását a „*szalad* igéből való származtatás” kifejezéssel kezdi. Ebből arra következtethetnénk, hogy szerinte a *szalad* a *zalámbol* alapszava, vagyis a *zalámbol* ige a *szalad*-ból képződött. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. BÜKY ugyanis a lényegre törő kérdést (Mi a két ige etimológiai-alaktani viszonya?) mellőzve MÉSZÖLY nyomán (vö. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Bp., 1956. 189) fejtegetésbe kezd az *-m* képző és az *-m* + *-d* képzőkapcsolat történetéről, és így jut el vele a *szalad* : *zalámbol* kapcsolathoz: „A *szalad* ige **szal-* tövéhez szintén helyeződhetett az **-sm̄ds*, **-sm̄d̄s* képzőkettős, amelynek mindkét tagja eredetileg valamely cselekvés többszöri, egymást követő végrehajtását jelölte, vagyis gyakorító képző: ([!]**szalsm̄ds* > **szal-sm̄ds*. Ez az alakulat – minthogy a képzők jelentésalakító szerepe csökkent – kaphatott *-ls* igeképzőt, amely az ősmagyarban gyakorító, mozzanatos és műveltető szerepű igéket egyaránt képezhetett, mint más ősmagyar igeképzős derivátumok is (**szalsm̄ds-ls*). A **szalsm̄ds-ls* alakból levezethető a *szalandol* ~ *zalandol* ~ *zalambol* ~ *szalabol (*szalándol* ~ *zalándol* ~ *zalámbol*) alakulat” (BÜKY: MNy. 2011: 79).

Bocsánatot kérek, amiért teljes egészében idéztem ezt a levezetést, de tartalmi tolmácsolására képtelen lettem volna, hiszen tele van homályos, nem meggyőző és hibás részletekkel. Nézzük sorjában: – Nem tudom, a veláris *tó* után mi értelme van a palatális képzőváltozat említésének. Hozzáteszem: ez nem kifejezetten hiba, csak egyszerűen felesleges, nem logikus. – Mit értsünk a képzőkettős mindkét tagján: a veláris és a palatális változatot-e, vagy pedig az *-m* és *-d* elemeket? Az első esetben nincs értelme a funkcióazonosság hangsúlyozásának, hiszen az természetes; a második értelmezés viszont alaptalanul tulajdonítana az *-m* képzőnek gyakorító szerepet. – A MÉSZÖLY-féle példasor igéi (*futamodik*, *folyamodik*, *iszamodik*, *élemedik*) nem szoktak funkcióerősítő *-l* képzőt kapni. A feltételezett **szalsm̄ds* miért kapott volna? – A „mint más ősmagyar igeképzős derivátumok is” részletnek abban a szöveg- és mondatkörnyezetben, amely tartalmazza, semmi értelme. – Nem kapunk semmiféle magyarázatot arra, hogy a kikövetkeztetett váltakozó alakok közül egyesekben hogyan és miért jelenik meg az *n*, illetőleg az *á* elem. (Erre a kérdésre még

visszatérek.) – Még kérdés formájában sem esik szó arról, hogyan kerül a képbe a *zalámbol* *b*-je. A $d > b$ változás vagy a $d \sim b$ váltakozás egyáltalán nem szokásos; ha BÜKY tudna ilyenről, azt jeleznie kellene. – Félig technikai, félig tartalmi ügy: a kikövetkeztetést jelölő csillag használata nem mindenhol következetes, nem is mindenütt logikus.

Cikke következő oldalán BÜKY így summázza a levezetését: „Mindenesetre az ige olyan morfológiai alakulásmóddal jött létre, amilyennel eddigelé más példa nem adódott” (MNy. 2011: 80). Valóban nem adódott, de ennek oka nem a levezetés friss szemlélete, hanem megalapozatlan és félresiklott volta.

A morfológiai nehézségeket látva érdemes azt is megvizsgálni, hátha csak ezek okozák a bajt, és maga az alapötlet, a *szalad* és a *zalámbol* összekapcsolása jó. Lehetséges ez? Elvben az volna, annak a feltételezésével, hogy a *szalabol* (> *zalámbol*) nem a *szalad* leszármazottja, hanem annak a testvére, vagyis ugyanúgy a *szal-* tö közvetlen származéka, mint amaz. (Talán NAGYSZIGETHI is erre gondolt.) A hipotézis mérlegeléséhez célszerű egyrészt PAPP FERENC szóvégmutato szótárának (= VégSz.), másrészt BENKŐ LORÁND monográfiájának (A magyar fiktív [passzív] tövű igék. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.), közelebből az ottani képzőmutatónak (197–201) a segítségét igénybe venni. A böngészés azonban a feltételezést nem erősíti meg: a *-d* : *-bol* szembenállás egyáltalán nem szokásos a fiktív tövű igecsaldók körében.

Megígértem, hogy visszatérek az *n* és az *á* felbukkanásának kérdésére. – BÜKY a cikkben itt-ott mindenféle indoklás nélkül *zalánbol* formában emlegeti az igét, holott a címben és többnyire a szövegben is a *zalámbol* alakot használja. Véleményem szerint az *n*-es forma nem valódi alakváltozat (nem véletlenül mellőzi a TESz. és az EWUng.!), hanem szótárírói hiperkorrekt csinálmány. A jelek arra mutatnak, hogy KRESZNERICS FERENC-től (Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal. Buda, 1831–1832.) ered, és tőle vette át a CzF. – A *zalámbol* szakirodalma nemigen szentel figyelmet az *á* kérdésének, vagyis annak, miért hosszú a második szótag magánhangzója. Erről a TESz. és az EWUng. szintén hallgat, vélhetőleg úgy gondolva, hogy a jelenség „beférf” az ige onomatopoeitikus természetébe. Talán még a SZARVAS-féle német magyarázat indokolja leginkább az *á* megjelenését, de láthattuk, hogy az más okokból nem fogadható el. Be kell vallani tehát, hogy az *á* kérdése egyelőre megoldatlan.

Másféle ellentmondás is akad még BÜKY cikkében. Ezt írja: „A szóföldrajzi szempontból dunántúli tájszó gyanánt számon tartott *zalánbol* [!] ige éppen az ónodi születésű prédikátor nyelvéből származó adat miatt talán nem is kapcsolható kizárólag a korabeli dunántúli nyelvjárásokhoz” (MNy. 2011: 79–80), néhány sorral lejjebb pedig azt állítja Verécziről, hogy „születési helye nem ismeretes” (80). Ugyanakkor az igeről még néhány sorral lejjebb ezt olvashatjuk: a *zalánbol* [!] nagyjából kialakulásának helyén maradt használatos” (80). – Ezek alapján nehéz megállapítani, kiről és miről mit higgyünk. Az valóban érdekes, hogy Veréczit a BÜKY által felkutatott nyelvi életrajza egyáltalán nem köti a Dunántúlhoz, de ennek szerintem nagyobb jelentősége csak akkor volna, ha a *zalámbol* igeének további adatai is előkerülnének a Dunántúlon kívülről. A jelenlegi ismereteink szerint kézenfekvőbb és kevésbé kockázatos annak a feltételezése, hogy Veréczit mégis valamiképpen a Dunántúlról ismerte meg a szót, mint hipotézist gyártani az ige hajdani nagyobb elterjedtségéről.

Összegezve: BÜKY LÁSZLÓ szófejtési kísérletét véleményem szerint az ismeretett okokból nem fogadhatjuk el. A *zalámbol* eredetének ügyében a legjobb megoldást

egyelőre még mindig a TESz. magyarázata, pontosabban annak az EWUng. által javított változata kínálja.

3. Örvedetes, hogy az EWUng. megjelenése után többen is hasznos és érdekes adatokkal járultak hozzá a *lecsó* szótörténetének feltáráshoz (HOLLÓS: MNyTK. 206. 1996: 41; TÓTH: MNy. 2003: 474–7, 2007: 206–8; MÁRTONFI: MNy. 2007: 205–6). HOLLÓS ATTILA monográfiájának részlete, valamint TÓTH SZILÁRD cikkei azért is nagy elismerést érdemelnek, mert egyúttal feltérképezték a magyarból kiinduló *lecsó* szó átkerülését más nyelvekbe. MÁRTONFI ATTILA pedig megszívlelendő tanácsot is adott a szótörténet bűvárainak: „Általánosabb tanulságként pedig levonhatjuk, hogy értékes nyelvtörténeti adatokra lelhetünk a tömegkultúra kevésbé becsült műfajaiban is, mint amilyenek például a szakácskönyvek és a slágerszövegek” (MNy. 2007: 205). A gasztronómiai szakirodalom nyelvészeti szempontú feltáratlanságát és rejtett értékeit TÓTH SZILÁRD írásai is kiemelték.

Az említettekhez csatlakozott SZELP SZABOLCS egy újabb szótörténeti adatnak a felfedezésével, másrészt egy elfeledettnek a felelevenítésével. Az új adatot az is rokonítja a TÓTH-tól és MÁRTONFITól származókkal, hogy szintén szokatlan nyelvtörténeti forrásból, egy kereskedelmi szerződésből való. A felfrissített adatot pedig HORVÁTH SÁNDOR diósjenői (Nógrád megye) tájzsolistája tartalmazza: „*lěcsō, lěcsō* = zöld paprika paradicsommal” (MNy. 1914: 43).

Ha SZELP SZABOLCS megelégedett volna a szótörténeti munkával, akkor csakis elismeréssel és hálával gondolnék a cikkére. Sajnos azonban nem tudott ellenállni az etimológizálás kísértésének.

Szófejtését így kezdi: „Az újonnan előkerült (vagy ismét felfedezett) adatunk földrajzi eredete továbbgondolásra késztet az etimológiával kapcsolatban is, mert a *lěcs-* »hangutánzó tö«-ből való eredeztetésnek (MIKESY SÁNDOR: MNy. 1949: 323–4), habár nem lehetetlen, azért legalábbis gyanút, kétségeket kell keltenie bennünk” (SZELP: MNy. 2011: 83). – Azt, hogy „kell”, erős túlzásnak érzem. Miért kellene? Inkább azt tartanám meglepőnek, ha bárki, aki látott és evett már lecsót, úgy gondolná, hogy az étel neve nem származhat olyan töből, amely a *locso* családjába tartozik. Hogy ebben az esetben a (kötelező etimológusi óvatosságnál erősebb) kételkedés nem eleve természetes reakció, azt jól mutatja, hogy a TESz. és az EWUng. biztosként vette át MIKESY eredeztetését. SZELP elmulasztja ennek a megemlítését, mint ahogy azét is, hogy az EWUng. a lényegret megtartva finomította, pontosította a származtatás részleteit.

Nem tudhatjuk, miért és mióta kételkedik SZELP SZABOLCS a MIKESY-féle magyarázatban. Mindenesetre talált helyette másikat: egy internetes fórumról, egy Sir Mauk álnévű laikustól kölcsönözve. SZELP útmutatása (MNy. 2011: 83) nyomán felkerestem a lelőhelyet, és ott az eszmecsere említett résztvevőjétől (2010. 03. 23. keltezéssel) a következő hozzászólást olvashattam: „Én aki gyerekként némi tót keverék nyelvet is felszedtem, meg voltam eddig győződve, hogy a *lecsó* a »*selico*« (igazából *všeličo* = sok minden, mindenféle) szóra vezethető vissza. Kicsit még mindig úgy gondolom” (a MNy. tipográfiájához való közelítéssel idézve). – Sir Mauknak természetesen joga van ehhez a vélekedéshez. Ő csak egy fórumos eszmecsereben osztotta meg partnereivel a benne rögzült benyomást, elképzelést. Az már valamivel aggasztóbb, hogy ezt a vélekedést az internetes „Bűvös szakács” blog (http://buvosszakacs.blog.hu/2010/08/18/lecsó_27) majdnem a MIKESY-féle, a TESz.-be

és az EWUng.-ba is átvett származtatás rangjára emelve közölte. Az igazi baj azonban az, hogy SZELP a Magyar Nyelvbe is átültette, voltaképpen kritika nélkül.

SZELP SZABOLCS ugyanis így reagál a Sir Mauk-i gondolatra: „Előfordulhatna, hogy ez részéről csak népetimológiai behallás, de az első adatunk nógrádi!” (MNy. 2011: 83). Majd Diósjenő (feleslegesen pontoskodó) lokalizációja után így folytatja: „Az ekkor még (1914-ben) nyilvánvalóan nem országos elterjedtségű, hanem regionális tájszói előfordulása arra int minket, hogy a beleérzett etimológiát ne vessük el minden további nélkül, s arra, hogy számoljunk vele! Egy magyar ajkon *selicsó*-nak hangzó szlovák szóból igen könnyen elképzelhető a *se*- tagadónak vélt előtag elvonása, és szemantikai szempontból is jól értelmezhető a mindenféle nyári zöldségből összerottyantott étel elnevezése. Fontos adalék az is, hogy a népnyelvi szó lejegyzése zárt *ë*-t közöl” (i. h.).

Az idézett gondolatsor véleményem szerint arra vall, hogy SZELP kritikai érzéke meglehetősen sajátosan működik. MIKESYnek az alapos, adatokkal jól alátámasztott szófejtését egyetlen laza mozdulattal lepöcköli a színről, a laikus felvetés megalapozatlanságát viszont nem érzékeli. Igaz, ahhoz, hogy érzékelje, fel kellene tennie néhány fontos kérdést, és az sem ártana, ha megnyugtató választ tudna adni rájuk.

Kezdjük Sir Mauk nyelvhasználatával! Milyen az a „némi tót keverék nyelv”? Alapjában véve magyar beszéd belekevert szlovák elemekkel? Alapjában véve szlovák beszéd belekevert magyar elemekkel? Esetleg valami más? Ezt azért volna jó tisztázni, mert enélkül még a szlovákból való származtatást komolyan véve sem tudnánk megmondani, tulajdonképpen ki adott (szlovák szóból eredő) nevet az ételnek: a magyarok vagy a szlovákok?

SZELP SZABOLCSnak tökéletesen igaza van abban, hogy egy ’mindenféle’ jelentésű szó elvileg igen alkalmas a lecsó megnevezésére. Az általa felkarolt származtatási ötletet támogatná, ha a szlovák *všeličo* szónak volna ’lecsó’ jelentése. STELCZER ÁRPÁD és VENDÉGH IMRE „Szlovák–magyar kéziszótár”-a (Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.) szerint azonban ennek csak névmási szófaja van, ’sok minden’ jelentéssel. (A fordított irányú szótár – CHRENKOVÁ–HAMZOVÁ–STELCZER–TANKÓ, szintén Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. – ugyanerről tanúskodik.) Az is ellentmond a SZELP képviselte ötletnek, hogy az ÚMTsz. tanúsága szerint a magyar nyelvjárásokban egyáltalán nincs *selicsó*. (Ezzel nem Sir Mauk állítását akarom kétségbe vonni, csak azt kívánom jelezni, hogy az alkalmi kódváltásoknál meggyőzőbb tanúja volna az átvétel irányának egy valódi jövevényszó.) – Ha már az ÚMTsz.-nél tartunk, szeretném felhívni a MIKESY véleményében kételkedők figyelmét ezekre a címszavakra: *lecsedék*, *lecség*, *lecsége*, *lecses*, *lecskes* stb. – Ami pedig a SZELP gondolatmenetében felbukkanó „összerottyantott étel” kifejezést illeti, azt akár freudi elszólásként is értékelhetjük: úgy látszik, a lelke mélyén ő sem vetette el egészen a hangutánzó töből való kiindulást...

A legfontosabb kérdés, amelyet SZELP SZABOLCS a saját gondolatmenetével kapcsolatban nem tesz fel, és amelyre választ sem kapunk, ez: mi motiválhatta a népetimológiát, a *se* elem elhagyását? A népetimológia köztudottan nem más, mint értelmesítés, vagyis olyan művelet, amellyel a beszélő a maga számára az anyanyelvén értelmezhetővé tesz egy idegen nyelvi hangsort. Bevallom, nem értem, mit nyertek volna a magyarok a *se* elhagyásával, hiszen az továbbra is érthetetlen szórészt eredményez. Mi indokolná az ’is nem licsó’ → ’licsó’-féle tagolást és műveletet, ha *se* előtte, *se* utána nem tudjuk, mi az a *licsó*? Aggályom eloszlátására esetleg fel lehetne hozni azt az érvet, hogy Sir Mauk is efféle népetimológiát hajtott végre. Csakhogy az ő eljárása nem egészen klasszikus (spon-

tán) népetimológia, hanem inkább metanyelvi természetű népi (laikus) etimologizálás. Ha egy magyar nagyjából a Sir Mauk-i szinten állt a szlovák nyelv ismeretében, akkor már túlságosan képzett lehetett a spontán népetimológiához. Mire gondolhattak (volna) a *se* „kivonásakor” azok, akik (hozzá hasonlóan) tudták, hogy a szlovák szó ’mindenféle’ jelentésű? – SZELP szerint „igen könnyen elképzelhető a *se*-tagadónak vélt előtag elvonása”. Nekem bizony ez nem könnyű, sőt kifejezetten nehéz. Nyilván megkönnyítené a dolgot, ha SZELP analógiaként egyetlen hasonló (de biztos!) esetet is említene a *se* elhagyására. Ennek és a bővebb kifejtésnek a hiányában gondolatmenetét a következő levezetés logikájához érzem nagyjából hasonlóknak: a *lő* ige a *sellő* főnévből való elvonás eredménye a *se* elem elhagyásával, mivel (szerintem hozzá kell fűzni az indoklást!) a hal-farkú hölgyek nem szoktak löni.

Nincs rendben az sem, hogy a *selicsó*-ból a *se* elem vélt elhagyása után *licsó* marad, és nem *lecsó*. Miért lehet a magyarban mégis *lecsó*, és miért nincs nyoma a *licsó*-nak? SZELP ezt a kérdést sem teszi fel. Feltételezem azonban, hogy ezt a nehézséget véli áthidalni ezzel a sokat sejtető, de teljesen kifejtetlenül hagyott megjegyzéssel: „Fontos adalék az is, hogy a népnyelvi szó lejegyzése zárt *ë*-t közöl.” SZELP ezzel arra célozhat, hogy az *ë* viszonylag közel áll az *i*-hez. Ha azonban úgy gondolja, hogy ez erős érv a szlovákból való származtatás mellett és a hangutánzó töből való ellen, akkor tévedésben van. A *lecsó* a köznyelvben is *ë*-ző szó (l. pl. ÉrtSz., RagSz.), persze csak azok körében, akik ezt a hangot egyáltalán ejtik. (Magam sem vagyok *ë*-ző, de a *locsog*-gal való összefüggés alapján már a szótári ellenőrzés előtt eltaláltam, hogy a *lecsó* *ë*-ző szó.) Mivel a Diósjenőn gyűjtő HORVÁTH SÁNDOR (más adataiból is láthatóan) ismerte az *ë* hangot és jelét, igencsak meglepő volna, ha nem *lecsó* állna a jegyzékében; nincs okunk emiatt az ételnév szlovák származására gondolni.

A jegyzékbeli jelentésmegadás (’zöld paprika paradicsommal’) mind gasztronómiai, mind nyelvészeti szempontból meglehetősen pontatlannak tűnik, de azt hiszem, ez a lényeg nem érinti. Nem gondolnám, hogy a ’lecsó’-tól eltérő jelentésről volna szó, és láthatólag SZELP is úgy tekinti, hogy voltaképpen ez a jelentés áll előtűnk.

Azt hiszem, az adat ténylegesen nyelvjárási voltában is egyetérthetünk vele. Bevallom, először megkísértett a gondolat, hogy talán csak a gyűjtő minősített a saját tájkozatlansága miatt tájnyelvinek egy aránylag széles körben ismert, köznyelvi jellegű szót. Valószínűleg igaza van azonban SZELPnek (MNY. 2011: 83) abban, hogy ebben az esetben nem maradt volna el a szerkesztői kiigazítás. Szintén az adat nyelvjárási jellegét mutatja a köznyelvben később is, ma is ismeretlen *lecsó* variáns.

Ez a palatális változat sokkal jobban támogatja a MIKESY-féle eredeztetést, mint a SZELP képviselte véleményt. A *lecsó* : *lecső* pár arra mutat, hogy a végződést magyar morfémának (kicsinyítő vagy igenévképzőnek) lehet minősíteni, bár elvileg természetesen nincs egészen kizárva az sem, hogy jövevényszónak keletkezzék ilyen variánsa. – A *lecső* változat felhívja a figyelmet arra a hiányosságra, hogy sem MIKESY, sem a TESz., sem az EWUng. nem próbálja megmagyarázni, miért járult a *lecsó* forma esetében veláris képző a tőhöz. Bár ez a kérdés egy-két mondatot mindenképpen megérne, talán egyszerűen arra gondolva mellőzik az érvelést, hogy az illabiális palatális tövek némelyike nemcsak megtűri a veláris képzőt, hanem jellemzően azt veszi magához; ilyen képzés eredménye például az *Erzső* becenév, illetőleg az onomatopoetikus *cic* macskahívóból származó *cica*.

Térjünk vissza a nyelvjárási adat(pár) felbukkanásának helyéhez! SZELP szerint „Északi megjelenése a szlovák hatású, mondhatjuk, palóc eredetű etimológiát támogatja” (MNY.

2011: 84). Vele szemben úgy gondolom, hogy az elszigetelt nyelvjárási adat lelőhelyének a *lecsó* szó származására nézve semmiféle bizonyító ereje nincsen. Hogy jelentősége legyen, ahhoz kétféle feltételnek kellene teljesülnie: 1. szükség volna további adatokra az adott időszakból és régióból, de úgy, hogy máshol a szónak ezzel együtt továbbra se legyen megközelítőleg akkori nyoma; 2. szükség volna nem laikus spekulációval, hanem valódi, alaki és jelentésbeli szempontból is megfelelő adattal vagy adatokkal megtámogatott szlovák etimológiára. Egyik feltétel sincs meg.

„Felettebb valószínűnek tűnik – írja néhány sorral lejjebb SZELP –, hogy az ipari termelés keretében, egy (ez esetben nyilván észak-magyarországi illetőségű) konzervgyár márka- vagy termékneven keresztül terjedhetett el a név az ország városi fogyasztói között.” Ehhez csak annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy a konzervipari terméknevek valóban lehetett effajta szerepe, az észak-magyarországi konzervgyárra vonatkozó megjegyzés viszont a mítoszképzés kategóriájába tartozik. Hosszasan lehetne élcelődni rajta, de nem teszem.

Összegezve: A SZELP SZABOLCS által felkarolt laikus ötletet a cikk szerzőjének szótörténeti érdemeit elismerve sem fogadhatjuk el. Semmi okát nem látom annak, hogy a *lecsó* szó eredeztetésében MIKESY SÁNDORNak a TESz.-be is átvett és az EWUng. által finomított etimológiáját elvessük. – Hadd fűzzek viszont ehhez az etimológiához egy szótörténeti kiigazítást! A TESz. (és annak nyomán az EWUng.) a *lecs* tövet mint lexémát ’szétfőtt főzelék’ jelentéssel 1903-ból adatozza. Sajnos, a szótárak figyelmét elkerülte, hogy MIKESY a *lecs* ’szétfőtt főzelék, elfőtt növényétel’ szót SZINNYEI JÓZSEF tájszótárából (MTsz.), tehát korábról idézi. SZINNYEI segítségével azonban még messzebbre, az ő forrásáig is visszamehetünk: a HUNFALVY PÁL szerkesztette Magyar Nyelvészet folyóirat 6. évfolyamáig, 1861-ig. Ott jelentek meg LŐRINCZ KÁROLY háromszéki nyelvjárási adatai; a 337. oldalon ezt találjuk közöttük: „*lecs*: elfőtt ázalék”; vö. még: *lecskáposzta* ’lucskos káposzta, zagyván főtt káposzta’ (i. h.).

4. A két áttekintéssel azt kívántam szemléltetni, hogy ellenőrző kérdéseket fel sem téve nem volna szabad az etimológiai ötleteket a nyilvánosság elé tární.

HORVÁTH LÁSZLÓ

A kullancs elnevezései a nyelvjárásokban. A kullancs (*Ixodes ricinus*) nem tartozik a magyar etnozoológiában kitüntetett állatok közé, pedig erdőkben, vadjárta helyeken gyakori. Emlősökön él mint vérszívó. Szúrása nemcsak kellemetlen, hanem gyakran betegséget (enkefalitisz, Lyme-kór) is terjeszt. 1615-ig nem tudni, hogy mi volt a kullancs magyar neve, ha volt egyáltalán. A bizonytalan – valószínűleg szláv – eredetű *kullancs* szó köznévként csak 1615-től adatozható. A mai nyelvjárásokban több alakváltozattal ismert (*kalláncs*, *kollancs*, *kolláncs*, *kulláncs*), újabban az egész nyelvterületen elterjedt szó (ÚMTsz. 3: 629; SzamSz. 562: *kollancs*; KiskSz. 153: *kullancs*; BüssTsz. 135: *kulláncs*; ide szokás sorolni a csángó *kilijcs* szót is: CsángSz. 78, az utóbbi átírásán radikálisan egyszerűsítettem). Fő riválisa a már egyértelműen szláv jövevényszó *paklincs* volt (MTsz. 2: 60, *paklincs* [Kiskunhalas], *pakullancs* [Mátyusföldre, Tallós] változatokban), amely azonban ’kullancs’ jelentésben még később, 1789-ben fordul elő először. A *paklincs* ’kullancs’ jelentésben újabb gyűjtésekben is szerepel (például PENAVIN OLGA – MATIJEVIC LAJOS, Székely szójegyzék. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvi-

2011: 84). Vele szemben úgy gondolom, hogy az elszigetelt nyelvjárási adat lelőhelyének a *lecsó* szó származására nézve semmiféle bizonyító ereje nincsen. Hogy jelentősége legyen, ahhoz kétféle feltételnek kellene teljesülnie: 1. szükség volna további adatokra az adott időszakból és régióból, de úgy, hogy máshol a szónak ezzel együtt továbbra se legyen megközelítőleg akkori nyoma; 2. szükség volna nem laikus spekulációval, hanem valódi, alaki és jelentésbeli szempontból is megfelelő adattal vagy adatokkal megtámogatott szlovák etimológiára. Egyik feltétel sincs meg.

„Felettébb valószínűnek tűnik – írja néhány sorral lejjebb SZELP –, hogy az ipari termelés keretében, egy (ez esetben nyilván észak-magyarországi illetőségű) konzervgyár márka- vagy termékneven keresztül terjedhetett el a név az ország városi fogyasztói között.” Ehhez csak annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy a konzervipari terméknevek valóban lehetett effajta szerepe, az észak-magyarországi konzervgyára vonatkozó megjegyzés viszont a mítoszképzés kategóriájába tartozik. Hosszasan lehetne élcelődni rajta, de nem teszem.

Összegezve: A SZELP SZABOLCS által felkarolt laikus ötletet a cikk szerzőjének szótörténeti érdemeit elismerve sem fogadhatjuk el. Semmi okát nem látom annak, hogy a *lecsó* szó eredeztetésében MIKESY SÁNDORNak a TESz.-be is átvett és az EWUng. által finomított etimológiáját elvessük. – Hadd fűzzek viszont ehhez az etimológiához egy szótörténeti kiigazítást! A TESz. (és annak nyomán az EWUng.) a *lecs* tövet mint lexémát ’szétfőtt főzelék’ jelentéssel 1903-ból adatozza. Sajnos, a szótárak figyelmét elkerülte, hogy MIKESY a *lecs* ’szétfőtt főzelék, elfőtt növényétel’ szót SZINNYEI JÓZSEF tájszótárából (MTsz.), tehát korábról idézi. SZINNYEI segítségével azonban még messzebbre, az ő forrásáig is visszamehetünk: a HUNFALVY PÁL szerkesztette Magyar Nyelvészet folyóirat 6. évfolyamáig, 1861-ig. Ott jelentek meg LŐRINCZ KÁROLY háromszéki nyelvjárási adatai; a 337. oldalon ezt találjuk közöttük: „*lecs*: elfőtt ázalék”; vö. még: *lecskáposzta* ’lucskos káposzta, zagyván főtt káposzta’ (i. h.).

4. A két áttekintéssel azt kívántam szemléltetni, hogy ellenőrző kérdéseket fel sem téve nem volna szabad az etimológiai ötleteket a nyilvánosság elé tární.

HORVÁTH LÁSZLÓ

A kullancs elnevezései a nyelvjárásokban. A kullancs (*Ixodes ricinus*) nem tartozik a magyar etnozoológiában kitüntetett állatok közé, pedig erdőkben, vadjárta helyeken gyakori. Emlősökön él mint vérszívó. Szúrása nemcsak kellemetlen, hanem gyakran betegséget (enkefalitisz, Lyme-kór) is terjeszt. 1615-ig nem tudni, hogy mi volt a kullancs magyar neve, ha volt egyáltalán. A bizonytalan – valószínűleg szláv – eredetű *kullancs* szó köznévként csak 1615-től adatozható. A mai nyelvjárásokban több alakváltozattal ismert (*kalláncs*, *kollancs*, *kolláncs*, *kulláncs*), újabban az egész nyelvterületen elterjedt szó (ÚMTsz. 3: 629; SzamSz. 562: *kollancs*; KiskSz. 153: *kullancs*; BüssTsz. 135: *kulláncs*; ide szokás sorolni a csángó *kilijcs* szót is: CsángSz. 78, az utóbbi átírásán radikálisan egyszerűsítettem). Fő riválisa a már egyértelműen szláv jövevényszó *paklincs* volt (MTsz. 2: 60, *paklincs* [Kiskunhalas], *pakullancs* [Mátyusföldre, Tallós] változatokban), amely azonban ’kullancs’ jelentésben még később, 1789-ben fordul elő először. A *paklincs* ’kullancs’ jelentésben újabb gyűjtésekben is szerepel (például PENAVIN OLGA – MATIJEVIC LAJOS, Székely szójegyzék. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvi-

dék, 1980. 65; KisnTsz. 67). A *paklincs* tudományos névként a *juhcsimbe* és *juh-kullancs-légy* szókkal a *Melophagus ovinus* megnevezésével rivalizál.

A kullancs nemcsak ellenszenves állat, hanem az etnozoológiai szakirodalomban is alig van adat rá, például az egyéb tekintetben igen alapos PAZSICZKY JENŐ (Az izelt-lábuakra vonatkozó magyarországi babonák. Trencsénvármegyei Múzeum Egyesület Évkönyve 1914: 37–54) nem is említette. Az újabb magyar gyűjtések a következőképpen emlékeznek meg az állatról. A Felső-Szigetközben „*Pákolláncs, kolláncs*: (...) Azt mondják, »kétfajttú: a nagyobb aprú lábakkal a kutyakolláncs, a picirkó meg az erdei kolláncs, ez az emberen él«. A baromfikolláncs éjjel jön elő” (KOVÁCS ANTAL, „Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvár, 1987: 56). (A *pákolláncs* szó a *paklincs*, a *kolláncs* a *kullancs* változatának tekinthető.) A Sóvidéken is gyakori, *kullancs* néven jól ismerik. „Az erdőn lehet kapni, erőst nehéz kiírtani, kivenni az ember bőriből nem lehet, me a feje belészakad, s újra kinől. Petrót vaj benzint ké réja cseppenteni, s akkó legurú. (...) Mongyák, hogy betegséget es lehet tölle kapni, valami aggyulladás félét, de ijen itt felénk eddig nem vót” (GUB JENŐ, Erdő-mező állatai a Sóvidéken. Firtos Művelődési Egylet, Korond, 1996: 24).

A kullancs további nyelvjárási elnevezései: *cék* (ÚMTsz. 1: 673 *ciékk* [Felsőőr]; FTsz. 39) – nyilvánvalóan a német *Zecke* ‘kullancs’ átvétele; *csiglanc* (ÚMTsz. 1: 823 [Rétfalu]), *kanta* (Tsz. [Székelyföld], MTsz. 1: 1036 [Háromszék]), *kopic* (Tsz.; MTsz. 1: 1169 [Baranya megye, Ormánság]), *óvantag* (Székesfehérvár, Fejér megye, Tolna megye, Dombóvár, Kiskunság, Kiskunhalas), *óvantag-féreg* (Sió melléke, MTsz. 2: 30), *parlag-féreg, pallas-féreg* (Tsz., MTsz. 2: 85 [Csík]), *varga* (MTsz. 2: 922). Az *óvantag* elnevezést PAZSICZKY is említette egy a tyúkólban tenyésztő féreg, tetű, pontosabban atka (*Argas reflexus*) megnevezéseként (i. m. 52). Problematikus adat az állatnév ‘kullancs’ jelentésű nyelvjárási *ragadály* (ÉrtSz+ 938).

KICSISÁNDOR ANDRÁS

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Magyaroktatás Oszakában Helyzetkép tudománytörténeti kitekintéssel*

A messze Távolságon, ahol nemigen élnek magyar anyanyelvűek, sem velük rokon nyelvet beszélő emberek, mindig érdeklődést tud kelteni a magyar nyelv és a kultúra. Az Oszakai Egyetemen például szorgalmasan és igen lelkesen tanulnak magyarul a japán egyetemisták. Szívesen mennek Magyarországra akár rövid időre, például nyári egyetemre, illetve akár egy évre is: sokan pályáznak például a Magyar Állami Ösztöndíjra. Minden

---

* A szerző 1980 és 1982 között magyar állami ösztöndíjként tanult az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, s órákat az általános nyelvészeti, a magyar és a finnugor tanszéken hallgatott. Egyetemi doktori értekezését (A helyviszonyok jelölésére szolgáló nyelvi eszközök a magyarban és a japánban) Balázs Jánosnál írta. 1985-től óraadó, 1993-tól teljes állású tanár, 2002-től professzor az Oszakai Egyetem Idegen Nyelvi Karán. – A szerk.

dék, 1980. 65; KisnTsz. 67). A *paklincs* tudományos névként a *juhcsimbe* és *juh-kullancs-légy* szókkal a *Melophagus ovinus* megnevezésével rivalizál.

A kullancs nemcsak ellenszenves állat, hanem az etnozoológiai szakirodalomban is alig van adat rá, például az egyéb tekintetben igen alapos PAZSICZKY JENŐ (Az izelt-lábuakra vonatkozó magyarországi babonák. Trencsénvármegyei Múzeum Egyesület Évkönyve 1914: 37–54) nem is említette. Az újabb magyar gyűjtések a következőképpen emlékeznek meg az állatról. A Felső-Szigetközben „*Pákolláncs, kolláncs*: (...) Azt mondják, »kétfajtú: a nagyobb aprú lábakkal a kutyakolláncs, a picirkó meg az erdei kolláncs, ez az emberen él«. A baromfikolláncs éjjel jön elő” (KOVÁCS ANTAL, „Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvár, 1987: 56). (A *pákolláncs* szó a *paklincs*, a *kolláncs* a *kullancs* változatának tekinthető.) A Sóvidéken is gyakori, *kullancs* néven jól ismerik. „Az erdőn lehet kapni, erőst nehéz kiírtani, kivenni az ember bőriből nem lehet, me a feje belészakad, s újra kinől. Petrót vaj benzint ké réja cseppenteni, s akkó legurú. (...) Mongyák, hogy betegséget es lehet tölle kapni, valami aggyulladás félét, de ijen itt felénk eddig nem vót” (GUB JENŐ, Erdő-mező állatai a Sóvidéken. Firtos Művelődési Egylet, Korond, 1996: 24).

A kullancs további nyelvjárási elnevezései: *cék* (ÚMTsz. 1: 673 *ciékk* [Felsőőr]; FTsz. 39) – nyilvánvalóan a német *Zecke* ‘kullancs’ átvétele; *csiglanc* (ÚMTsz. 1: 823 [Rétfalu]), *kanta* (Tsz. [Székelyföld], MTsz. 1: 1036 [Háromszék]), *kopic* (Tsz.; MTsz. 1: 1169 [Baranya megye, Ormánság]), *óvantag* (Székesfehérvár, Fejér megye, Tolna megye, Dombóvár, Kiskunság, Kiskunhalas), *óvantag-féreg* (Sió melléke, MTsz. 2: 30), *parlag-féreg, pallas-féreg* (Tsz., MTsz. 2: 85 [Csík]), *varga* (MTsz. 2: 922). Az *óvantag* elnevezést PAZSICZKY is említette egy a tyúkólban tenyésztő féreg, tetű, pontosabban atka (*Argas reflexus*) megnevezéseként (i. m. 52). Problematikus adat az állatnév ‘kullancs’ jelentésű nyelvjárási *ragadály* (ÉrtSz+ 938).

KICSISÁNDOR ANDRÁS

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Magyaroktatás Oszakában Helyzetkép tudománytörténeti kitekintéssel*

A messze Távolságon, ahol nemigen élnek magyar anyanyelvűek, sem velük rokon nyelvet beszélő emberek, mindig érdeklődést tud kelteni a magyar nyelv és a kultúra. Az Oszakai Egyetemen például szorgalmasan és igen lelkesen tanulnak magyarul a japán egyetemisták. Szívesen mennek Magyarországra akár rövid időre, például nyári egyetemre, illetve akár egy évre is: sokan pályáznak például a Magyar Állami Ösztöndíjra. Minden

---

* A szerző 1980 és 1982 között magyar állami ösztöndíjként tanult az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, s órákat az általános nyelvészeti, a magyar és a finnugor tanszéken hallgatott. Egyetemi doktori értekezését (A helyviszonyok jelölésére szolgáló nyelvi eszközök a magyarban és a japánban) Balázs Jánosnál írta. 1985-től óraadó, 1993-tól teljes állású tanár, 2002-től professzor az Oszakai Egyetem Idegen Nyelvi Karán. – A szerk.

éven egyre többen tanulnak Magyarországon, a Balassi Intézetben, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Debreceni Egyetemen, a Pécsi Egyetemen vagy a Szegedi Egyetemen.

Mielőtt bemutatnám a mi intézményünket, az Oszakai Egyetemet, röviden szeretném áttekinteni a japán magyarságkutatás úttörőinek a tevékenységét. Azt mondhatjuk, hogy Japánban a magyar nyelvvel kapcsolatos tudományos kutatás és oktatás szervezett formában valójában csak az 1970-es években kezdődött, de korábban is működött egy-két kiemelkedő személy e szakterületen, és ezek a tudósok fontos szerepet játszottak abban, hogy a hungarológianak ma oktató- és kutatóhelyei lehetnek Japánban.

Elsőként Imaoka Juichiro (1888–1973) nevét kell megemlítenem, aki a magyar nyelv és kultúra stúdiumának igazi japán úttörője volt. Imaoka 1922 és 1931 között Európában, de főleg Magyarországon tartózkodott. Elsajátította a magyar nyelvet, miközben a japán kultúráról tartott előadásokat, tanulmányokat írt (vö. pl. *Új Nippon*. Athenaeum, Bp., 1929), sőt oktatta magát a japán nyelvet is. A Magyar Nippon Társaság és a Turáni Társaság tagjaként részt vett különböző rendezvények szervezésében, és nagy lelkesedéssel munkálkodott a Japán és Magyarország közötti kapcsolatok fejlesztésén. 1931-ben visszatért hazájába, a külügyminisztériumban dolgozott, ugyanakkor a magyar kultúrával kapcsolatos ismeretterjesztő tevékenységét is folytatta. Az ő műve a Japánban napvilágot látott első magyar nyelvkönyv – „Magyar nyelv négy hét alatt” (Daigakushorin, Tokyo, 1969) és a „Magyar–japán szótár” (Nikko-bunka-kyokai, Tokyo, 1973). Bár ezek a könyvek természetesen mai szemmel nézve meglehetősen hiányosnak tűnnek, módszertanilag elavultak, tartalmilag néha meghökkentőek, mégis ez volt a kezdet. Imaoka műfordásokat is készített, többek között számos Petőfi, Kosztolányi művet, illetve Madách drámai költeményét, „Az ember tragédiájá”-t is ő fordította. Valószínűleg volt személyes kapcsolata is Kosztolányival, hiszen Kosztolányi „Bölcsőtől a koporsóig” című könyvében olvashatunk egy írást Imaokáról. Kosztolányi interjúkat készített különféle nemzetiségű emberekkel, leírta a beszélgetést és persze egyben a benyomásait. Volt az interjúalanyok között francia, német, angol, illetve többek közt még egy japán is – ez volt Imaoka (Japán Dsiucsiro. *Pesti Hírlap*, 1931. június 21.). A Magyar–Japán Baráti Társaságnak és különösen Vihar Juditnak, a társaság elnökének köszönhetően 2009-ben emléktáblát helyeztek el a mai Centrál kávéházban Imaoka emlékére, akinek egyébként az UMEMURA YUKO által írott életrajza megjelent magyarul: „A Japán-tengertől a Duna-partig. Imaoka Dzsúicsiró életpályája a magyar–japán kapcsolatok tükrében” (Gondolat Kiadó, Bp., 2006).

Imaoka után a magyar nyelv és kultúra kutatását tudományos színvonalon művelő első japán szakember Tokunaga Yasumoto (1912–2003) volt, aki 1940-től 1942-ig, azaz két és fél évig tartózkodott Budapesten, és az akkori Pázmány Péter Tudományegyetemen (a mai Eötvös Loránd Tudományegyetemen) tanult Zsirai Miklós professzornál, továbbá olyan híres oktatók előadásait hallgatta, mint Németh Gyula, Laziczius Gyula és Pröhle Vilmos. Egyébként az Eötvös Kollégiumban lakott, ahol a szobatársai Lőrincze Lajos és Király István voltak. Rengeteg legenda fűződik ehhez az időhöz: egy nehezen szerzett frakkba öltözve tolmácsolt Horthy Miklósnak a Várban, hallgatta Szigeti József hegedűművészt és Krausz Lili zongoraművésznőt, ott volt Bartók Béla utolsó koncertjén, Nyizinszskij lányával sétált a városban stb. Közben japánt is tanított, és előadásokat tartott a japán nyelvről és kultúráról. Hazatérve pedig magyart tanított, cikkeket írt, a magyar szépirodalom fordítójaként is működött. Tokunaga elsősorban nyelvésznek tekinthető, noha a magyar kultúra számos területén munkálkodott. Neki és Koizumi Tamotsunak

(1926–2009) köszönhető, hogy Lotz János páratlanul értékes hagyatéka, egy a nyelvtudomány szinte minden területére kiterjedő könyvgyűjtemény a Kansai Gaikokugo Egyetem tulajdonába került, ahol ez a két jeles tudós (Tokunaga és Koizumi) tevékenykedett. Koizumi Tamotsu egyébként nem hungarológus, hanem nyelvész volt (fő szakterületének a finn nyelvet és általában az uráli nyelvészetet tekintette).

Az 1973-ban létrejött a Japán Uralisztikai Társaságnak az első elnöke Tokunaga Yasumoto volt, majd 1977-től 2003-ig Koizumi Tamotsu viselte ezt a tiszteletet. A társaság tagjai főleg olyan kutatókból állnak, akik valamelyik uráli nép nyelvével, irodalmával, néprajzával, történelmével foglalkoznak, bár a tagok legtöbbször elsősorban nyelvész. A társaság csaknem négy évtizedes fennállása során fontos eredményt ért el. Az évente egyszer rendezett találkozókön kívül kiadja az *Uralica* című folyóiratot, melynek 1973-tól 2011-ig 15 száma jelent meg. A társaság tagjai rendszeresen részt vesznek a nemzetközi finnugor kongresszusokon.

Bevezetőként ennyit feltétlenül szükséges volt elmondani a japán hungarológia kezdeteiről és szervezeti kereteiről; bár az elmondottak természetesen korántsem merítik ki a témát.

A következőkben röviden szeretnék beszámolni arról, hogy milyen oktatás folyik az intézményünkben, az Oszakai Egyetemen. Japánban több egyetemen is tanítanak magyar nyelvet, de mindenütt csak választható fakultatív idegen nyelvként. Az Oszakai Egyetem Idegennyelvi Karán azonban az oktatott 25 nyelv közül a magyar is főszakként tanulható, és a magyar szakos diákok négy éven keresztül ismerkedhetnek a magyar nyelvvel, történelemmel és kultúrával. A japán felsőoktatási rendszerben az egyetemisták négyévi tanulás után kapnak diplomát, azaz BA fokozatot. A Magyar Tanszék 1993 áprilisától működik, de a magyar nyelv tanítása, választható tantárgyként, már 1985-től folyik. Az 1993-ban megindult magyar oktatás Japánban az első önálló, egyetemi szintű magyar szakos képzés volt, és ez az akkori Oszakai Idegennyelvi Egyetemen kezdődött. Bátran mondhatjuk, hogy ezzel a Japánban folyó magyar nyelvi kutatás és képzés új szakaszába lépett, mert további fejlődéséhez biztos alap jött létre, azaz „új korszak nyílt” a magyar oktatás beindulásával az akkori Oszakai Idegennyelvi Egyetemen.

Japánban az utóbbi években országsszerte folyik az egyetemi rendszer reformja, az oktatás és az intézmények átszervezése. Ennek során Oszakában 2007 októberében egyesítették a két állami egyetemet, azaz az Oszakai Idegennyelvi Egyetemet és az Oszakai Egyetemet. Így a mi korábban önálló egyetemünk az Oszakai Egyetem Idegennyelvi Kara lett. Jelenleg az Oszakai Egyetem Idegennyelvi Karához tartozó Magyar Tanszéken minden évben körülbelül 15 hallgató kezdi meg tanulmányait, és négyéves képzésben vesz részt, tehát összesen körülbelül 60 tanítványunk van. Tanszékünk elsősorban a magyar nyelv tanítására helyezi a hangsúlyt, de a magyar kultúrával és történelemmel is foglalkozunk.

Az oktatógárda három teljes állású oktatóból és néhány megbízott óraadóbból áll. Egy japán kollégám van: Okamoto Mari, nyelvész, aki szociolingvisztikával foglalkozik. A magyar anyanyelvi lektor, Barta László 2007 áprilisa óta igen sokat segített a magyaroktatásban. 2012 tavaszától Borsos Levente folytatja ezt a munkát. Magam a magyar nyelv kutatására specializálódott nyelvészként tevékenykedem. Óraadóként több magyar anyanyelvű is részt vesz az oktatásban. Cseresnyési László kezdettől fogva tanít nálunk, és hozzájárult a magyar tanszék felépítéséhez.

Az oktatás elsődleges célja az, hogy a diákok megtanulják a magyar nyelvet, legalább a mindennapi „túléléshez” szükséges tudást megszerezzék. Az első két évben a magyar szakos diákok heti 5 magyarórán vesznek részt, nálunk egy tanóra 90 percből áll. Japánban áprilisban kezdődik az első szemeszter, és 15 hétig tart, majd októberben a második, amely ugyancsak 15 hetes. Az első két év során a hallgatók elvileg elsajátítják a magyar nyelv grammatikai rendszerének alapvető szabályait. A következő két évben nemcsak magyar nyelvvel, hanem a magyar kultúrával és történelemmel is foglalkoznak a diákok, majd az utolsó évben diplomamunkát írnak valamilyen magyar témáról.

Az egyetemi magyar képzéssel kapcsolatban számos nehézségünk van. Japánban a múltban nem nagyon tanítottak magyart, így nincs elég tapasztalat, és nincs megfelelő tananyag sem. A magyar mint idegen nyelv tanítása a japán oktatók számára viszonylag új szakterület, ezért a tananyagot végül is magunknak kell elkészítenünk. Magam is írtam néhány tankönyvet. A tanszéken olyan tananyagcsomagot készítettünk, amellyel interneten keresztül lehet tanulni. Ez három részből áll: nyelvtan, gyakorlatok és videó, vagyis animációs anyag (<http://el.minoh.osaka-u.ac.jp/flc/hun/index.html>).

Ugyancsak hiányolunk egy jó japán–magyar és magyar–japán szótárt. A diákok egyelőre a magyar–angol, illetve az angol–magyar szótárt használják, de ha az angol nyelvismeretük nem kielégítő, bizony még az angol–japán és japán–angol szótárakra is szükségük van a munkájukhoz. Folyamatosan dolgozunk a magyar–japán szótáron, és az idén elkészült egy kis méretű japán–magyar, magyar–japán zsebszótár, amely kb. 3000 magyar és kb. 1000 japán címszót tartalmaz. Természetesen égető szükségünk lenne egy komolyabb szótárra, amely legalább 30 000 címszót tartalmazna, de ennek az összeállítása és megszerkesztése a magas heti óraszámú oktatói munka mellett nehezen, és csak lassan halad. Mégis remélem, hogy belátható időn belül elkészülünk vele.

Szerencsére több szervezettől és magánszemélytől kaptunk ajándékba magyar szakkönyveket és szépirodalmi műveket: már majdnem háromezer magyar nyelvű kötetünk van. A tokiói Magyar Nagykövetség, a Magyar Tudományos Akadémia, az akkori Nemzetközi Hungarológiai Központ segítségével kívül jelentős mennyiségű könyvet kaptunk két japán kutatótól, akik magyarországi tartózkodásuk alatt valóságos könyvtárat gyűjtöttek össze. Tavaly is kaptunk számos magyar könyvet a magyar államtól. A Balassi Intézet javaslatára részese lehetett a mi intézményünk is a Márai könyvtártámogató programnak, amelyet a Nemzeti Kulturális Alap finanszírozott.

Az anyagi nehézségeket viszonylag könnyebb leküzdeni, a nehezebb feladat az, hogy a diákokat hogyan motiváljuk. A nyelvtanulásban nagyon fontos a motiváció. Gyakran felteszik nekünk a kíváncsi kérdést, hogy ugyan mi indítja arra a fiatal japánokat, hogy egy tőlük oly távoli, kis nyelvet válasszanak. Való igaz, hogy a legtöbb elsőévesnek nincs különösebb előzetes ismerete Magyarországról és a magyar nyelvről, tehát ez nem indíthatja őket arra, hogy a magyar szakot válasszák. Előfordul, hogy éppenséggel véletlenül bukkannak rá a magyar szakra, amikor a felvételi vizsgák előtt dönteniük kell, ugyanis az ún. nagy nyelvek – angol, francia, német, orosz, kínai stb. – annyira keresettek, hogy ezekre a szakokra jóval nehezebb bejutni. Végül azonban majdnem mindegyikük – bár eleinte szinte semmit sem tudtak Magyarországról – fokozatosan megismerkedik Magyarország gazdag kultúrájával, nyelvével, társadalmi viszonyaival, és sokan kedvet kapnak a hungarológiai kutatásokhoz is. És innentől már szerintem a magyar nyelv és kultúra gazdagsága maga motiválja és ösztönözi a diákokat.

De hogyan jutunk el eddig a pontig? A magyar nyelvi és kulturális rendezvények például jó alkalmat adnak a diákoknak, hogy kedvet kapjanak a további tanuláshoz. Időnként megrendezzük a magyar szónokversenyt. A másik közkedvelt program a magyar színház. Minden évben november elején egy egyetemi fesztivált tartunk, amelynek keretében a hallgatók színdarabokat adnak elő a tanult nyelven. Előtte lefordítják a darabot, az előadást pedig japánul feliratozzák, hogy a nyelvet nem ismerő közönség is megértse. A magyarul tanulók legutóbb Karinthy Frigyes egyik vidám darabját vitték színre magyarul, igen nagy sikerrel. Nagyon élvezte a közönség és a maguk diákok is, akik ily módon sokat tanultak. Mindez nagyban hozzájárul ahhoz is, hogy egyre jobban érdeklődjenek a magyar irodalom iránt.

Időnként magyar vendégek is segítenek a magyaroktatásban. Eddig olyan jeles magyar nyelvészek, mint Zaicz Gábor, Keresztes László, illetve hungarológusok, mint Amedeo Di Francesco, Larsson Lars-Gunnar, Tuomo Lahdelma voltak nálunk, és érdekes előadásokat tartottak. A mai magyar irodalom kiemelkedő alakjai, így Konrád György, Krasznahorkai László, Esterházy Péter és Visky András is vendégeink voltak, és nagy hatást gyakoroltak a hallgatóinkra. A közvetlen érintkezés a magyarokkal, a magyar kultúrával különösen nagy ösztönzést adhat a továbbtanuláshoz.

Tehát – mint említettem – igen fontos, hogy motiváljuk a diákokat, ugyanakkor nehéz megmondani, hogy ha elsajátítják a nyelvet, azzal milyen előnyökhöz jutnak, milyen lehetőségek nyílnak meg előttük. Ha angol szakosok lennének, akkor a nyelvtudásukat több helyen tudnák hasznosítani, több lehetőségük lehetne. A magyart munkaeszközként nem nagyon lehet használni, azaz a négyéves sikeres egyetemi tanulmányok és a diploma megszerzése után nem könnyű dolog olyan munkát találni, ahol a pályakezdők hasznosítani tudják a magyar nyelvtudásukat. Ennek ellenére hiszünk abban, hogy a magyar nyelvismeret valamilyen módon segítséget jelent a további életük során. Bárhova kerülnek is volt hallgatóink, minden bizonnyal megőrzik és továbbviszik magukban a tanultakat. Ahogy Kosztolányi mondja: a nyelvvel minden szellemi kincsünk alapföltételét, a képzelhető legnagyobbat kapjuk, melyért semmi fáradtság nem sok. Mi, oktatók pedig igyekszünk az Oszakai Egyetemen folyó oktatással erősíteni a magyar kultúra ismertségét és szeretetét Japánban, egyben hozzájárulni ahhoz, hogy a diákjaink megtanulják az idegen kultúrát is a sajátjukként értékelni és becsülni.

WASEDA MIKA

S Z E M L E

Tolcsvai Nagy Gábor, Kognitív szemantika

Második, javított kiadás. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 2011. 150 lap

TOLCSVAI NAGY GÁBOR könyve, amely magyar nyelven mutatja be a kognitív szemantika legfőbb jellemzőit, és átfogóan összegzi annak legfontosabb eredményeit, hiánypótló munka. A hetvenes évek végén kialakuló, a nyolcvanas évektől meghatározó nyelvészeti irányzattá váló kognitív nyelvészet az utóbbi másfél-két évtizedben – nem utolsá-

De hogyan jutunk el eddig a pontig? A magyar nyelvi és kulturális rendezvények például jó alkalmat adnak a diákoknak, hogy kedvet kapjanak a további tanuláshoz. Időnként megrendezzük a magyar szónokversenyt. A másik közkedvelt program a magyar színház. Minden évben november elején egy egyetemi fesztivált tartunk, amelynek keretében a hallgatók színdarabokat adnak elő a tanult nyelven. Előtte lefordítják a darabot, az előadást pedig japánul feliratozzák, hogy a nyelvet nem ismerő közönség is megértse. A magyarul tanulók legutóbb Karinthy Frigyes egyik vidám darabját vitték színre magyarul, igen nagy sikerrel. Nagyon élvezte a közönség és a maguk diákok is, akik ily módon sokat tanultak. Mindez nagyban hozzájárul ahhoz is, hogy egyre jobban érdeklődjenek a magyar irodalom iránt.

Időnként magyar vendégek is segítenek a magyaroktatásban. Eddig olyan jeles magyar nyelvészek, mint Zaicz Gábor, Keresztes László, illetve hungarológusok, mint Amedeo Di Francesco, Larsson Lars-Gunnar, Tuomo Lahdelma voltak nálunk, és érdekes előadásokat tartottak. A mai magyar irodalom kiemelkedő alakjai, így Konrád György, Krasznahorkai László, Esterházy Péter és Visky András is vendégeink voltak, és nagy hatást gyakoroltak a hallgatóinkra. A közvetlen érintkezés a magyarokkal, a magyar kultúrával különösen nagy ösztönzést adhat a továbbtanuláshoz.

Tehát – mint említettem – igen fontos, hogy motiváljuk a diákokat, ugyanakkor nehéz megmondani, hogy ha elsajátítják a nyelvet, azzal milyen előnyökhöz jutnak, milyen lehetőségek nyílnak meg előttük. Ha angol szakosok lennének, akkor a nyelvtudásukat több helyen tudnák hasznosítani, több lehetőségük lehetne. A magyart munkaeszközként nem nagyon lehet használni, azaz a négyéves sikeres egyetemi tanulmányok és a diploma megszerzése után nem könnyű dolog olyan munkát találni, ahol a pályakezdők hasznosítani tudják a magyar nyelvtudásukat. Ennek ellenére hiszünk abban, hogy a magyar nyelvismeret valamilyen módon segítséget jelent a további életük során. Bárhova kerülnek is volt hallgatóink, minden bizonnyal megőrzik és továbbviszik magukban a tanultakat. Ahogy Kosztolányi mondja: a nyelvvel minden szellemi kincsünk alapföltételét, a képzelhető legnagyobbat kapjuk, melyért semmi fáradtság nem sok. Mi, oktatók pedig igyekszünk az Oszakai Egyetemen folyó oktatással erősíteni a magyar kultúra ismertségét és szeretetét Japánban, egyben hozzájárulni ahhoz, hogy a diákjaink megtanulják az idegen kultúrát is a sajátjukként értékelni és becsülni.

WASEDA MIKA

S Z E M L E

Tolcsvai Nagy Gábor, Kognitív szemantika

Második, javított kiadás. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 2011. 150 lap

TOLCSVAI NAGY GÁBOR könyve, amely magyar nyelven mutatja be a kognitív szemantika legfőbb jellemzőit, és átfogóan összegzi annak legfontosabb eredményeit, hiánypótló munka. A hetvenes évek végén kialakuló, a nyolcvanas évektől meghatározó nyelvészeti irányzattá váló kognitív nyelvészet az utóbbi másfél-két évtizedben – nem utolsá-

sorban éppen TOLCSVAI NAGY GÁBOR munkásságának köszönhetően (l. pl. TOLCSVAI NAGY 2001, 2005, TOLCSVAI NAGY – LADÁNYI szerk. 2008) – a magyarországi, illetve a magyar nyelvre összpontosító nyelvészeti kutatásokban is jelentős eredményeket mutatott fel. Örvedetes, hogy a kognitív nyelvészet eredményeit átfogóan bemutató munka (KÖVECSES–BENCZES 2010) után nem sokkal ezen irányzatnak kimondottan a szemantikai kutatásait bemutató, és azokat a magyar nyelv vizsgálatára vonatkozó kötetet is kézbe vehetnek a magyarul olvasók. Már csak azért is, mert a jelentés vizsgálata központi helyet foglal el a kognitív nyelvészeti kutatásokban: „A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait az emberi megismerésben fogalmi konstruálások révén, alapvetően szemantikai szerkezetekben képezik le és teszik mások számára hozzáférhetővé” (13). Ahogy az az idézetből is kitűnik, a kognitív nyelvészet – szemben a formális, strukturális szemléletű nyelvelírási modellekkel – nem a nyelvi (alaktani, mondattani) szerkezetek vizsgálatából kiindulva jut el a jelentéshez, hanem éppen fordítva: a nyelvi szerkezetek szemantikai alapú leírását tűzi ki célul.

A 2010-es első kiadás után immár második, javított kiadásban megjelent munka hiánypótló azért is, mert megjelenésével a ma meghatározó jelentéstani irányzatok közül már nemcsak a formális (l. SZENDE 1996) és a strukturális (l. KIEFER 2000), hanem a kognitív szemantika is képviselteti magát a magyar könyvpiacra. Így annak eredményei is könnyebben beépülhetnek az egyetemi oktatásba. A könyv vállaltan és célzatosan egyetemi tankönyvnek készült: „lényegében egy féléves egyetemi jelentéstani előadás kidolgozott változata” (7). Mindez meghatározza a könyv jellegét. A kognitív szemantikai kutatások olyan rövid, lényegre törő összefoglalását adja, amely egyfelől világossá teszi a jelentés kognitív nyelvészeti megközelítésének elméleti és módszertani kiindulópontját, másfelől működésében mutatja be azt a fogalmi apparátust, amely a nyelvi jelentés létrejöttének kognitív kiindulópontú leírását lehetővé teszi. Egy ilyen rövid áttekintés természetesen nem lehet kimerítő, rendszerességének köszönhetően azonban kiváló alapként szolgál a további tájékozódáshoz, amelynek lehetséges irányát, irányait a lábjegyzetekben hivatkozott szakirodalmak segítségével meg is adja. A könyv a maga feszes gondolatmenetével, nagyfokú átgondoltságról és letisztultságról tanúskodó koncepciójával sikeresen elkerüli azt a csapdát, amely a rövid, bevezető jellegű munkákat általában fenyegeti, a túlzott leegyszerűsítéseket. Az összetett kérdésekről „leíró és meghatározó stílusban” (7) érkező szöveg szikárságát, illetve elvontságát jól ellensúlyozzák a biztos kézzel kiválasztott és következetesen alkalmazott szemléltető nyelvi példák, amelyek az olvasó nyelvi tapasztalatát mozgásba hozva mutatnak rá a megközelítésmód adekvátságára, a megismertetett tudományos fogalomkészlet, illetve szempontrendszer magyarázó erejére.

A világos felépítésű és arányos szerkezetű, hat nagyobb fejezetből álló könyv első, bevezető (1.) fejezetében a jelentés és a jelentéstani kontextusát is felvázolja a szerző. Először a nyelvi jelentés létrejöttének interszjektív kontextusára hívja fel a figyelmet azzal, hogy a nyelvet társas megismerő tevékenységként (funkcionálásként) értelmezve a jelentést a közös emberi figyelem működéséhez köti. Ezzel egyfelől jelzi, hogy a kognitív szemantika a jelentést nem a priori mentális objektumként értelmezi, és ezzel a nyelv eszköz- és a kommunikáció csatorna-metaforájának alkalmazhatóságát is megkérdőjelezi. Másfelől azt is jelzi, hogy a jelentésfelfogás nem kíván éles határvonalat húzni szemantika és pragmatika között, sőt a szemantikai és pragmatikai szempontok összekapcsolhatóságára mutat rá, azzal együtt, hogy a szemantikai kiindulópontnak megfelelően a középpontba

a nyelvi szimbólumok jelentésképzésben betöltött szerepét helyezi. E jelentésértelmezés egyértelműen következik a nyelv funkcionális kognitív megközelítéséből, amelynek legfőbb jellemzőit a bevezető fejezet további alfejezetei ismertetik. A szerző először a tágabb tudománytörténeti kontextust vázolja, amelynek keretében a funkcionális nyelvészeti irány(ok) legfontosabb elméleti tételeit – a formális/strukturális irány(ok) tételeivel összevetve – táblázatos formában is összegzi (12), de leginkább a prototípuselv érvényesítésének és a használatalapúságnak az elméleti és módszertani következményeivel vet számot. A funkcionális jelző értelmezése után következik a kognitív jelző értelmezése, amely – a megközelítés funkcionális jellegével összhangban – a megismerés holista felfogására támaszkodik. E felfogást – a szövegből is kitapinthatóan – az alábbi alapelvek jellemzik: 1. a nyelvtani szerkezetek és műveletek az elmében általános (társas) kognitív képességek megvalósulásai; 2. a nyelvtan szimbolikus, amely a forma és a jelentés kapcsolatából jön létre, és mint konvenciót a beszélőközösség működteti; 3. a jelentés enciklopédikus, és a tapasztalatok megosztását teszi lehetővé; 4. a jelentés fogalmi konstruálással jár együtt, amelynek lényeges jellemzője, hogy a kommunikációs igények kielégítését célozza meg (l. CROFT 2009). A bevezető fejezet így meggyőzően mutat rá arra, hogy a kognitív szemantika – a röviden jellemzett formális és strukturális szemantika mellett – a nyelvi jelentés leírásának egyik adekvát irányaként jelenik meg a nyelvtudományi diskurzusban.

A jelentés általános kérdéseivel foglalkozó fejezet (2.) a funkcionális kognitív nyelvészet fentebb felsorolt alapelveit érvényre juttatva két kulcsfogalom, a kategorizáció és a konstruálás köre szerveződik. A prototípuselv alapján történő kategorizáció működését, illetőleg következményeit lényeglátóan összegző alfejezet önmagában is rendkívül informatív, ám a konstruálás tárgyalásának megalapozásaként is funkcionál. A konstruálással foglalkozó alfejezetet pedig az jellemzi, hogy a kognitív jelentésleírás további kulcsfogalmainak – perspektíva, szaliencia (feltűnőség, hozzáférhetőség), séma (ezen belül: fogalmi tartomány, idealizált kognitív modell, illetőleg tudáskeret és forgatókönyv) – bevezetéséhez, illetve részletező leírásához is dinamikus keretet biztosít. Az általános kérdéseket tárgyaló fejezet két fontos témát tárgyaló alfejezettel zárul. Az egyik, összhangban a jelentés korábbi értelmezésével, a típus és megvalósulás dinamikus kölcsönviszonyának bemutatásával arra hívja fel a figyelmet, hogy a kognitív szemantika a jelentésnek és ezzel összefüggésben a nyelvtannak nem elégszik meg a dekontextualizált leírásával, hanem annak rekontextualizált leírását is kezdeményezi, illetve elvégzi. A másik a kognitív szemantika módszertani elveit foglalja össze, nagyban megkönnyítve az ezután következő fejezetek feldolgozását.

A következő két nagyobb fejezet a szemantikai szerkezetek két nagy csoportjával, az egyszerű jelentésszerkezetekkel (3.) és az összetett jelentésszerkezetekkel (4.) foglalkozik. Az egyszerű jelentésszerkezetekről szólva a szerző hangsúlyozza, hogy az egyszerű nyelvi kifejezések (alaktani egységek, azaz szavak vagy nyelvtani elemek) „jelentése is összetett, szerkezetes önmagában” (49). Az egyszerű jelentéseket két nagy csoportra osztja: a sematikus(abb) jelentésű nyelvtani elemekre és a fogalmilag kidolgozott(abb) fő szófajokra. A szövegben itt mintha kevésbé érvényesülne, hogy ebben az esetben is nyitott, prototípuselví kategóriákról van szó. A fejezet bevezetője felsorolja a két csoport alkategóriáit (a nyelvtani elemeknél a névelőt, a határozóragot (esetragot), a grammatikai jeleket, az igekötőt és a névmást; a fő szófajoknál a főnevet, az igét, a melléknevet és a határozószót), ám nem a teljesség igényével, hiszen a későbbiekben, a folyamat összetett

kifejezéseinél (4.1.1.) tárgyalt segédigéről és főnévi igenévről például itt nem esik szó. Itt akár felvethető lenne például az a kérdés is, hogy az eléggé heterogén névmási kategória elemei miért és mennyiben nyelvtani elemek, és az azokkal általában, de a deixis műveletében mindenképpen szoros kapcsolatot mutató határozószók miért és mennyiben tartoznak a fő szófajok közé. Ezek az egyszerű nyelvi kifejezésfajták ugyanis mintha a két kategória elmosódott határait jeleznék. Ahogy azonban már szó esett róla, egy ilyen rövid áttekin-téstől természetesen nem várható el az erre is kiterjedő, kimerítő leírás. Teljesen indokolt, hogy a fejezet a prototipikus fő szófajokra, a dolgokat kifejező főnevekre és a folyamatot kifejező igékre, illetve a prototipikus nyelvtani elemekre, az esetragokra, névutókra és ige-kötőkre összpontosít, és csak azoknak adja mintaszerű leírását. A nyelvtanilag összetett, több alaktani egységből álló kifejezések jelentéséről szólva az összetett jelentésszerkezetek két fontos típusát, a kompozitumszerkezetet és a referenciapont-szerkezetet ismerteti a szerző. A magyar nyelv valenciaviszonyokkal jellemezhető kompozitumszerkezetei közül az időbeli folyamatot kifejező véges igével, segédige + főnévi igenév szerkezettel, valamint ige vagy kopula + főnév vagy melléknév szerkezetekkel foglalkozik részletesebben egy alfejezet, azokat a korábban bemutatott általános szempontokat működtetve, amelyek az egyéb kompozitumszerkezetek (főnév + névutó, ige-kötő + ige, melléknév + főnév) leírásában is termékenyen hasznosíthatók. Ez a fajta, jól működő tárgyalási mód figyelhető meg a valamely dolgot másik dolog megnevezésén keresztül hozzáférhetővé tevő referenciapont-szerkezetek esetében is: az általános jellemzést a birtokos szerkezet részletező bemutatása követi.

A jelentéskiterjesztésről szóló fejezet (5.) a jelentés fogalmi természetét és tapasztalati alapjait hangsúlyozva mutat rá a sematikus megismerési módok fontosságára: „A jelentéskiterjesztés egy már meglévő fogalomnak egy másik fogalom megértésére való felhasználása, egy már meglévő jelentésszerkezetnek egy másik fogalom leképezésére való felhasználása, megismerési sémák, feldolgozási módok révén” (87). E fejezet jellemzője, hogy termékeny diskurzusba hozza az alapul vett langackeri kognitív grammatikai modellt (l. pl. LANGACKER 1987, 2008) más kognitív nyelvészeti modellekkel, illetve történetfilozófiai elgondolásokkal, integrálva azok eredményeit. Egyfelől – amellett, hogy röviden bemutatja az általánosítás és a specifikáció működését – a metaforáról és a metonímiáról mint alapvető jelentéskiterjesztési módokról szólva elsősorban a Lakoff és munkatársai által kidolgozott elméletre támaszkodik (l. pl. LAKOFF–JOHNSON 1980, 1999, KÖVECSÉS 2005), a fogalmi integrációval kapcsolatban pedig Fauconnier-nek és munkatársainak a kutatási eredményeit (l. pl. FAUCCONNIER–TURNER 2002) ismerteti lényegre törő és szabatos formában. Megjegyzendő, hogy a jelentéskiterjesztési módok működésére hozott példák elemzése igen szemléletes, például A MEGÉRTÉS LÁTÁS ÉS A MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metaforák működésének, és a Pilinszky Négy sorosából származó *plakát-magány* kifejezés fogalmi integrációjának a bemutatása. Másfelől a fejezet egyik legizgalmasabb része a jelentésváltozással foglalkozó alfejezet, amely – KOSELLECK (1979) történelemértelmezéséből kiindulva – egy rendszeres kognitív történeti szemantika alapjait vázolja fel. A nyelv a jelentésváltozás értelmezése során is társas megismerő tevékenységként jelenik meg: egyrészt nagy hangsúly esik az egyedi nyelvhasználati események szerepére, másrészt azokra az alapvető kognitív műveletekre (sematizáció, absztrahálódás, jelentéskiterjesztés), amelyek az alfejezetben felsorolt és nyelvi példákkal szemléltetett specifikus jelentésváltozási tendenciákban (l. 111–2) jutnak érvényre. A fejezetet végén

lévő, a poliszémiával foglalkozó rész amellett, hogy a témának akár önmagában is megálló kognitív megközelítését, alapos áttekintését adja, a maga specifikus kiindulópontjából egyben összegzi is a jelentéskiterjesztésről és a jelentésváltozásról addig mondottakat.

A könyv utolsó nagyobb fejezete (6.) a mondat kognitív szemantikai leírását vázolja. E leírás – szemben a hagyományos és a formális nyelvtan felfogásával – nem az önmagában álló teljes mondatra (sentence), hanem az elemi jelenetet kifejező egyszerű mondatra vagy tagmondatra (clause) összpontosít. Az elemi mondatot kiindulásképpen olyan összetett nyelvi szerkezetként jellemzi, amely a spontán beszédben is körülhatárolható intonációs és információs egységként jelenik meg. A mondat jelentéséről szólva egyrészt annak szemantikai alapszerkezetével, másrészt a lehorgonyzással, harmadrészt – ami újdonság, illetve fontos többlet az első kiadáshoz képest – a szubjektívizációval foglalkozik. Az elemi mondat összetett jelentésszerkezetét leírva abból indul ki, hogy a mondatban az ige és a főnév kompozitumszerkezeteként kapcsolódik össze: a függő jelentésű ige eseményszerkezetének sematikus figuráit az elsődleges, illetve másodlagos figuraként megjelenő főnevek dolgozzák ki szemantikai megfelelések alapján. A fejezet azonban a mondat jelentésének vizsgálatát nem szűkíti le a szemantikai alapszerkezet leírására. A mondat ugyanis „egyszerre zárt és nyitott jelentésszerkezet és nyelvtani szerkezet: egy elemi jelenetet önállóan fejez ki, ugyanakkor a kifejezés kapcsolódik a szövegkörnyezethez és a beszédhelyzethez, együttesen a szövegvilághoz” (132). Ennélfogva a fejezetben helyet kapnak a mondat jelentésszerkezetének azon összetevői is, amelyek a kontextushoz kapcsolják a mondat szemantikai alapszerkezetét. Így szó esik egyfelől az episztemikus lehorgonyzásról, amely a típusmegnevezésekből egyedi példányokat hoz létre, a típus egy megvalósulását profilálja az alaphoz (ground), vagyis a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához viszonyítva. Másfelől a szubjektívizációról, amely a beszélő vagy valamely más cselekvő nézőpontjának, valamilyen attitűdjének vagy hiedelmének a rejtett kifejezése. E kiindulópontból tehát a mondat nem a nyelv önálló, végső egységeként jelenik meg, hanem a diskurzus alapvető feldolgozási egységeként nyer értelmezést. Mindezzel a könyv elegáns ívet rajzol, hiszen azzal záródik, amivel indít: a tapasztalati alapú és fogalmi természetű jelentésnek a létrejöttét a közös emberi tevékenységek kontextusában helyezi el. A kötetet rövid, lényegre törő, a felvázolt modell egészét leképező összegzés zárja.

A „Kognitív szemantika” igazi alpmű: nemcsak a szemantikai kérdések, hanem általában a magyar nyelv leírása iránt érdeklődő olvasók számára.

A hivatkozott irodalom

- CROFT, WILLIAM 2009. Towards a social cognitive linguistics. In Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.), *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam. 395–420.
- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 2002. *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexity*. Basic Books, New York.
- KIEFER FERENC 2000. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Bp.
- KOSELLECK, REINHART 1979. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. *A metafora*. Typotex Kiadó, Bp.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Bp.

- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors we live by*. The University Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1999. *Philosophy in the flesh: the embodied mind and its challenge to western thought*. Basic Books, New York.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- SZENDE TAMÁS 1996. *A jelentés alapvonalai*. Corvinus Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. *A Cognitive theory of style*. *Metalinguistica* 17. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk. 2008. *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22. Akadémiai Kiadó, Bp.

TÁTRAI SZILÁRD

**Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk.,
Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák
15. Élőnyelvi konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.**

MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda –
Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar –
Tinta Könyvkiadó, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra, 2009. 542 lap

„Nyelvideológiák, attitűdök, sztereotípiák” címmel jelent meg a 15. Élőnyelvi konferencia tanulmánykötete az azonos című rendezvényt követően 2009-ben a Tinta Könyvkiadó gondozásában. A 2008. szeptember 4–6. között lezajló eseménynek Párkány városa adott otthont. A nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák köré szerveződő konferenciát három intézmény szervezte: Budapestről az MTA Nyelvtudományi Intézete, Dunaszerdahelyről a Gramma Nyelvi Iroda és Nyitráról a Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara volt a házigazda. A konferencia központi témájához változatos nézőpontból közelítettek az előadók: a határon túli és magyarországi műhelyek, alkotóközösségek mutatkozhattak be, ismertethették a központi témához kapcsolódó kutatási területük legfrissebb eredményeit. A magyarországi, felvidéki, romániai, vajdasági és kárpátaljai kutatási eredmények bemutatása mellett a tengeren túli nyelvpolitika, a finnországi magyarok és három finnugor közösség nyelvi helyzetéről szóló tanulmány, valamint identitással, kódváltás-jelenségekkel és diglossziakutatással kapcsolatos vizsgálatok bemutatása is szerepel a kötetben. Szó esik a határtalanítás-program legújabb fejleményeiről is, valamint két műhely is bemutatkozási lehetőséget kapott a konferencián: Az egyik a frissen megalakult Imre Samu Nyelvi Intézet, mely az örvidéki (Ausztria), a muravidéki (szlovéniai) és a drávaszögi (horvátországi) kistérségek magyar nyelvvel foglalkozik; a másik a Szegedi Tudományegyetem LINEE projektje, amely 9 európai egyetem alkalmazott nyelvészeti kutatócsoportjának soknyelvűség kutatási együttműködésére épül. A kötetet részletes és hasznos név- és tárgymutató zárja.

A határon túli magyar szókincs feltérképezésnek, a Termini magyar-

- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors we live by*. The University Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1999. *Philosophy in the flesh: the embodied mind and its challenge to western thought*. Basic Books, New York.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- SZENDE TAMÁS 1996. *A jelentés alapvonalai*. Corvinus Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. *A Cognitive theory of style*. *Metalinguistica* 17. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk. 2008. *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22. Akadémiai Kiadó, Bp.

TÁTRAI SZILÁRD

**Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk.,
Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák
15. Élőnyelvi konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.**

MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda –
Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar –
Tinta Könyvkiadó, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra, 2009. 542 lap

„Nyelvideológiák, attitűdök, sztereotípiák” címmel jelent meg a 15. Élőnyelvi konferencia tanulmánykötete az azonos című rendezvényt követően 2009-ben a Tinta Könyvkiadó gondozásában. A 2008. szeptember 4–6. között lezajló eseménynek Párkány városa adott otthont. A nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák köré szerveződő konferenciát három intézmény szervezte: Budapestről az MTA Nyelvtudományi Intézete, Dunaszerdahelyről a Gramma Nyelvi Iroda és Nyitráról a Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara volt a házigazda. A konferencia központi témájához változatos nézőpontból közelítettek az előadók: a határon túli és magyarországi műhelyek, alkotóközösségek mutatkozhattak be, ismertethették a központi témához kapcsolódó kutatási területük legfrissebb eredményeit. A magyarországi, felvidéki, romániai, vajdasági és kárpátaljai kutatási eredmények bemutatása mellett a tengeren túli nyelvpolitika, a finnországi magyarok és három finnugor közösség nyelvi helyzetéről szóló tanulmány, valamint identitással, kódváltás-jelenségekkel és diglossziakutatással kapcsolatos vizsgálatok bemutatása is szerepel a kötetben. Szó esik a határtalanítás-program legújabb fejleményeiről is, valamint két műhely is bemutatkozási lehetőséget kapott a konferencián: Az egyik a frissen megalakult Imre Samu Nyelvi Intézet, mely az örvidéki (Ausztria), a muravidéki (szlovéniai) és a drávaszögi (horvátországi) kistérségek magyar nyelvvel foglalkozik; a másik a Szegedi Tudományegyetem LINEE projektje, amely 9 európai egyetem alkalmazott nyelvészeti kutatócsoportjának soknyelvűség kutatási együttműködésére épül. A kötetet részletes és hasznos név- és tárgymutató zárja.

A határon túli magyar szókincs feltérképezésnek, a Termini magyar-

magyar adatbázisba bekerülő szavak kutatómódszertanának műhelytitkaiba enged bepillantást LANSTYÁK ISTVÁN, BENŐ ATTILA, KOLLÁTH ANNA és SZOTÁK SZILVIA tanulmánya. LANSTYÁK ISTVÁN a Termini stílusminősítési rendszerének kidolgozási elveit, nehézségeit mutatja be, annak hasonló és eltérő megoldásait az ÉKsz.-ben alkalmazott minősítési rendszertől. A dialektális, a regiszterbeli, a stílusváltozati és időbeliség dimenzióján túl az adatbázisban a gyakorisági mutatók is helyet kapnak, melyeket kérdőíves felméréssel igazolnak a kutatók. Ezen kérdőíves felmérések muravidéki, illetve örvidéki tanulságairól, a terepmunkáról KOLLÁTH ANNA és SZOTÁK SZILVIA szólnak. BENŐ ATTILA a kisebbségi magyar nyelvváltozatokban elterjedt idegen szók és kölcsönszók magyarországi nyelvhasználatától eltérő jelentéseit vizsgálja. Így államnyelvi hatásra jelentésbővülés, jelentésgyarapodás figyelhető meg például a *blokk* ('panelház, tömbház' jelentésben is) vagy a *kabinet* ('orvosi rendelő' jelentésben is) szó erdélyi magyar nyelvváltozatokban lejegyzett jelentései esetében, illetve jelentésbeli különbség van például a *katedra* szó magyarországi és erdélyi használata között. A különbségek az államnyelvi, többségi nyelvi szemantikai hatásaként értelmezhetőek, de a közhiedelemmel ellentétben a határon túli magyar nyelvváltozatok idegenszó- és kölcsönszórendszere nem különül el élesen a magyarországi nyelvhasználattól, s számos párhuzamos jelenség figyelhető meg a különböző határon túli magyar nyelvváltozatok között.

A „Magyar nyelvváltozatok – nyelvi változó” című fejezetben KONTRA MIKLÓS és BORBÉLY ANNA tanulmánya a BUSZI (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú) beszélt nyelvi korpuszát alapul véve foglalkozik a nyelvi előítéletek kérdéskörével. KONTRA MIKLÓS a BUSZI 1988-as, és a BUSZI 2005-ös 2. változatában feltett két azonos kérdés vizsgálatát végzi el: arra keresi a választ, hogy az explicit nyelvi előítéletek milyen grammatikalitási ítéletekkel és szóbeli mondatkiegészítésekkel korrelálnak. Azok a beszélők, akik úgy gondolták, hogy ismeretlen emberek intelligenciáját meg tudják ítélni azok beszéde alapján, főként olyan nyelvi ítéleteket hoztak a tesztben, amely megfelel a kodifikált standardnak. (Mögöttes nyelvi ideológia: a „helyes” beszéd és az intelligencia együtt járnak.) Azok az adatközlők azonban, akik úgy gondolták, hogy szintén a beszédük alapján meg tudják állapítani idegenekről, hogy azok mennyire megbízhatóak vagy becsületesek, kevésbé feleltek meg a kodifikált standard szabályainak a nyelvi értékítéletek meghozatalában, melyet a szerző ezen csoport „nyelvi éberségével” magyaráz. BORBÉLY ANNA két morfológiai jelölő minőségét elemzi a BUSZI 2. változatának korpusza alapján, 5 különböző társadalmi csoportból válogatott budapesti adatközlő kvótáimintáján. A vizsgálat eredményeként kimutatható, hogy míg a (*nék*) változónak van mind társadalmi csoportot, mind kontextuális stílust jelölő szerepe, addig a *jöttök* ~ *jöszök* variabilitása csak a kontextuális stílusok közötti különbségek jelölésére mutatható ki. Ez alapján elmondható, hogy a két vizsgált morfológiai változó a nyelvi változók közül (indikátorok, jelölők és sztereotípiák) a jelölők változótypusba sorolható. P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT az északkeleti nyelvjárási régióban végzett panel- és trendvizsgálat eredményeinek egymásra vetítése alapján mutatja be a nyelvjárási beszélők attitűdváltozásait. Vizsgálatuk alapján megállapítható, hogy a nyelvjárásokkal szembeni elfogadó attitűd ma jellemzőbb, mint a korábbi szégyenlő-önfeladó, a nyelvjárási jelenségek vállalása általánosabbá vált. GYURICZÁNÉ BAZSIKA ENIKŐ is egy nyelvjárási attitűdvizsgálatról számol be, melyet a zalai Kerkakutas községben végzett. Az ÚMNYA. (Új magyar nyelvjárási atlasz) szociolingvisztikai kérdéssorozatának felvétele után kimutatható, hogy a 155 fős

aprófaluban a nyelvjárásnak rejtett presztízse van. Főként a fiatalok bíznak a nyelvjárás megmaradásában, ami a nyelvváltozat megőrzése szempontjából kiemelt jelentőségű. TOLCSVAI NAGY GÁBOR a magyar nyelvről szóló nyelvészeti sztereotípiák részletes bemutatására vállalkozik. A huszadik századi magyar nyelvtudomány nyelvértelmezését az újgrammatikus iskola felfogásának ismertetésével kezdi, majd a hazai strukturalizmus irányzatairól és a generatív grammatika nyelvfelfogásáról is szót ejt. Végül a használati alapú funkcionális–kognitív irányzatról szól. A nyelvértelmezés fő tényezői között az egyes irányzatokban igen nagy eltérések mutatkozhatnak. Ezek közül a legfontosabbakat emeli ki a szerző: 1. Miként tekintenek a nyelvre: a nyelv eszköz vagy szubsztancia? 2. Hogyan kezelik a történetiség kérdését? (3) A történeti eredet kérdésköre; 4. A hatalom, az ideologikus nyelvhasználat kérdésköre: „kik határozzák meg azt, hogy ki, miről és hogyan szólhat meg egy bizonyos témában?” (81) A szerző úgy véli, hogy „az ideológiák fontos összetevői az egyéni és csoportazonosságnak” (82), azonban a kérdés mindig az, hogy ezek mennyire befolyásolják a mai magyar nyelvet, annak rendszerében és gyakorlatában. HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET a nyelvi hagyományok, ismeretek, sztereotípiák, mítoszok, babonák terminológiai útvesztőjének tisztázását végzi el. A Szegedi Egyetem két kutatója nyelvünk múltjában barangolva tesz izgalmas felfedezéseket: NÉMETH MIKLÓS első nyelvtanainkban keresett az élőnyelvre vonatkozó feljegyzéseket, megjegyzéseket. Szenczi Molnár Albert és Geleji Katona István nyelvtanait összevetve világossá válik, hogy míg Szenczi Molnárnál csak néhány visszafogott megjegyzést talált, addig Geleji Katona „Magyar grammatikáská”-ja bővelkedik a nyelvhelyességi ítéletekben, de szintén ő az, aki figyelmeztet arra is, hogy az úzust, a nyelvszokást is illik figyelembe venni a tanulónak. SINKOVICS BALÁZS Szarvas Gábor tevékenységéhez köti a „mai értelemben vett nyelvművelés” kezdetét, ezért előadása Szarvas Gábor nyelvművelő elveinek felidézésével indul, majd Simonyi Zsigmond nyelvhelyességi vélekedéseivel folytatódva végigtekint a 20. század nyelvművelés-történetén. MENYHÁRT KRISZTINA pszicholingvisztikai tanulmánya a fél évszázaddal korábbi és mai beszéd temporális viszonyait vizsgálja falu és város viszonylatában. MÁTYUS KINGA szegedi és Mindszenti öt-tízévesek körében tanulmányozta a gyermeknyelvi variabilitás egy jelenségét: a (bVn) változót nemek, lakóhely és beszédstílus szerinti eltéréseit.

A „Magyarországi nemzeti és nyelvi kisebbségek” című rész BARTHA CSILLA összefoglaló, áttekintő tanulmányával indul, mely a többnyelvű Európa felé vezető lehetőségeket és realitásokat tárja az olvasó elé. A 2+1 nyelv-program kívánalmi kihívást, s egyben a kisebbségek számára új lehetőségeket jelenthetnek az Európai Unióban. „A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei” című NKFP projektum vezetőjeként BARTHA CSILLA világossá teszi, hogy a kisebbségi nyelvek kölcsönös tanulása az egyetlen járható út a Kárpát-medencében élők számára: A funkcionális többnyelvűsége célként, értéként kell tekinteni, amely „egyéni, közösségi és társadalmi érdek” (149) A szekció további előadásai a fenti kutatási projektumba illeszkednek: ERB MÁRIA a tarjáni német közösség etnikai sztereotípiáit, NÉMETH ATTILA a városi német közösség kódváltásra vonatkozó attitűdjeit, TUSKA TÜNDE a tótkomlói szlovákok körében élő sztereotípiákat mutatja be. TÓTH SÁNDOR JÁNOS és HORNOKNÉ UHRIN ERZSÉBET kisebbségi önkormányzatok, regionális kutatási központok, civil szervezetek, illetve a budapesti Szlovák Intézet szlovák nyelvi kurzusain végzett felmérést a (szlovák) nyelvtanulás motivációit illetően. HATTYÁR HELGA írása a siketek nyelv-

elsajátításra vonatkozó sztereotípiákat, előítéleteket és attitűdöket vizsgálta, SURI ANDREA pedig hat felnőtt hallássérülttel készített interjút a felsőfokú tanulmányaik végzése közben szerzett tapasztalataikról. A tengeren túli nyelvpolitika izgalmas aspektusát ismerteti KASSAI ILONA írása: a francia nyelv Kanadában lezajló erőteljes függetlenségi harcát követhetjük nyomon, annak három nagy korszakán keresztül.

A konferencia helyszínének otthont adó Felvidék nyelvi sztereotípiáival, nyelvhasználatával foglalkozik a „Felvidéki oktatás, egyház, nyelvhasználat” című tematikus egység. SZABÓMIHÁLY GIZELLA szlovák fórumozók a szlovákiai magyarok nyelvhasználatával és nyelvi jogaival kapcsolatos véleményét csoportosítja, ismerteti. Az anyaggyűjtésre a nyomtatott formában is legolvasottabb országos napilap, a *Sme* 2007 és 2008 első felében megjelent elektronikus változatát böngészve került sor. A hozzászólások nagy része sztereotíp, nyelve vegyes, nem ritka a kódváltás. A véleményírók a kisebbségi kétnyelvűségi helyzetet összemossák az idegennyelv-tanulással, a szlovákiai kétnyelvű magyaroktól azonos szintű nyelvtudást követelnek. „A vélemények és érvek forrása elsősorban az oktatás és a tömegkommunikáció, valamint a politika, a hozzászólóknak a szlovák–magyar viszonytal kapcsolatos álláspontja összecseng (...) azzal a megállapítással, hogy Szlovákiában az etnikai konfliktusok kulturális és nyelvi konfliktus formáját öltik” (227). Három felvidéki attitűdvizsgálat is helyet kap a tanulmányok között: SÁNDOR ANNA, PRESINSZKY KÁROLY és BAUKO JÁNOS nyitrai magyar egyetemisták körében végzett kérdőíves felméréseinek tanulságairól olvashatunk. A nyelvjárást lenéző negatív attitűdök mögött számos eloszlásra váró tévhit húzódik meg. SÁNDOR ANNA 64 nyitrai magyar szakos egyetemista körében végzett nyelvjárási attitűdvizsgálatot 2008 tavaszán. A felmérésből kiderül, hogy szinte minden hallgató beszél valamilyen nyelvjárást, de a falusi hallgatók egy részének elsődleges nyelvi szocializációja már nem nyelvjáráásban, hanem köznyelven történt. Ez utóbbi elsajátítása leginkább a palóc nyelvjárást beszélő hallgatóknak okoz nehézséget. A nyelvjárással kapcsolatos vélekedések kialakításában a legnagyobb szerepe a kortársaknak, a magyarországi beszélőknek, valamint a standard formákat előnyben részesítő pedagógusoknak volt. A felmérés reményteljes eredménye, hogy a hallgatók többsége szépnek tartja anyanyelvjárást, s szükségesnek véli azok fennmaradását. PRESINSZKY KÁROLY vizsgálatát az első éves egyetemistákra összpontosította: 16 kérdéses kérdőívvel arra kereste a választ, hogy a középiskolai nyelvtanítás miként befolyásolja a hallgatók nyelvi attitűdjét. Igazolódott az a feltevés, hogy a hallgatók többségének sztereotip elképzelései vannak a helyesség (ezt a standard formákkal azonosítják) és helytelenség (a hallgatók fele az idegen szavakat sorolja ide) fogalmáról. A szépet a gazdag szókincssel, a csúnyát a trágár, vulgáris kifejezésekkel azonosítják. Nem megnyugtató a felmérésnek az az eredménye sem, hogy a hallgatók többségének pesszimista jövőképe van a szlovákiai magyar nyelvváltozatokról. BAUKO JÁNOS magyar szakos hallgatók körében végzett felmérése a hallgatók saját nevükhöz való viszonyát 157 adatközlő bevonásával vizsgálta; rákérdezett a család-, keresz-, bece- és ragadványnevekre is. A következő nemzedék identitásképzésében nagy szerepe lehet annak, hogy a felmérésben résztvevő mai egyetemisták 43%-a, majdani szülőként magyar formában anyakönyveztetné születendő gyermeke nevét, ezzel is utalva a névviselő nemzetiségére. A felmérés egy másik fontos tanulsága, hogy a személynevekhez fűződő attitűdökben is jól érzékelhető a kétnyelvű környezet hatása. MISAD KATALIN és SIMON SZABOLCS írása azokból a nyelvi babonákból és nyelvi ideológiákból mutat be egy csokorra valót,

amelyek a Nagyszombati Egyetemen elkezdett tankönyvíró projekt keretében elkészült gimnáziumi tananyagban, tansegédeszközben lelhetők fel. A tankönyvelemzők abban reménykedve láttak munkához, hogy az elmúlt évek szociolingvisztikai kutatásainak eredményei, szemlélete megjelenik az újonnan elkészült tankönyvben is. Csalódníuk kellett: a kisebbségi kétnyelvűségi helyzetből fakadó nyelvi sajátosságok figyelembevételének teljes hiányával találkoztak. MENYHÁRT JÓZSEF tanulmányában a szlovákiai egyházpolitikát és egyházi nyelvhasználatot mutatja be. A magyar kisebbség szemszögéből mutat rá az anyanyelvi vallásgyakorláshoz való jog kényes kérdéseire, megoldásra váró problémáira. Az anyanyelvi vallásgyakorlás, az egyházi nyelv anyanyelvi használata lehetőség a nyelvi kisebbségben élőknek arra, hogy anyanyelvüket annak emelkedett funkciójában is gyakorolják. MENYHÁRT katolikus papokkal készített szociolingvisztikai interjúit vetette össze RONTÓ ORSOLYA református lelképásztorokkal végzett hasonló beszélgetéseivel. A hitélet nyelve nem tekinthető (egyházi) magánügynek, mert az anyanyelvi vallásgyakorlás (is) alapvető emberi jog.

VÖRÖS FERENC Alsószeli anyakönyvi bejegyzéseit tanulmányozva folytatott kutatást arra vonatkozóan, hogy 1919 és 1922 között hogyan, milyen fázisokban váltott át a magyar nyelvű anyakönyvezés szlovákra, illetve a rendelkezésünkre álló adatokból milyen következtetéseket lehet levonni az anyakönyvvezető nemzetiségére, anyanyelvére vonatkozóan. Izgalmas felfedezéseket lehet tenni a bejegyzési diskurzus és az adminisztráció nyelvének különbségével kapcsolatban is az árulkodó javítások, törlések, átírások alapos elemzésével. LOVISEK JÚLIA 16 kérdésből álló kérdőívet töltetett ki 150 Pozsonyban élő magyar nemzetiségű adatközlővel. A kérdőívvel azt vizsgálta, hogy mennyire él még a történelmi magyar utcanevék ismerete a pozsonyi magyarság körében.

Három finnugor közösség kutatójának műhelyébe nyerhetünk bepillantást a „Finnugor közösségek” című részben. SALÁNKI ZSUZSA az udmurt nyelv anyanyelvi beszélőinek néhány, nyelvvel kapcsolatos véleményét osztja meg velünk. Kérdőíves felméréssel és résztvevő megfigyeléssel 192 fő nyelvhasználatát vizsgálta, öt településtípus, három korosztályát. Összességében megállapítható, hogy annak ellenére, hogy nincsenek udmurt oktatási nyelvű iskolák, valamennyi korosztály nagy többsége használja az udmurt nyelvet, de tény, hogy a 30 év alattiak körében az udmurt nyelv használata jelentősen visszaszorul. POMOZI PÉTER a võrui nyelv (dél-észti nyelvváltozat) presztízisének, értelmiségi körök által (re)vitalizált és támogatott irodalmi nyelv történetét, mai helyzetét mutatja be. JANURIK BOGLÁRKA erza–orosz kétnyelvűek beszédében megjelenő nyelvtani kódváltástípusok bemutatása után a háttérben meghúzódó motivációs rendszer feltárására is vállalkozik: az erza nyelvű iskolai oktatás hiánya nagymértékben oka az elsősorban formális beszédhelyzetekben megjelenő kódváltásoknak.

A „Romániai közösségek – ideológiák, adatok” című fejezet szintén három tanulmányt tartalmaz: PETTERI LAIHONEN a Bánság nyelvi ideológiáinak feltérképezésére, LUKÁCS CSILLA székelyföldi középiskolások nyelvi/nyelvjárási tudatosságának felmérésére, BODÓ CSANÁD pedig a moldvai csángók nyelvi szocializációs stratégiáinak ismertetésére vállalkozik. PETTERI LAIHONEN bánsági magyarokkal és németekkel készült szociolingvisztikai interjúkat analizál a társalgáselemzés módszerével, s rámutat arra a kutatói nehézségre, hogy már az interjúhelyzet is erősen ideologikus, mert az interjúkészítő és az interjúalany közösen hozzák létre a nyelvről szóló diskurzust a „kérdés–válasz–válasz értékelése” típusú helyzetekben. A kutatási anyag nyelvvideoló-

giáiról elmondja, hogy míg a magyar nyelvhez pozitív az adatközlők viszonyulása, tehát emocionális értelemben előkelő helyen áll, addig instrumentális hasznót már ritkán tulajdonítanak neki, szemben a német nyelv magas presztízsével, mely „nemzetközi” jellegének is betudható. A kutatás pozitív eredménye: az adatközlői vélekedések szerint a többnyelvűség természetes és kívánatos állapot. BODÓ CSANÁD a moldvai kétnyelvű beszélőközösség implicit nyelvi ideológiáival magyarázza azt a jelenséget, amelyet a szociolingvisztika késleltetett másod (magyar) nyelvi szocializációnak nevez, s amely e beszélőközösséget olyannyira jellemzi. Ezek az implicit nyelvideológiák ugyanis a felnőtt beszélőközösség (egyik) nyelvi kódjaként azonosítják a magyar nyelvet. A magyar nyelvhez fűződő (implicit) értékek Moldvában: hagyományos, lokális, spontán, mintaadó beszélői a szülők, a paraszti munkához, s a helyi (falu)közösséghez kötődik; szemben a román nyelvvel, amely a „mobilitást” teszi lehetővé, azaz: a tágabb környezet, az iskola, a tanulás „modern” nyelve.

A „Kétnyelvűség, kódváltás, diglosszia” című rész hat tanulmánya közül NAVRACSICS JUDIT a nyelv és identitás bonyolult összefüggésrendszerének vázlatát adja. Több nézőpontú írása konvergens (kozmpolita érzésbe hajló) és divergens (a különbségek hangsúlyozása) identitásképzési lehetőségeket is bemutat, a kétkultúrájúság és kétnyelvűség lehetséges változatairól, és a politikának az identitás megtartásában vagy elvesztésében játszott szerepéről is szól, a nyelv- és kisebbségpolitika felelősségét hangsúlyozva. Szintén az identitásképzéssel foglalkozik KOVÁCS MAGDOLNA, aki finnországi magyarok körében végzett internetes kérdőíves felmérést. Két vajdasági vizsgálat eredményeit bemutató tanulmány is helyet kap ebben a fejezetben: VUKOV RAFFAI ÉVA 50 tanítóval végzett szabadkai kérdőíves felmérése a kettősnyelvűség kétnyelvű környezetbeli megítéléséről, és KALOCSAI KAROLINA zentai kérdőíves vizsgálata. PINTÉR TIBOR tanulmánya a cigányok kétnyelvűségével foglalkozik. Az általa vizsgált dunaszerdahelyi és malomhelyi cigány közösségben eltérő a romani használati színtere, presztízse, illetve a magyar és a szlovák nyelv használata is. A szerző úgy gondolja, hogy a társadalmi és nyelvi asszimiláció útjára lépett cigány közösségek esetében már nem beszélhetünk diglossziás kétnyelvűségről, hanem sokkal célravezetőbb funkcionális kétnyelvűségnek tekinteni a jelenséget. Természetesen ez nem zárja ki a társadalmilag zárt közösségekben élő egyes cigány csoportok diglossziáját, de a jelenlegi tendencia inkább a funkcionális kétnyelvűség felé mutat. Így például a dunaszerdahelyi cigányok nem alkotnak zárt közösséget, s mind a magyar, mind a szlovák nyelvet magas presztízsűnek ítélik. A romani használata visszaszorulóban van, azonban fontos identitásjelölőnek tartják. A gyermekek már az elsődleges szocializáció során találkoznak a magyar és/vagy a szlovák nyelvvel, s az E(melkedett) és K(özönséges) kódok szigorú funkcióelkülönülése ebben a közösségben sincs már meg. MÁRKU ANITA a kárpátaljai magyar közösség kódváltásokhoz kapcsolódó nyelvi attitűdjeit és az attitűdök mögött meghúzódó nyelvi mítoszokat kutatja, ismerteti és csoportosítja. Kérdőíves felmérését 116 adatközlő (egyetemista és főiskolás hallgató) bevonásával végezte. A kódváltástípusokat is csoportosította: szituatív, kontextuális és metaforikus típusra, valamint kiemelte a kódváltás mint nyelvi játék jellegét. Ez utóbbi előfordulása jelentheti/erősítheti a kódváltások pozitív(abb) értékelését.

A tanulmánykötet következő fejezete, a „Kárpátaljai nyelvi attitűdök és oktatás” további írásokat tartalmaz a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola és a Hodinka Antal Intézet oktatói, hallgatói, kutatói műhelyéből. CSERNICKÓ ISTVÁN

a 2003 és 2008 között készített kárpátaljai magyar hanganyagtár, gazdag, 600 mélyinterjú-t tartalmazó kincsesbányájából válogat a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokhoz való viszonyulást a beszélők szempontjából bemutató írásához. A mi–ők ellentét, a(z) (anya) nyelv mint identitáshordozó számos diskurzus alapmotívumát képezi. A mi–ti ellentéte, az anyanyelvváltozat stigmatizáltsága, illetve a stigma elfedésére irányuló szándék, törekvés is megjelenik a korpuszban (pl. magyarországiakkal beszélve az adatközlő igyekszik kerülni a kárpátaljai regionális sajátosságokat a beszédében). Mások a kárpátaljai identitás részeként, büszkén vállalják a „mi” és a „ti” nyelvhasználati különbözőségeit. Az anyanyelvvel a nemzeti azonosság, a regionális nyelvváltozattal a kárpátaljai identitás, a helyi nyelvváltozattal pedig a települési, lokális identitástudat kifejezésének lehetőségét azonosítják a beszélők. Ezért „ha valaki a magyar nyelv jövőjéért akar tenni valamit Kárpátalján, akkor annak elsősorban a helyi változatokért kell tennie” (412). KARMACSI ZOLTÁN a magyar nyelvhez fűződő nyelvi attitűdöt 1989–2008 között erősítő és gyengítő (nyelven kívüli) tényezők leltárát készíti el, melyek közül a magyar nyelvre nézve a legnagyobb csapást az emelt szintű ukrán nyelv és irodalom érettségi s egyben felvételi vizsga 2008-as bevezetése, és az átírányítási oktatási programra nagymértékben hasonlító ukrán oktatáspolitikai intézkedések bevezetése (köztük a legsúlyosabb a 461. számú miniszteri rendelet) jelentheti. LAKATOS KATALIN 150 kárpátaljai pedagógus nyelvjárással kapcsolatos attitűdjét, FERENC VIKTÓRIA az Ungvári Nemzeti Egyetemen, ukrán nyelvű oktatási környezetben tanuló magyar diákoknak a magyar és ukrán nyelvhez és kultúrához való viszonyát vizsgálta. MOLNÁR ANITA a tannyelv és a nemzeti identitás összefüggéseit kutatva megállapította, hogy a magyar, az ukrán és az orosz nyelv presztízsét, megítélését egyértelműen befolyásolja az oktatás nyelve. BÁTNYI SZILVIA tanulmánya a kárpátaljai idegennyelv-oktatáshoz (elsősorban az angoléhoz) kapcsolódó sztereotípiák bemutatásán és (szülői) attitűdökön keresztül igyekszik megvilágítani az alulmotiváltság okait és negatív következményeit.

A konferenciakötet utolsó két fejezete egy-egy kutatóműhely életébe enged bepillantást: a határon túli magyar kutatóintézetek közül a legifjabb, a 2007. november 23-án megalakult Imre Samu Nyelvi Intézet műhelyét KOLLÁTH ANNA és SZOTÁK SZILVIA mutatja be, a Szegedi Tudományegyetemen zajló LINEE projekt munkálatait FENYVESI ANNA ismerteti. Mindkét műhely életét, kutatási területeit további írások tárják elénk.

Az Imre Samu Nyelvi Intézet és a három kistérségi (Őrvidék, Drávaszög és Muravidék) nyelvhasználatával foglalkozó írások két nagy tematikus csoportra oszthatók: az első, a már fentebb ismertetett tanulmányok, melyek a ht-adatbázisba bekerült helyi kontaktusváltozók használati gyakoriságát, szociális érvényét kérdőív segítségével, három korosztály bevonásával vizsgálja KOLLÁTH ANNA és SZOTÁK SZILVIA. ZSÓTÉR IRIS kutatásai Őrsziget mai, eltűnőfélben lévő magyar nyelvváltozatát kívánják feltérképezni. A második tematikus csoport a burgenlandi és muravidéki kétnyelvű oktatási rendszer sajátosságait mutatja be, PATHY LÍVIA, a Felsőöri Kétnyelvű Szövetségi Gimnázium tanára és HORVÁTH EVELIN ANNA, az iskola volt diákjának írásán keresztül. PATHY LÍVIA megerősíti azt a kutatói tapasztalatot, hogy Magyarország Európai Unióhoz történt 2004-es csatlakozása után a Nyugat-Európában élő magyar származású családok gyermekeinek felélénkült a magyar nyelv iránti érdeklődése, főként gazdasági (majdani munkavállalói érdekeket szem előtt tartó) okokból. A Felsőöri Kétnyelvű Szövetségi Gimnáziumban a magyaroktatás fő nehézségei az eltérő nyelvi kompetenciaszinten álló tanulók eltérő

tanítási stratégiákat megkívánó oktatásából fakadnak (pl. magyarországi tanulók, migráns családok gyermekei stb.). GASPARIK JUDIT Lendván, Lentiben és Budapesten anyanyelvi kompetenciavizsgálatot és szövegértési méréseket végzett egynyelvű és kétnyelvű környezetben. A felmérés a muravidéki kétnyelvű oktatási rendszerben tanuló diákok kompetenciáinak összehasonlító vizsgálatát célozta.

A zárófejezetben a 9 egyetem bevonásával végzett LINEE (Languages In a Network of European Excellence) azaz „Nyelvek az Európai Kiválóság Hálózata b n” című európai uniós projekttel ismerkedhetünk meg, amely az európai soknyelvűség kutatására irányul. A konferencián, FENYVESI ANNA műhelyismertetőjét követően, a szegedi kutatók a projekt első fázisában elért eredményeiket mutatják be a LINEE három alprojektjéből: DONALD W. PECKHAM az „Angol és a soknyelvűség, vagy 'csak az angol' egy soknyelvű Európában?” alprojekt, BALOGH ERZSÉBET és T. BALLA ÁGNES pedig a „Nyelvi sokféleség multinacionális nagyvállalatokban és helyi képviselőikben” című alprojekt eredményeiről számol be. A harmadik alprojektnek, a „Soknyelvűség és oktatás” tematikus területnek regionális szintű kutatási szakaszáról, 5 beszámoló szól. Mindegyik beszámoló, az „Esettanulmányok a soknyelvű oktatásról regionális kontextusban” című alprojekthez kapcsolódik, ugyanarra a korpuszra épül: a kisebbségi magyar oktatással kapcsolatban készült 92 félig strukturált szociolingvisztikai interjúra. Ezek közül Felvidéken 27, Vajdaságban 23, Székelyföldön 21 és Észak-Erdélyben is 21 interjút vettek fel, általános és középiskolákban, tömb- és szórványtelepüléseken, kis- és nagyvárosokban iskolaigazgatókkal és tanárokkal beszélgettek (494). RABEC ISTVÁN a fent bemutatott interjúk elemzésének segítségével a kisebbségi kétnyelvűségi helyzetből fakadó nyelvi problémákat a nyelvmenedzselés-elmélet alapján elemzi, három fő problémakört mutatva be a szlovákiai anyagban: (1) centralizált oktatáspolitikát, (2) megfelelő tankönyvek hiánya, (3) a kisebbségi szemlélet teljes hiánya. ÓDRY ÁGNES és KISS ZSUZSANNA ÁGNES ugyanezekből az interjúkból válogatott. Előbbi a kisebbségi magyar pedagógusoknak az anyanyelvvvel kapcsolatos, utóbbi a többségi nyelvvvel kapcsolatos nyelvi ideológiáiból készített összeállítást. DÉGI ZSUZSANNA pedig az idegennyelv-oktatáshoz fűződő attitűdjeiket elemezte, hasonlóan BÁTNYI SZILVIA Kárpátalján készített felméréséhez. SZABÓ-GILINGER ESZTER is attitűdvizsgálatot végzett: ugyanezen tanárok osztálytermen belüli nyelvhasználatának motivációit járta körül.

A nyelvi attitűdök három összetevője a megismerő (kognitív), az értékelő (evaluatív) és az akarati, cselekvő összetevő. Az ismertetett tanulmányok közül számos foglalkozott azzal, hogy milyen nehézségekkel kell számolni akkor, ha a megismerő összetevő téves ismereteket, túláltalánosításokat tartalmaz. Ekkor az értékelő (központi) összetevő, amelyhez az érzelmek, hiedelmek kapcsolódnak sztereotíppé, előítéletessé válhat, s mivel az első két összetevő határozza meg a harmadikat, a sztereotipizálásból fakadó nézetek befolyásoló tényezőként a cselekvés oldalán is megjelennek (KISS 1995: 134–5). A nyelvcserre állapotába érkezett közösségek létének megmaradását jelentheti, ha a felmérések tanulságait a tágabb közösség megismeri, s kamatoztatni tudja. Fontos, hogy a beszélők anyanyelvüket/anyanyelvváltozatukat megőrzendő értéknek tekintsék, s ne a szégyenlő, önfeladó attitűd érvényesüljön, amely csak az államnyelvet és csak a standard nyelvváltozatot tekinti presztízs értékűnek, ezáltal óhatatlanul halálra ítélve a többi nyelvet/nyelvváltozatot. A 15. Élőnyelvi konferencia, s vele ennek a tanulmánykötetnek a legnagyobb eredménye, hogy ezeket a jelenségeket feltárva, bemutatva, vizsgálva értékes javaslatokat is

megfogalmazott a beszélőközösségek számára a fennmaradásukat negatívan befolyásoló sztereotípiák, téves nézetek felszámolása érdekében.

SZABÓ T. ANNAMÁRIA

Kolláth Anna szerk., A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada

Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Kara ZORA Nemzetközi Kiadója,
Bielsko-Biala–Budapest–Kansas–Maribor–Praha, 2009. 375 lap

A Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke e vaskos kötettel köszöntötte 2009-ben annak jubileumát, hogy a Muravidéken 1959-ben a nemzetiségi, azaz kisebbségi egynyelvű osztályokat felváltotta az eladdig utópisztikusnak tűnő két(tan)nyelvű modell. A modell megvalósításáról szóló diskurzus megindításában úttörő szerepe játszott a tanszék: az 1996-ban *Az anyanyelv a kétnyelvűségben* címmel szervezett tudományos konferencia megtörte a hallgatást, megszüntette a tabuizációt. „A Tanszék azóta is igyekszik részt venni a kétnyelvű oktatás mindennapjaiban, és felelősséget vállalni az iskolai kétnyelvűség alakulásáért. Elsősorban azzal, hogy – lehetőségeit, szakmai és emberi kompetenciáit, kapcsolatait kihasználva – magyar szakos tanárokat képez, részt vesz a nem magyar szakos leendő pedagógusok, valamint a nem tanár szakosok anyanyelvi és anyanyelvű szaknyelvi kompetenciájának fejlesztésében” – írja a kötet előszavában KOLLÁTH ANNA szerkesztő (9). A könyv elsősorban nem a kétnyelvű oktatás módszertanáról szól, hanem az anyanyelv, a kisebbségi nyelvek és nyelvváltozatok helyzetéről s állapotáról az oktatási folyamatban. Szerzői ennek megfelelően nyelvészek, irodalmárok, történészek, könyvtárosok, egyetemi oktatók és doktoranduszok, akik tanulmányaikban friss kutatási eredményeiket, tapasztalataikat írják le az újabb lehetőségeket keresve. A kötet megfelelően hangsúlyozza a kisebbségi nyelvváltozatok létjogosultságát és az oktatásban betöltött szerepét, de azt is, hogy a kisebbségben élő magyar közösségek megmaradásának esélye egy olyan nyelvi alapon rejlik, amelyben a megőrzött anyanyelvre ráépül az államnyelv és egy világnyelv megfelelő szintű ismerete.

A tanulmánykötet első fejezetében a muravidéki kétnyelvű oktatás helyi kutatóinak, értőinek és alakítóinak írásait olvashatjuk, szám szerint tizenötöt, elsősorban a Maribori Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke jelenlegi és korábbi oktatóinak, valamint további muravidéki kutatóknak a tollából. Céljuk, hogy hiteles képet adjanak a szlovén oktatáspolitikára és a konkrét muravidéki gyakorlat valós helyzetéről, a megoldási lehetőségekről, illetve a muravidéki kétnyelvű oktatási modell tipológiájáról.

A fejezet kezdő tanulmányában BOKOR JÓZSEF, a Maribori Egyetem oktatója, korábbi lektora a szlovéniai nyelvpolitika és a muravidéki kétnyelvű oktatás kapcsolatának hajdani és aktuális állapotát írja le. „Szlovéniában közismerten jók a magyar nyelv használatának alkotmányos alapjai, törvényei, keretei, jogi garanciái” (19), 1991-ben elfogadott új alkotmányában is hivatalos nyelvi státuszt biztosított a két kis létszámú, de őshonos nemzetiség anyanyelvének: az olaszoknak és a magyaroknak, sőt egyenrangúságukat anyagilag is támogatja. A muravidéki magyarság anyanyelvhasználatának mégsem kielégítő álla-

megfogalmazott a beszélőközösségek számára a fennmaradásukat negatívan befolyásoló sztereotípiák, téves nézetek felszámolása érdekében.

SZABÓ T. ANNAMÁRIA

Kolláth Anna szerk., A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada

Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Kara ZORA Nemzetközi Kiadója,
Bielsko-Biala–Budapest–Kansas–Maribor–Praha, 2009. 375 lap

A Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke e vaskos kötettel köszöntötte 2009-ben annak jubileumát, hogy a Muravidéken 1959-ben a nemzetiségi, azaz kisebbségi egynyelvű osztályokat felváltotta az eladdig utópisztikusnak tűnő két(tan)nyelvű modell. A modell megvalósításáról szóló diskurzus megindításában úttörő szerepe játszott a tanszék: az 1996-ban *Az anyanyelv a kétnyelvűségben* címmel szervezett tudományos konferencia megtörte a hallgatást, megszüntette a tabuizációt. „A Tanszék azóta is igyekszik részt venni a kétnyelvű oktatás mindennapjaiban, és felelősséget vállalni az iskolai kétnyelvűség alakulásáért. Elsősorban azzal, hogy – lehetőségeit, szakmai és emberi kompetenciáit, kapcsolatait kihasználva – magyar szakos tanárokat képez, részt vesz a nem magyar szakos leendő pedagógusok, valamint a nem tanár szakosok anyanyelvi és anyanyelvű szaknyelvi kompetenciájának fejlesztésében” – írja a kötet előszavában KOLLÁTH ANNA szerkesztő (9). A könyv elsősorban nem a kétnyelvű oktatás módszertanáról szól, hanem az anyanyelv, a kisebbségi nyelvek és nyelvváltozatok helyzetéről s állapotáról az oktatási folyamatban. Szerzői ennek megfelelően nyelvészek, irodalmárok, történészek, könyvtárosok, egyetemi oktatók és doktoranduszok, akik tanulmányaikban friss kutatási eredményeiket, tapasztalataikat írják le az újabb lehetőségeket keresve. A kötet megfelelően hangsúlyozza a kisebbségi nyelvváltozatok létjogosultságát és az oktatásban betöltött szerepét, de azt is, hogy a kisebbségben élő magyar közösségek megmaradásának esélye egy olyan nyelvi alapon rejlik, amelyben a megőrzött anyanyelvre ráépül az államnyelv és egy világnyelv megfelelő szintű ismerete.

A tanulmánykötet első fejezetében a muravidéki kétnyelvű oktatás helyi kutatóinak, értőinek és alakítóinak írásait olvashatjuk, szám szerint tizenötöt, elsősorban a Maribori Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke jelenlegi és korábbi oktatóinak, valamint további muravidéki kutatóknak a tollából. Céljuk, hogy hiteles képet adjanak a szlovén oktatáspolitikára és a konkrét muravidéki gyakorlat valós helyzetéről, a megoldási lehetőségekről, illetve a muravidéki kétnyelvű oktatási modell tipológiájáról.

A fejezet kezdő tanulmányában BOKOR JÓZSEF, a Maribori Egyetem oktatója, korábbi lektora a szlovéniai nyelvpolitika és a muravidéki kétnyelvű oktatás kapcsolatának hajdani és aktuális állapotát írja le. „Szlovéniában közismerten jók a magyar nyelv használatának alkotmányos alapjai, törvényei, keretei, jogi garanciái” (19), 1991-ben elfogadott új alkotmányában is hivatalos nyelvi státuszt biztosított a két kis létszámú, de őshonos nemzetiség anyanyelvének: az olaszoknak és a magyarnak, sőt egyenrangúságukat anyagilag is támogatja. A muravidéki magyarság anyanyelvhasználatának mégsem kielégítő álla-

potáért nem is a magyar nyelv szlovéniai státusa, hanem a nyelvhasználatot befolyásoló mindennapi tényezők a felelősek. A két nyelv aszimmetrikus súlya miatt maguk a beszélők sem tudják mindig vállalni anyanyelvüket. A magyarság beszélőinek száma az egész magyar nyelvterületet, így a Muravidéket tekintve is csökkenő s emellett szórványosodási tendenciát mutat. A magyar népesség hagyományos közösségei felbomlanak az öregeedés, a vegyes házasságok, az erős migráció és az asszimiláció miatt. Ritkulnak a magyar nyelv előfordulásai, nem működik egyformán mindhárom: a családi-mindennapi, a közéleti-szakmai és a tudományos-publicisztikai-szépirodalmi szinten. Használati köre szűkül, teljesítőképessége, így presztízse csökken, amely egyre több másodnyelv-domináns kétnyelvű beszélőt eredményez ebben az aszimmetrikus kétnyelvűségben. A probléma kialakulásához vezetett az is, hogy eddig a muravidéki magyarság körében nem folyt tudatos nyelvi tervezés. A szerző nem bizakodó a kisebbségi magyar nyelv pozíciójának stabilizálási lehetőségeit tekintve, a muravidéki kétnyelvű oktatást – mások véleményeire hivatkozva – pedig legalább akkora kudarcként írja le, mint a magyarországi kötelező orosznyelv-oktatást. Ezzel szemben a fejezet különösen pozitív felhangú tanulmánya ZÁGOREC-CSUKA JUDIT vallomása: „Az anyanyelv erős kötelék, és akkor is vállalni kell, ha a kétnyelvűség-kutatók tartanak arról előadást, hogy a szlovéniai kétnyelvű oktatás nem éppen sikertörténet, és még igazuk is van. Csak nekem nehéz szembesülnöm azzal, hogy sikertelen nyelvi léthelyzetben élek, és nekem hűségeseznek kell lennem ehhez a nyelvi közeghez” (139). Hasonlóan bizakodó GRÓF ANNAMÁRIA, a Maribori Egyetem jelenlegi lektora is, aki a lektori órák szerepét mutatja be. A szerző tapasztalatai alapján bízik abban, hogy a hallgatók közelebb kerülnek magyarságukhoz, és saját gyerekeiknek is megtanítták majd a magyar nyelvet, hogy az iskolákban a következő nemzedék még anyanyelvként és ne idegen nyelvként tanulja a magyart.

A kétkedők számára KOLLÁTH ANNA tanulmánya igyekszik cáfolatot adni a muravidéki kétnyelvűség és a kétnyelvű oktatási modell tipológiájának részletes ismertetésével, nem hallgatva el annak „Achilles-sarkait” sem. A modell lényege, hogy mindkét nyelv tannyelv és tantárgy is egyben, ezáltal többség és kisebbség egyaránt tantárgyként tanulja a másik nyelvét, és további meghatározott százalékos arányban mindkét nyelven minden tanítási órán tanulja a többi tantárgyat is. Az iskolai és a társadalmi gyakorlatban ez a kétnyelvűség azonban igencsak aszimmetrikus: a szlovén anyanyelvű diákok nem válnak funkcionális kétnyelvűvé ezen oktatási modell révén. A magyar anyanyelvűek többsége pedig egyenlőtlen, szlovéndomináns kétnyelvű (magyardomináns kétnyelvűeket inkább az idősebb korosztály tagjai között találhatunk). A modellt kritikával illették amiatt is, hogy bevezetését semmiféle felmérés nem előzte meg, és a tanítók sem kaptak semmilyen módszertani utasítást a kezdetekkor. További sebezhető pontja a mindenki számára kötelező jelleg, hiszen a modell eredményes működésének feltétele, hogy a szülők meggyőződésből írassák oda gyermekeiket. A szerző viszont még így is előnyösebbnek tartja ezt a modellt az azt megelőző, 1959 előtti, tulajdonképpen a kisebbség szegregációját támogató programhoz képest, amely az anyanyelvbe való bezártság megszüntetésének egyetlen lehetőségét az államnyelvhez való közeledésben látta. Az új muravidéki oktatási forma a kétnyelvű oktatási programtípusok erős hatékonyságú modellje, a gyakorlatban viszont csak akkor válik ténylegesen azzá, ha a kisebbségi nyelvnek magas a presztízse, ha a kisebbségben élők nagyobb magabiztossággal tanulják a többségi nyelvet, a többségiek pedig motiváltak a másik nyelv és kultúra befogadására, megértésére. A helyzeten javí-

tani e már meglévő rendszer hibáinak kiküszöbölésével, az oktatásszervezésben történő változtatásokkal lehetne (például kisebb létszámú csoportok alakításával, ahova önként jelentkezhetnének mindkét közösség diákjai), valamint egy hatékony nyelvstratégia kidolgozásával és következetes alkalmazásával. KOLLÁTH ANNA a magas fokú jogvédelem alatt álló kisebbségi lét legfőbb feladatát az attitűdváltásban látja: ha a szükségszerűségből előnyt kovácsolnak, azaz ha a „kényszerítve vagyok” elvét felcserélik a „több leszek általa” attitűddel.

A kötet második fejezetében szintén tizenöt tanulmány szerepel, amely már tágabb kontextusba helyezi a kétnyelvűség kérdéseit: a magyar nyelvterület különböző régióiban tevékenykedő szerzők a Kárpát-medencei magyar közösségek anyanyelvi és anyanyelvű oktatásának, nyelvi helyzetének problémakörét vizsgálják. DOMONKOSI ÁGNES a kétnyelvűséggel kapcsolatos általános tévhiteket ismerteti, NÁDOR ORSOLYA pedig a kelet-közép-európai térség nyelvi helyzetét elemzi és az Európai Iskola modellje alapján egy jövőbeli „Kelet-Közép-Európa Iskola” típus lehetőségét mutatja be.

LANSTYÁK ISTVÁN a kisebbségi iskoláknak a határon túli kisebbségi magyar beszélőközösségek problémáinak megelőzésében és megoldásában betöltött szerepét járja körül. A tanulmány ismerteti a nyelvmenedzselés hazánkban egyelőre még kevésbé ismert elméletét, amely szerint nyelvi probléma az, amit maguk a hétköznapi beszélők akként érzlelnék és azonosítanak, és nem az, amit a nyelvészek, nyelvművelők vélnek annak. Az egyik legfőbb nehézség, hogy a kisebbségi beszélők köztudottan ritkábban találkoznak anyanyelvük szaknyelvi regisztereivel és formálisabb stílusváltozataival, mint a többségi-ek. Ezért az iskola feladata, hogy megtanítsa a tanulókat a különféle szótárak, kézikönyvek, egyéb szakmai kiadványok és internetes források használatára a sztenderd és a szaknyelvi regiszterek minél alaposabb elsajátítása érdekében. LANSTYÁK szerint a nyelvi problémák általános megelőzésében és megoldásában a kisebbségi tannyelvű oktatási programoknak van esélye a sikerre – ezzel szembehelyezkedik az imént ismertetett két(tan)nyelvű modellel, amely szerinte nem alkalmas a kisebbségi nyelv megtartására.

A fejezet többi tanulmánya révén a magyar nyelvű közösség legtöbb régiója képviselteti magát a kötetben. A romániai helyzetről BENŐ ATTILA és PÉNTEK JÁNOS tollából olvashatunk, míg a magyarországi román gyermekek iskolai lehetőségeiről BORBÉLY ANNÁTÓL. A szlovákiai állapotokról LANSTYÁK ISTVÁN, SZABÓMIHÁLYI GIZELLA és SIMON SZABOLCS tanulmányában olvashatunk. VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ a szlovákiai magyar nyelvű felsőoktatás problémáiról ír, MISAD KATALIN pedig a Comenius Egyetemen folyó hungarológiai oktatásról. Az ausztriai magyarság nyelvi helyzetét és jövőképét SZOTÁK SZILVIA mutatja be, az ukrainai kéttannyelvű oktatás hátrányait CSERNICKÓ ISTVÁN, a zágrábi szórványságban élő horvátországi magyar kisebbség oktatását pedig ČURKOVIĆ-MAJOR FRANCISKA. A szűkebb Kárpát-medencei közegekből kilépve vendégszerzőként szerepelnek a kötetben a fejezet két utolsó tanulmányának írói: ALJA LIPAVIC OŠTIR és SAŠA JAZBEC európai kontextusban vizsgálja a Muravidék kétnyelvűségét, VÍGHNÉ SZABÓ MELINDA pedig az észt–magyar kétnyelvűség és a mentális lexikon kapcsolatával foglalkozik. Az alábbiakban a fejezet három tanulmányát ismertetem röviden.

PÉNTEK JÁNOS írása újfent szembesíti az olvasót azzal a problémával, hogy a magyar nyelv javuló, de még mindig alárendelt státusban van Romániában. Használata emiatt nem jellemző a hivatalos szférára, a munkahelyeken, köztereken, nyilvános fórumokon jelentős mértékben korlátozott. Ez nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetéssel,

stigmatizálással jár, ami hatással van a tannyelv választásra s az aszimmetrikus felcserélő kétnyelvűség alapját képezi. A romániai magyar kisebbségek a törvény szerint minden tárgyat anyanyelven tanulnak az állam történelmén és földrajzán, valamint a román nyelven kívül. A gyakorlatban viszont további két tárgyat kell román nyelven elsajátítaniuk, így a sorsdöntő vizsgákon megnő a nem anyanyelven tanult vizsgatárgyak súlya. Ehhez hozzájárulnak azok a gyakori esetek, amikor a kisebb óraszámú szaktárgyakat magyarul nem tudó pedagógusok oktatják. Nagy előrelépést jelentene az oktatás korszerűsítésében – különösen a külső régiók magyar oktatása szempontjából –, ha lehetővé válna, hogy a helyi tanterveket, tanmeneteket és a választható tankönyveket az eltérő nyelvi környezethez alkalmazkodva tervezzék és írják meg. Nem megoldott azoknak a magyar anyanyelvű tanulóknak a magyar nyelvi oktatása sem, akik a románt választották tannyelvként.

Az ukrainai helyzetet tekintve CSERNICKÓ ISTVÁN egyenesen visszalépésnek tartja a kétnyelvű oktatást. A kárpátaljai magyarságnak valamennyi kisebbségi korszakban sikerült megőriznie magyar nyelvű oktatását. Az 1990-es évektől fokozatosan nőtt a magyar tannyelvű iskolába íratott gyerekek száma és aránya, Beregszászban pedig létrejött egy magyar nyelven oktató felsőoktatási intézmény is: a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Az utóbbi években azonban az ukrán politikai elit a kisebbségi oktatás fokozatos felszámolására törekszik. Az úgynevezett átirányítási oktatási modell célja hosszú távon a többségi egynyelvűség kialakítása, a fokozatos asszimiláció oly módon, hogy a kisebbségi (anya)nyelv szerepe voltaképpen a második nyelv elsajátítására korlátozódik, amelyen végül valamennyi tárgyat tanulják.

SZOTÁK SZILVIA tanulmánya részletesen ismerteti az ausztriai kisebbségek, ezen belül a burgenlandi és a Bécsben és környékén élő magyarok oktatásának történetét. Kétnyelvű elemi iskola működik Alsóőrött és Őriszigeten, s további nyolc település elemi iskolájában indult kétnyelvű osztály, vagy tanulnak a gyerekek magyart kötelező jelleggel, Burgenland egyetlen kétnyelvű középiskolája pedig a felsőőri Kétnyelvű Szövetségi Gimnázium. A Bécsben élő szörványmagyarság kisebbségi oktatásának törvényi szabályozása nagy hiányosságokat mutat. Noha a magyar nyelv iránti érdeklődés ennek ellenére is nő, a jelenlegi helyzet nem állítja meg a nyelvviszasszorulás folyamatát.

A muravidéki kétnyelvű oktatás ötvenéves jubileumára készült kötet számos aspektusból ismerteti a régió oktatásának problémáit alsó, közép- és felsőszinten egyaránt, a második rész pedig szinte teljes képet ad a határon túli magyarság kétnyelvű és kisebbségi oktatásának aktuális helyzetéről, megoldásra váró kérdéseiről. A tanulmányok kiválóan szemléltetik a kétnyelvűségi modellnek a többségi állam kisebbségi és oktatáspolitikájának differenciálódása szerint eltérő nehézségeit. Az olvasó elé tárt összkép nem ad okot bizakodásra, sokkal inkább kellene motiválnia a cselekvésre. Az asszimilálódás folyamata bizonyára megállíthatatlan, de lassítása érdekében nem elég pusztán a határon túli műhelyek sokszor egész embert kívánó tevékenységére támaszkodnunk, a kialakult helyzetért pedig a határon túli államok többségi (és kisebbségi) csoportjainak attitűdjeit okolnunk. Sok tennivaló hárul a magyarországi kutatókra, szakértőkre, politikusokra és állampolgárookra is.

A humor dimenziói

A II. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai

Szerk. T. LITOVKINA ANNA – BARTA PÉTER – HIDASI JUDIT. Tinta Könyvkiadó –
BGF Külkereskedelmi Kar, Budapest, 2010. 260 lap

1. A konferenciáról. – A 2009. szeptember 3–4. közt megrendezett II. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencián elhangzott 35 előadásból kiválasztott 19 dolgozat írott változata alkotja a tanulmánykötet törzsanyagát. Emellett két kerekasztal-beszélgetés három résztvevőjével készült interjúkat közöltek a szerkesztők a diplomácia és a jog humoráról, valamint a humor és a gyermekterápia területéről (221–45).

A konferenciát a Kodolányi János Főiskola Siófoki Oktatási Központjában rendezték, 37 előadóval. A kétnapos rendezvényen hat plenáris előadás hangzott el, melyből négy tanulmányként szerepel a kötetben. Emellett 11 szekcióban összesen 29 előadás kapott helyet (a konferencia részletes programját l. a kötet végén: 246–51).

A szekciók a humor és a következő területek kapcsolatai alapján szerveződtek: jog, média, sztereotípiák, politika és etnikai helyzet, oktatás, pszichológia és egészség, interkulturális/multikulturális kommunikáció, művészetek, nyelvészet. A felsorolt témák közül ebben a gyűjteményben viszonylag nagy szerepet kapott a politikai-etnikai és jogi humor, a humor a párkapcsolatok területén, s az antiproverbiumok humorának értékelése.

2. Plenáris előadások: A humor nemi dimenziói. – BARTA PÉTER a viccek azon szegmenseit vizsgálja, amelyek a házassági hűségről (hűtlenségről) szólnak. A műfajra jellemző a tabuk kimondása, s a közszemlélet sajátos megjelenése. A szerző egy 200 viccből álló korpusz alapján állapít meg tendenciákat, részben előzetes szempontok szerint. A szövegek legszembetűnőbb tulajdonsága a szélsőségesség, erre a dolgozat végén olvashatunk is példákat a korpuszból.

GÉRÓ GYÖRGYI a tendenciózus vicceknek egy csoportját tárgyalja, amelyben a humor forrása a szőke nők butasága, és/vagy erkölcsi gyengesége. A szerző ezeknek a sztereotípiáknak a pszichológiai hátterét vizsgálja. Ilyen az agresszió verbális kiélése, a viselkedési tabu nyelvhasználati tabuvá válása (a beszéd mint az elkövetés egyik módja). A tréfa, a közvetett kifejezésmód alkalmas lehet ezek kifejezésére, például a nőkről szóló oktató célzatú szövegek és gúnyversek esetében, melyek a viccek folklórelőzményei lehetnek.

TISLJÁR ROLAND és BEREZKEI TAMÁS tanulmányának központi kérdése a humor szerepe a párvalasztás pszichológiai mechanizmusaiban. A szerzők két kísérletről számolnak be: az első a humorérzék jellege és a párkapcsolat tartóssága közötti összefüggést méri fel a Humor Style Questionnaire magyar változatának segítségével. A második a nők humorérzéke és vonzereje közti kapcsolatot vizsgálja. A humor szerepe a kapcsolatok kialakításában kevésbé vitatható, ugyanakkor nemenként eltérő módon és mértékben értékelhető.

3. Humor a művészetben és szakrális szövegekben. – RISZOVANNIJ MIHÁLY plenáris előadásában több aspektusból tekinti át a teológia és a humor kutatás kapcsolódási pontjait. Elsőként a nevetés igéit és szerepeit vázolja az Ószövetség részleteiben. Ezután a bibliai retorikában Jézus példázataira hivatkozva mutat rá a humor

fontosságára. A harmadik szempont pedig inkább gyakorlati jellegű, a humor mint szemléletmód alkalmazhatóságáról a valláspedagógiában, az igehirdetés során.

A cicerói retorika ironikusabb, humoros oldalára hívja fel a figyelmet NÓTÁRI TAMÁS. Cicero a tökéletes szónokról értekezve az egyszerű stílusnem legsajátosabb vonásának a szellemességet látta. A „Pro Caelio” című védőbeszéd során pedig egyfajta színpadi előadást épített fel a korszak aktuális eseményei, népszerű szövegei és mitikus figurákra való utalások sajátos összekapcsolása által.

Reviczky Gyula és Pirandello íásaiban olyan humorértelmezést ismerhetünk meg, amely nemcsak a szerzők korában, a 19. század végén, illetve a 20. század elején, hanem ma is viszonylag távol esik a humorfelfogás fő sodrától. MADARÁSZ KLÁRA dolgozatában ennek a figyelemreméltó eltérésnek a közös pontjaira mutat rá. A két író szerint a szűkebben értelmezett humor elkülöníthető a komikumtól; összetett jelenségként értelmezik, amelyben egyszerre jelenik meg az éleslátás, a harag és a szájalom, lényegi benne a feszültség vagy ellentét érzése, s az ebből eredő bizonytalanság. Így a humoros szerző legalábbis ambivalens, de inkább szomorú, mint vidám, s az ilyen humor keltette nevetés is kettős természetű.

A 20. század elején a gödöllői művésztelep munkáiban hangsúlyos szerepet kapott a groteszk mint esztétikai minőség és metodológiai probléma. BENKŐ ZSUZSANNA három alkotó, Körösfői-Kriesch Aladár, Nagy Sándor, Remsey Jenő képein keresztül mutatja be, hogyan hívták fel a figyelmet a művészek különféle szimbolikus fantázialényekkel vagy hús-vér emberek eltorzított vonásaival etikai-esztétikai mondanivalójukra.

4. Humorkutatás kérdőíves felmérésekkel. – A kötet négy kérdőíves vizsgálat eredményeit tartalmazza. Az első a gelotofóbia – vagyis a neveltségessé válástól való indokolatlan, patológiás félelem – és a kognitív funkciók kapcsolatát méri fel (UJLAKY JUDIT). Az antiproverbiumok megítéléséről készült egy területi, illetőleg interkulturális jellegű kutatás, amely a német nyelvterületet érinti (ALEKSA VARGA MELITA – HRISZTOVA-GOTTHARDT HRISZTALINA – T. LITOVKINA ANNA). A szerzők megindokolják, miért éppen a közmondás-ferdítéseket választották a felméréshez (a definíció alapján a beszélők innovatív módon reagálnak a hagyományos közmondásokra). A humorérzék igen összetett probléma, így talán nem lenne haszontalan bevonni a vizsgálatba a humor néhány egyéb nyelvi (sőt, akár multimediális) megnyilvánulásainak fogadtatását: többféle szövegtípus kaphat bizonyos közösségekben az antiproverbiumokéhoz hasonló szerepet, s egy eltérő korpusz tesztelésével az eddigi eredmények árnyaltabbá tehetők.

A kötetben még egy antiproverbiumokat tesztelő kutatás található, amely egy amerikai területen készült attitűdvizsgálat a kor és a nem változóira (BORONKAI DÓRA – T. LITOVKINA ANNA). Ahogyan a szerzők is jelzik, az adatközlők számából adódóan a vizsgálat problémafelvető jellegű. A humorérzék, a humoros megnyilvánulásának fogadása igen szubjektív, ezért érdemes lenne a számszerű eredményeket kvalitatív megközelítéssel, például a válaszok szöveges indoklásával vagy interjúk segítségével kiegészíteni.

A negyedik dolgozat a cigányviccek cigányellenességre való hatását próbálta kérdőíves módszerrel vizsgálni (SMOHAI MÁTÉ). A kutatás problémafelvető jellegű, részben az adatközlők száma miatt. A szerző kétféle kérdőívet használt, az egyik tartalmazott vicceket, a másik pedig nem. A viccek kiválasztását tanulságos lett volna megindokolni, s néhány ilyen vicc előzetes tesztelése akár új szempontokat is adhatna a vizsgálat számára, ilyen például a humor forrása és a vicc hatása közötti lehetséges összefüggések problémája.

5. Humor a médiában. – SÉRA LÁSZLÓ tanulmányában a politikai karikatúrák jellemző hazugságábrázolásait (Pinocchio-séma stb.) elemzi a verbális és vizuális humor létrehozásának és értelmezésének mechanizmusait keresve. A szerző kognitív modelleket (forgatókönyv, metafora és metonímia, fogalmi ötvözés) alkalmazott a tágabb kontextus figyelembevételével.

Az előző íráshoz hasonlóan a képi és nyelvi humor kapcsolatát vizsgálja SCHIRM ANITA: reklámplakátok üzeneteit, manipulációs stratégiáit vázolja fel. Ilyenek többek között a szójátékok (*Egy csepp szenvedély*), képi és/vagy nyelvi talányok, bizonyos előfeltételek felülírása (*Ronda és finom*). A dolgozat az egyes nyelvi szintek szerint haladva mutatja be ezeket, kapcsolatba hozva azokat a vizualitásból adódó jelentésbeli többlettel.

HAAS ADRIENN az írott sajtó szójátékos okkazonalizmusait, azaz alkalmi, változó mértékben kontextusfüggő szóalkotásait tekinti át a HVG, a Népszabadság, valamint on-line forrásokból származó nagy példaanyag alapján. Az elsősorban formai csoportosításban a normától való eltérés nyelvi szintjei mellett a szóalkotási módok s a műfajból adódóan az írásképpel való játék kapott szerepet.

A Kretén című magazinban magyar nyelvű írások, karikatúrák mellett szerepelnek Martin Perscheid és Joscha Sauer Nichtlustig képregényei. LITERÁTI-NAGY ÁDÁM ezeknek a képregényeknek eredeti és magyar változatát hasonlítja össze. A négy „egykovács” szövegének fordításakor különféle megoldások segítenek elérni a jelentésbeli hűséget, s a célnyelvnek megfelelően alakítva megőrizni a koherenciát kép és panelszövegek között.

6. Humor itthon és külföldön. – ANDOR JÓZSEF és SZIRMAI MONIKA tanulmányában meggyőző cáfolatot kapunk arra a kulturális sztereotípiára, mely szerint a japánok nem humorizáló emberek. A japán humorkultúrában is nagy szerepe van a hagyománynak, s bizonyos területi jellegű különbségek mutatkoznak az elvárásokat tekintve. A szerzők évszázadok óta kedvelt műfajokat sorakoztatnak fel, melyeknek fontos jellemzője a szellemes, szatirikus hangvétel. A tanulmány második felében egy ilyen műfaj, a *rakugo* (egyfajta összetett „sit-down comedy”) egy szövegmintájának keretszemantikai vizsgálatát mutatják be.

Az ügyvédvicc az 1980-as években terjedt el az USA-ban, s a mai napig népszerű. T. LITOVKINA ANNA dolgozatának témája az ügyvédviccek egy olyan csoportja, ahol állatokhoz hasonlítják az ügyvédeket. A rájuk vonatkozó sztereotípiákat egyes állatfajtákhoz kapcsolódó hiedelmekkel párhuzamba állítva jelenítik meg a szövegekben (ilyen a cápa erőszakossága, a róka vagy a kígyó ravaszsága). Az írás a nagy példaanyag alapján inkább szemléltető jellegű.

A néphumor a szórakoztatás mellett a közvéleménnyel való folyamatos kölcsönös egymásra hatása miatt a történelmi jellegű elemzések tárgya is lehet. TAMÁS ÁGNES a Borsszem Jankó és az Üstökös című népszerű élclapok 1860-as és 1890-es évekbeli számaint összevetve vizsgálja a nemzetiségi sztereotípiák alakulását. A viccekben a pszichológiai tulajdonságokra vonatkozó vélemények s az alakuló sztereotípiák forrása, történelmi, politikai háttere egyaránt kirajzolódik.

SZABÓ VERONIKA az anyanyelvi órákon alkalmazható nyelvi humorra épülő feladatokat mutat be, melyek fejleszthetik a szabályfelfedezés készségét, a szókincset, a szövegértést és szövegalkotást egyaránt. A magát ötlettárként definiáló dolgozat az egyes nyelvi

szintekhez s a hozzájuk kapcsolódó feladatokhoz közöl példaanyagot: vicceket, szójátékokat, kortárs verseket, melyek a nyelvtanórákon is helyet kaphatnának.

Az itt áttekintett írásokból is látható, hogy a humornak lényegi szerepe van az élet különböző területein, e kötet alapján pedig tudományos igénnyel kaphatunk – több dimenziós – képet a humor néhány arcáról.

VARGA MÓNIKA

Egy autonóm ember Török Gábor emlékének

Alkotó szerkesztő: NAGY L. JÁNOS. Szegedi Egyetemi Kiadó –
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2011. 93 lap

Halálának tizenötödik évfordulóján jelentették meg kollégái, barátai e kötetet, s az olvasó elgondolkozik a benne közölt publikációs jegyzéket lapozgatva, látva e gazdag életművet, mennyivel, milyen értékekkel gyarapíthatta volna TÖRÖK GÁBOR (1929–1996) az elmúlt tizenöt év alatt a nyelvészeti-stilisztikai szakirodalmat. Sőt: még ma, 82 évesen is alkotó ember lehetne, ha a sors kegyesebb hozzá, tudva, milyen élénk szellemű, sokirányú – szakmai és szakmáján túli – műveltségű, önálló, független gondolkozású ember volt.

A Magyar Nyelv olvasói és a magyar nyelvész társadalom úgy ismerte meg az 1950-es években a fiatal kutatót, mint aki a hangtörténet, a szótörténet, a dialektológia, a nyelvjárástörténet iránt érdeklődik; tallózva ilyen tárgyú dolgozatai között, a következőket emelhetjük ki: „Adalékok a likvidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez” (MNy. 1954: 32–7), „A szó belseji *v*+mássalhangzó-kapcsolat fejlődéséről szláv jövevényszavainkban” (MNy. 1955: 330–4), „A magyar *v* hangok történetéhez” (MNy. 1957: 358–75), „A labializáció egyik forrása” (MNy. 1959: 49–59), „A *falu* szó *faló* változatához” (MNy. 1958: 140) stb.

Csakhamar feltűntek azonban (igaz, már többnyire nem e folyóirat közleményeiként) stilisztikai tanulmányai, elsősorban József Attila-kommentárjai. A jelen kötetben is közölt méltatásában BÉKESI IMRE így foglalta össze Török Gábor szakmai tevékenységének ilyen irányú alakulását: „Belekezdett a lírai nyelvnek, közelebbről József Attila költői nyelvének a kutatásába, s a stilisztika felől a poétika, az irodalomesztétika felé tágította ki vizsgálatai határát, sorozatban publikált tanulmányaival, könyveivel a szakterület meghatározó egyéniségévé vált. 1968-ban jelent meg *A líra logika. (József Attila költői nyelve)* [...], ezt követte 1974-ben két mű: a *Lírai igefüggvények stilisztikája* és a *Költői rébuszok*, majd 1976-ban a *József Attila-kommentárok*.” (Idéztem az ismertetett kötet 9. lapjáról.) Továbbá: „A pecsétek feltörése” (1983), végül: „Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben” (1990).

Úgy tapasztaljuk, hogy tevékenységének ez utóbbi területe tanárként és kutatóként egyaránt máig hat: egyéni szemléletmódjával, érvelésének sokoldalúságával mind tanítványainak, mind a stilisztika kutatóinak elismerését elnyerte, hatását több fiatal kutató munkásságán is felismerjük.

szintekhez s a hozzájuk kapcsolódó feladatokhoz közöl példaanyagot: vicceket, szójátékokat, kortárs verseket, melyek a nyelvtanórákon is helyet kaphatnának.

Az itt áttekintett írásokból is látható, hogy a humornak lényegi szerepe van az élet különböző területein, e kötet alapján pedig tudományos igénnyel kaphatunk – több dimenziós – képet a humor néhány arcáról.

VARGA MÓNIKA

Egy autonóm ember Török Gábor emlékének

Alkotó szerkesztő: NAGY L. JÁNOS. Szegedi Egyetemi Kiadó –
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2011. 93 lap

Halálának tizenötödik évfordulóján jelentették meg kollégái, barátai e kötetet, s az olvasó elgondolkozik a benne közölt publikációs jegyzéket lapozgatva, látva e gazdag életművet, mennyivel, milyen értékekkel gyarapíthatta volna TÖRÖK GÁBOR (1929–1996) az elmúlt tizenöt év alatt a nyelvészeti-stilisztikai szakirodalmat. Sőt: még ma, 82 évesen is alkotó ember lehetne, ha a sors kegyesebb hozzá, tudva, milyen élénk szellemű, sokirányú – szakmai és szakmáján túli – műveltségű, önálló, független gondolkozású ember volt.

A Magyar Nyelv olvasói és a magyar nyelvész társadalom úgy ismerte meg az 1950-es években a fiatal kutatót, mint aki a hangtörténet, a szótörténet, a dialektológia, a nyelvjárástörténet iránt érdeklődik; tallózva ilyen tárgyú dolgozatai között, a következőket emelhetjük ki: „Adalékok a likvidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez” (MNy. 1954: 32–7), „A szó belseji *v*+mássalhangzó-kapcsolat fejlődéséről szláv jövevényszavainkban” (MNy. 1955: 330–4), „A magyar *v* hangok történetéhez” (MNy. 1957: 358–75), „A labializáció egyik forrása” (MNy. 1959: 49–59), „A *falu* szó *faló* változatához” (MNy. 1958: 140) stb.

Csakhamar feltűntek azonban (igaz, már többnyire nem e folyóirat közleményeiként) stilisztikai tanulmányai, elsősorban József Attila-kommentárjai. A jelen kötetben is közölt méltatásában BÉKESI IMRE így foglalta össze Török Gábor szakmai tevékenységének ilyen irányú alakulását: „Belekezdett a lírai nyelvnek, közelebbről József Attila költői nyelvének a kutatásába, s a stilisztika felől a poétika, az irodalomesztétika felé tágította ki vizsgálatai határát, sorozatban publikált tanulmányaival, könyveivel a szakterület meghatározó egyéniségévé vált. 1968-ban jelent meg *A líra logika. (József Attila költői nyelve)* [...], ezt követte 1974-ben két mű: a *Lírai igefüggvények stilisztikája* és a *Költői rébuszok*, majd 1976-ban a *József Attila-kommentárok*.” (Idéztem az ismertett kötet 9. lapjáról.) Továbbá: „A pecsétek feltörése” (1983), végül: „Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben” (1990).

Úgy tapasztaljuk, hogy tevékenységének ez utóbbi területe tanárként és kutatóként egyaránt máig hat: egyéni szemléletmódjával, érvelésének sokoldalúságával mind tanítványainak, mind a stilisztika kutatóinak elismerését elnyerte, hatását több fiatal kutató munkásságán is felismerjük.

Az ismertetett kötet tanulmányai és a benne közölt visszaemlékezések igazolják a fenti megállapítást.

A tanulmányok sorát B. FEJES KATALIN „A megsejtett búcsú (József Attila: Klárisok)” című dolgozata nyitja. A gondolatmenet Török Gábor versértelmezéséhez kapcsolódik, s ehhez az alaphoz a szerző hozzáteszi a maga értelmezését a vers szintaktikai felépítéséből kiindulva a forma jelentésalakító szerepét kutatja, majd szövegtani megközelítéssel magyarázatot keres a költemény versmondatainak szigorú párhuzamos felépítésére.

LENGYEL ANDRÁS (irodalomtudósként a nyelvészek között) „»Én inkább Hegellel tartok« Egy kései József Attila-szöveg értelmezéséhez” címmel írt tanulmányát szenteli Török Gábor emlékének. A vizsgált szöveg József Attila értekező életművéhez tartozik. Lengyel András textológiai és interpretációs problémákat kíván megoldani József Attila műveinek megbízható szövegkritikai kiadásához. A szerző vitatja, hogy a költőnek „Hegel, Marx, Freud” címmel közölt tanulmánya befejezett, autentikus szöveg, azt állítja, hogy a *Literatúra* című folyóiratban 2008-ban közzé tett változatot „különböző idejű és indítékú” szövegekből vegyítették a kutatók. József Attila számára az alapfilozófia nem a marxi, hanem a hegeli; a marxi pozíciót az eredeti Hegellel „írja felül”, s freudianus megfontolásokkal egészíti ki. Szerinte az emberi lényeg nemcsak társadalmi, hanem természeti viszonyok függvénye is, s így a véletlen, mely Marxnál nem szerepel, a költő gondolkodásában, miként Hegelnél, helyet kap.

BÉKÉSI IMRE az „Éltem, így érdemeltem én meg” kezdetű József Attila-sonett elemzésével kapcsolódik Török Gábornak ahhoz az 1965-ből való gondolatmenetéhez, mely szerint a jelöletlen viszonyok működését is látni kell a költeményekben, nemcsak a felszín. „Kihagyott és rejtett kompozíciós elemek” című írásában a választott vers töredékeségét taglalja (miért hiányzik az első terzina harmadik sora; miért nincs címe a versnek), majd az utolsó, záró terzina rejtett értelmét kutatja. Az utolsó versszakot szillogisztikus gondolatmenetnek minősíti, melyben az „én kilépek elibétek” sor kis premissza szerepű, s feltételezett kompozíciós elemekkel kapcsolódik az előzményekhez: ha valaki kilép a többiek elé, akkor megelőzi, megakadályozza a cselekvésben a többieket – mondja. Ezt a jelentésszerkezetet a szerző meggyőző ágrajzzal is igazolja.

Török Gábor József Attila szegényember-verseiben elemezte a poliszémikus önrím verstani-stilisztikai szerepét, ezzel ellentmondott annak a nézetnek, mely szerint az önrím monoton, primitív, igénytelen költői megoldás. HELTAI BÁLINT ebből kiindulva bemutatja Tinódi önrímeinek poliszémikus voltát a *vala* és a toldalékrímek példatárán is, továbbá vizsgálja a csoportrím, az öllelkező rím, a páros rím, a keresztrím és a belső rím elhelyezkedését a Tinódi-szövegekben. Ezzel cáfolja a korábbi szakirodalom nézetét Tinódi rímelésének egyhangúságáról.

NAGY L. JÁNOS „József Attila, Tisza, Török Gábor” című dolgozata személyes hangú bevezetéssel indul, majd két József Attila-szöveg (szövegváltozat): „A távol új s új egeket szór” (1924?) és a „Reggeli” (1925–28) több szempontú összevetését végzi el; vizsgálja a lexikai és főként képi felépítésük különbségeit, igazolva, hogy a későbbi változat letisztult, természetes és líraian tárgyias. A két „változatban” az azonosságot formailag a kompozíciós jegyek jelentik, jelentésükben pedig a szeretetvágy kifejezése. A tanulmány közli a két szövegváltozatot ritmikai képletük elemzésével. A szerző végül azzal tisztleg Török Gábor emléke előtt, hogy elismeri: lehet vitatkozni egyik vagy másik változat értékei mellett vagy ellen, miként József Attila-szemináriumain Török Gábor és tanítványai tettek.

A kötet a következőkben emlékezéseket közöl: GRÉTSY LÁSZLÓ meleg sorai Török Gáborral való sok évtizedes szoros baráti, családi, szakmai kapcsolatáról szólnak, megismerjük írásából a kivételes műveltségű, művészettörténeti tájékozottságú, zenekedvelő és -értő Török Gábort. VEKERDI ZSUZSA mint a Magyar Fonetikai, Foniátriai, Logopédiai Társaság aktív tagját mutatja be Török Gábort. HELTAI BÁLINT, VITÁNYI BORBÁLA, KOLTAI TIBOR, volt tanítványai méltatják Török Gábor előadásainak és szemináriumainak kivételes léghőjét, gazdag tartalmát. A megemlékezéseket NAGY L. JÁNOS „Török Gábor nélkül” címmel közölte, József Attila-idézetekből kiinduló ihletett sorai zárják.

A Dokumentumok című részben Török Gábor szakdolgozat-bírátaiból olvashatunk válogatást, majd BODNÁR GYÖRGY opponensi véleménye következik kandidátusi értekezéséről és PÉTER LÁSZLÓNAK a Délmagyarországban 1976-ban közölt recenziója a szerzőnek „József Attila-kommentárok” című kötetéről. Ugyancsak a Délmagyarországban jelent meg az 1994-es születésnap interjú: az írás önmagával szemben is kíméletlenül őszinte emberként állítja elének Török Gábort.

A kötetet Török Gábor tudományos publikációinak válogatott bibliográfiája zárja.

Török Gábort a nyelvész társadalom életében is nagyra becsülte. Az „autonóm ember” azonban önálló véleményalkotása és vélemény-nyilvánításai miatt sokszor került összeütközésbe a szegedi főiskola felsőbb vezetőivel. 1977-ben rokkantnyugdíjas lett. Kandidátusi (1985) és akadémiai doktori fokozatát (1992) már rokkantnyugdíjasként szerezte meg. 1989-ben a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanácsa rehabilitálta, és felterjesztette a Művelődési Minisztériumhoz a főiskolai tanári cím odaítélésére, s ezt meg is kapta.

Miként az 1989-es rehabilitáció, az itt bemutatott kötet sem csupán megemlékezés egy kimagasló életműről, hanem – BÉKÉSI IMRE szavaival – erkölcsi elégtétel is.

V. RAISZ RÓZSA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 107. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. december 14-én az ELTE BTK Múzeum körüti tanácstermében tartotta meg 107. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és felkérte Prószéky Gábor egyetemi tanárt, tartsa meg előadását, melynek címe: „A nyelvtechnológia és a magyar nyelvtudomány”.¹

2. Az előadás elhangzása után Juhász Dezső főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 2011. évi működéséről:

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 107. évének munkájáról a következőkben számolhatok be.

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

A kötet a következőkben emlékezéseket közöl: GRÉTSY LÁSZLÓ meleg sorai Török Gáborral való sok évtizedes szoros baráti, családi, szakmai kapcsolatáról szólnak, megismerjük írásából a kivételes műveltségű, művészettörténeti tájékozottságú, zenekedvelő és -értő Török Gábort. VEKERDI ZSUZSA mint a Magyar Fonetikai, Foniátriai, Logopédiai Társaság aktív tagját mutatja be Török Gábort. HELTAI BÁLINT, VITÁNYI BORBÁLA, KOLTAI TIBOR, volt tanítványai méltatják Török Gábor előadásainak és szemináriumainak kivételes léghőjét, gazdag tartalmát. A megemlékezéseket NAGY L. JÁNOS „Török Gábor nélkül” címmel közölte, József Attila-idézetekből kiinduló ihletett sorai zárják.

A Dokumentumok című részben Török Gábor szakdolgozat-bírátaiból olvashatunk válogatást, majd BODNÁR GYÖRGY opponensi véleménye következik kandidátusi értekezéséről és PÉTER LÁSZLÓNAK a Délmagyarországban 1976-ban közölt recenziója a szerzőnek „József Attila-kommentárok” című kötetéről. Ugyancsak a Délmagyarországban jelent meg az 1994-es születésnap interjú: az írás önmagával szemben is kíméletlenül őszinte emberként állítja elének Török Gábort.

A kötetet Török Gábor tudományos publikációinak válogatott bibliográfiája zárja.

Török Gábort a nyelvész társadalom életében is nagyra becsülte. Az „autonóm ember” azonban önálló véleményalkotása és vélemény-nyilvánításai miatt sokszor került összeütközésbe a szegedi főiskola felsőbb vezetőivel. 1977-ben rokkantnyugdíjas lett. Kandidátusi (1985) és akadémiai doktori fokozatát (1992) már rokkantnyugdíjasként szerezte meg. 1989-ben a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanácsa rehabilitálta, és felterjesztette a Művelődési Minisztériumhoz a főiskolai tanári cím odaítélésére, s ezt meg is kapta.

Miként az 1989-es rehabilitáció, az itt bemutatott kötet sem csupán megemlékezés egy kimagasló életműről, hanem – BÉKÉSI IMRE szavaival – erkölcsi elégtétel is.

V. RAISZ RÓZSA

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 107. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. december 14-én az ELTE BTK Múzeum körüti tanácstermében tartotta meg 107. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és felkérte Prószéky Gábor egyetemi tanárt, tartsa meg előadását, melynek címe: „A nyelvtechnológia és a magyar nyelvtudomány”.¹

2. Az előadás elhangzása után Juhász Dezső főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 2011. évi működéséről:

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 107. évének munkájáról a következőkben számolhatok be.

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

1. Az idén már tartottunk két közgyűlést. A március 18-i közgyűlés első napirendi pontja a Társaság *közhasznú* szervezetté válása volt. Ahogy elnökünk kifejtette, a Társaság már megalakulásakor *közérdekű* egyesületnek deklarálta magát, és több mint egy évszázados története során ennek szellemében tevékenykedett. A szóban forgó, a címünkben is kifejezésre juttatott módosítást a társaságok életét szabályozó törvényi keretek megváltozása tette szükségessé. Ennek elmulasztása esetén például Társaságunk elvesztette volna az akadémiai támogatását. – A márciusi közgyűlésünk másik napirendi pontja a társasági alapszabály módosítása volt. Ennek háttérében részben a közhasznúsággal összefüggő szövegrészek harmonizálása, másrészt a korszerűbb, 21. századi működést elősegítő tételek beiktatása és az elavultak törlése állt. – A közgyűlés mindkét előterjesztést minősített többséggel: ellenszavazat nélkül, egy tartózkodás mellett elfogadta.

A következő rendkívüli közgyűlést május 24-én tartottuk. Ennek csak egy napirendi pontja volt: a Fővárosi Bíróság a megújított alapszabályunkban egy pontot illetően hiánypótlást rendelt el, ezt kellett rendeznünk. A megjelentek az alapszabály módosítását egyhangúlag jóváhagyták.

2. Az idén is három választmányi ülésünk volt: egy tavasszal, kettő ősszel.

a) A t a v a s z i ülésünket március 8-án tartottuk. Fő napirendi pontjaink a következők voltak: Először megemlékeztünk a januárban elhunyt tiszteletbeli elnökünkről, Benkő Lorándról, aki több mint harminc éven át volt a Társaság elnöke. A megemlékezés után a választmány döntött a Magyar Nyelv felelős szerkesztői posztjának betöltéséről. Kiss Jenő elnök, a folyóirat szerkesztőbizottságának véleményét is ismertetve Juhász Dezső szerkesztőt javasolta felelős szerkesztőnek. A javaslatot a választmány egyhangúlag elfogadta. A következő napirendi pont egy Benkő Loránd-émlékkonferencia megrendezésének javaslata volt. Kiss Jenő elnök előterjesztését, mely szerint a helyszín és a társrendező a Magyar Tudományos Akadémia legyen, a felkérendő előadókat pedig egy öttagú bizottság válassza ki, a választmány jóváhagyta. (A november 28-án megtartott emlékülésről később még beszámolok.) Ezen az ülésen adott tájékoztatást elnökünk a Benkő-hagyaték sorsáról.

A következőkben a már említett közhasznúsági procedúra előkészítésére és megindítására került sor. A főtítkár a jogi helyzet megváltozásának és a közhasznúsági feltételeknek az ismertetése után felhatalmazást kért a választmánytól arra, hogy a szükséges dokumentumok kitöltésére és az alapszabály szövegének megújítására egy kisebb munkacsoport jöjjön létre elnökünk vezetésével, a főtítkár, a titkár és a szervezőtitkár közreműködésével. Az előterjesztést a választmány egyhangú szavazással támogatta.

A tagfelvételnél titkárunk, Farkas Tamás előterjesztése alapján döntött a választmány, továbbá meghallgatta a kiadványokról szóló tájékoztatót.

b) Az e l s ő ő s z i választmányi ülésünket október 11-én tartottuk. Ennek főbb napirendi pontjai az emlékérmekre és a megemlékezésekre javaslatot tevő bizottságok kiküldése, a tagfelvétel, valamint a kiadványügyek voltak. A bizottságok megalakítása után, a kiadványokra térve Farkas Tamás titkár számolt be arról, hogy megjelent a Magyar Nyelv második füzeté, az Anyanyelv-pedagógia harmadik száma; szerkesztés alatt van a Névtani Értesítő idei számának anyaga. Antalné Szabó Ágnes, a Magyarartanári tagozat elnöke beszámolt a II. Vályi András anyanyelv-pedagógiai konferencia és a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny előkészületeiről. Szólt arról is, hogy jövőre lesz 15 éves a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny, amelyen minden évben 6 ország magyar anyanyelvű diákjai vesznek részt. A versenyt támogató pályázati források a gazdasági válság

miatt nagyon beszűkültek, de a sikeres sorozatot nem szeretnék megszakítani. (A Simonyi helyesírási verseny tárgyevi döntője május 28-án, a Vályi András anyanyelv-pedagógiai konferencia december 3-án nagy sikerrel le is zajlott.) Ördög Ferenc, a Pais-díjra javaslatot tevő bizottság elnöke arról számolt be, hogy a Zala megyei közgyűlés Pais Dezső születésének 125. és a Pais-díj alapításának 25. évfordulója alkalmából támogatja a Pais-megemlékezést és tudományos emlékülés megtartását. A rendezvény időpontja 2011. november 11-e, helyszíne Zalaegerszeg. (Az időközben megtartott emlékülésen Kiss Jenő és Pusztai Ferenc tartott előadást; társaságunkat rajtuk kívül még Juhász Dezső és Farkas Tamás képviselte.)

c) Az idei harmadik választmányi ülésünk, amelyet november 29-én tartottunk, hagyományosan a közgyűlés előkészítésének jegyében zajlott. A közgyűlés helyszínéről, az elhangzó előadás címeről elnökünk tájékoztatta a megjelenteket. A decemberi választmányi ülésünkön elfogadtuk az emlékérmek és emléklapok odaítélésére kiküldött bizottságok javaslatait. A Zsirai- és Fokos-díj kivételével minden kitüntetést kiadunk. A Pais-díj sorsáról a Zala megyei közgyűlés fog döntést hozni. A kitüntetetteket elnökünk köszönti majd. – Az újabb kiadványokról a főtítkárnak számolt be. Megjelent a Magyar Nyelv harmadik száma, készül az Anyanyelv-pedagógia, a Névtani Értesítő és a Magyar Nyelv következő füzet. – Tagfelvétellel ez alkalommal is sor került.

3. A tavaszi és őszi felolvasó üléseink száma Budapesten összesen 20 volt. Ez rekordnak számít a Társaság történetében (tavaly 19-et tartottunk). Kilencet a Magyar Nyelvi Szakosztály rendezett, ötöt az Általános Nyelvészeti Szakosztály, ebből egyet az Idegen Nyelvi Szakosztállyal közösen. Ezekon kívül négyet az Idegen Nyelvi szakosztály, ebből egyet az Általános Nyelvészettel közösen, kettőt pedig a Finnugor Szakosztály. Az előadók időrendben a következők voltak: Ritoók Zsigmond, Imrényi András, N. Fodor János, Kövecses Zoltán, Péter Mihály, Szili Katalin, Hattyár Helga, Bańcerowski Janusz, Siptár Péter, Csepregi Márta, Gósy Mária, Tverdota György, Simon Gábor, Pléh Csaba, Kabán Annamária, Keszler Borbála, Jeremiás Éva, Gécseg Zsuzsanna, Károly Krisztina, Szij Enikő.

Tavaszi szakmai programunkat színesítette két kerekasztal-beszélgetés is. Május 2-án a romániai magyar nyelvöldrajzi kutatások helyzete, május 17-én a diskurzusjelölők problematikája állt az eszmecsere középpontjában. Az első kerekasztal résztvevői Péntek János, Murádin László, Kiss Jenő és Juhász Dezső, a másodiké Dér Csilla, Gyuris Beáta, Németh T. Enikő, Schirm Anita és Tátrai Szilárd voltak. Mindkét kerekasztalt a Magyar Nyelvi Szakosztály rendezte.

Az idei felolvasó üléseken köszöntöttük a hetvenéves Bańcerowski Januszt, Büky Lászlót, Keresztes Lászlót, a nyolcvanéves Éder Zoltánt, Szépe Györgyöt, Kiefer Ferencet és a kilencvenéves Bencédy Józsefet. Jó egészséget, további munkakedvet kívánunk minden jubiláló tagtársunknak!

4. Vidéki csoportjainktól változó terjedelmű és változatos tartalmú jelentéseket kaptam felolvasó ülésekről, tanácskozásokról, ünnepi rendezvényekről stb.

A debreceni csoport az idén hat előadást tartott. Az előadók időrendben: Kovács Éva, Boda István Károly és Porkoláb Judit, Burghardt Beatrix, Oszlánszki Éva, illetve P. Lakatos Ilona, T. Károlyi Margit, Iglai Edit (szerzőhármasként), továbbá Szőke Melinda.

A Társaság szegedi csoportjának társrendezésében megemlékezéssel egybekötött könyvbemutató volt június 2-án a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógus-

képző Karának tanácstermében, ahol a Török Gábor emlékére összeállított kötetet (Egy autonóm ember. Szerk. Nagy L. János. Szeged, 2011), illetőleg a 15 éve elhunyt tagtársunk munkásságát, emberi, tanári egyéniségét méltatta a szegedi csoportunk elnöke, Nagy L. János, valamint Békési Imre egyetemi tanár. Nagy L. János képviselte előadással a Nyelvtudományi Társaságot és a Szegedi Tudományegyetemet egy másik tanácskozáson is, amelyet az Erdélyi Múzeum-egyesület rendezett november 26–27-én a Kárpát-medencei magyar tudományosság ünnepén.

Az egri Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, valamint a Társaság Heves megyei csoportja november 23-án anyanyelv-pedagógiai tanácskozást tartott, amelynek központi témája a szöveg és a szövegértés volt. Ezen a következő kollégák tartottak előadást: Szentesi Zsolt, Balásné Szalai Edit, Eöry Vilma, Kalcsó Gyula.

A szombathelyi csoport egy előadást és két konferenciát szervezett a Nyugat-magyarországi Egyetemmel, valamint a VEAB Magyar Nyelvtudományi és Uralisztikai Munkabizottságával közösen, illetőleg közreműködött néhány más nyugat-magyarországi nyelvészeti rendezvényen is. A tudománynapi konferencia előadója Hajba Renáta, a két uralisztikai tanácskozás szervezője Pusztai János volt.

A Társaság nyíregyházi csoportja a Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetével karöltve november 17-én szintén konferenciát szervezett a magyar tudomány napja alkalmából. A rendezvényen a következő tagtársaink tartottak előadást: P. Lakatos Ilona, T. Károlyi Margit, Iglai Edit, P. Csige Katalin, Minya Károly, Pethő József, Mizser Lajos, Bényei Ágnes, Sebestyén Zsolt, Szopos András.

A speciális névtani találkozók közé sorolhatjuk a június 9–11-én immár hatodik alkalommal megtartott helynévtörténeti szemináriumot is, amelyet a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, illetőleg a Társaság debreceni csoportja szokott megszervezni. A helyszín az Egyetem síkfőkúti alkotóháza volt. Az előadásokat a hagyományoknak megfelelően a Helynévtörténeti tanulmányok soron következő kötete tartalmazza majd.

5. Saját kiadványaink között első helyen szoktunk szólni a Társaság folyóiratáról, a Magyar Nyelvről. A lap a szűkös pályázati lehetőségek és korlátozott mértékű akadémiai támogatás mellett változatlan terjedelemben jelenik meg. A negyedik szám munkálatai most folynak. Bízunk abban, hogy a hagyományos papírkidás mellett az internetes megjelenés egyre szélesebb olvasókör számára teszi hozzáférhetővé a folyóiratot. Az Arcanum Kiadó jóvoltából elkészült a Magyar Nyelv teljes anyagát tartalmazó DVD. Azt tervezzük, hogy ennek tartalma a tagdíjat befizető tagtársaink számára ingyen hozzáférhető lesz a folyóirat, illetve a Társaság honlapján keresztül.

A Névtani Értesítő a 33. számát készül megjelentetni, az Anyanyelv-pedagógia internetes folyóirat a negyedik évfolyamába lépett, megjelenése folyamatos. Mindkét kiadvány a súlyosbodó pénzügyi feltételek ellenére változatos tartalommal, magas színvonalon képviseli a szakterületét.

A nehéz anyagi helyzet, a gazdasági válság a könyvkidásunkra is komoly terhet ró. Már évtizedek óta csak olyan kiadványok megjelentetését vállaljuk, amelyeknek a nyomdaköltségét a szerkesztő már valahonnan – főleg pályázati keretből – előteremtette. Így jelenhetett meg az idén januárban A romániai magyar nyelvjárások atlaszának utolsó, XI. kötete Murádin László gyűjtéséből, Juhász Dezső szerkesztésében, továbbá az év végén a régi magyar nyelvkönyvek magyar fordításait közlő sorozat új kötete, Tótfalusi Kis

Miklós könyve: Számvetés a helyesírásról (Ratiocinatio de orthographia) Fekete Csaba fordításában, C. Vladár Zsuzsa gondozásában az MNyTK. 236. számaként. – A kiadványok kapcsán említtem meg, hogy Társaságunk könyvadományokkal szokta támogatni a határon túli hungarológiai műhelyeket és kutatókat, valamint néhány egyetem és intézmény nyelvészeti könyvtárát. Örömmel járunk hozzá könyv- és folyóirat-adományokkal az anyanyelvi versenyek díjazásához is (pl. helyesírási vagy szónokverseny).

6. Mind a pályázatok lebonyolításában, mind pedig a Társaság pénzügyi és adminisztrációs ügyeinek vitelében nélkülözhetetlen szerepet játszik Bakonyiné Tóth Gabriella szervezőtitkárunk, akinek a nehéz anyagi és pályázati feltételek közepette is helyt kell állnia. Köszönjük odaadó munkáját.

7. Néhány szó a tagfelvételről. Tavaszai és őszi választmányi ülésünkön 13 új tagot vettünk fel. Ez valamivel több, mint a tavalyi szám, de minden tagtársamat arra kérem, hogy buzdítsa a fiatalokat, egyetemi hallgatókat, doktoranduszokat, illetve a tanár kollégákat vagy könyvtárosokat, akik szívügyüknek tekintik a magyar nyelv sorsát, hogy jelentkezzenek Társaságunk soraiba.

8. Elhunyt tagtársaink közül név szerint is megemlítem Benkő Loránd tiszteletbeli elnökünket és Deme László professzor urat, akik kilencvenedik évükben távoztak az élők sorából. Munkásságuknak, életművüknek sokat köszönhet a magyar nyelvtudomány. Mindkettőjük tiszteletére emlékülést rendeztek az egykori tanítványok, kollégák. A Benkő-emlékülés november 28-án volt az Akadémián, a következő előadókkal: T. Szabó Csilla, Hoffmann István, Juhász Dezső, Korompay Klára, Gerstner Károly, Tolcsvai Nagy Gábor, Haader Lea, Pusztai Ferenc, Szathmári István, Hajdú Mihály, Kiss Jenő. A Deme Lászlóra emlékező ülés résztvevői Szathmári István, Kovács Dániel, Bencédy József, Kiss Jenő, Jakab István, Békési Imre, Némethné Balázs Katalin, Wacha Imre, Kerekes Barnabás, Maróti István, Terjéki Tamás voltak. – Társaságunk külső tagja volt Ralf-Peter Ritter berlini nyelvészprofesszor, aki 73 évesen hunyt el. Elhunyt kollégáink, tagtársaink emléket tisztelettel és kegyelettel megőrizzük. Nyugodjanak békében!

9. Ez alkalommal is szeretném felhívni a figyelmet társasági honlapunkra (www.mnyt.hu), ahol igyekszünk mindig friss információkkal szolgálni. Működik a honlapja folyóiratainknak és tagozatainknak is.

Beszámolóm végén kívánok minden tagtársunknak kellemes ünnepeket, azt követően pedig jó munkát, sok sikert és örömeinkben gazdag új esztendő! Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezután A. Molnár Ferenc ismertette a számvizsgáló bizottság jelentését. A bizottság ellenőrizte a Társaság iratait, és azokat rendben találta. A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezután Gerstner Károly olvasta fel a pénztárosi jelentést. A Társaság 2011. évi pénzforgalma a következőképpen alakult:

Bevételek:	2 908 900 Ft
2010. évi maradvány:	7 000 Ft
MTA-támogatás:	745 000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	(még nem kaptuk meg, tavaly 319 475 Ft volt)

Tagdíj:	544 000 Ft (178 főtől)
Pártolói tagdíj	40 000 Ft
Kiadvány-értékesítés:	172 900 Ft
Egyéb (pályázatok stb.):	1 400 000 Ft

Kiadások: 2 926 500 Ft

Személyi kiadások:	1 690 000 Ft
Főfoglalkozású bére (br. 70.000 Ft):	840 000 Ft
Szerkesztői, egyéb díjak:	850 000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	297 400 Ft
Készletbeszerzés:	72 100 Ft
Egyéb dologi kiadás:	867 000 Ft
Bérleti díj:	120 000 Ft
Postaköltség:	95 450 Ft
Banki költség:	125 750 Ft
Egyéb (tárhelyköltség, javítás, versenyszervezés)	525 800 Ft

A Társaság ez évi kiadásai, ha nem is nagymértékben, de meghaladták a bevételeket. Ugyanakkor a személyi jövedelemadó 1%-ából befolyt összeg még nem érkezett meg a Társaság számlájára, ez tavaly 320 ezer Ft volt. Az akadémiai támogatás 20%-os csökkentése (kb. 150 ezer Ft), a pályázati lehetőségek, a felajánlott támogatások beszűkülése, az utólagos pályázati finanszírozás bevezetése, a mérsékelt tagdíjfizetési hajlam és a megnövekvő kiadások az előidézői ennek a helyzetnek.

4. A pénztárosi jelentést a közgyűlés egyhangúlag elfogadta. Ezt követően Gerstner Károly felolvasta a Társaság 2012-re szóló pénzügyi tervét. A Társaság visszafogott kiadást tervez 2012-re is, ennek oka az anyagi források beszűkülése. A pénzügyi tervet a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

5. Kiss Jenő elnök megköszönte a beszámolókat és megnyitotta az utolsó napirendi pontot, a társasági díjak, kitüntetések átadását. Elmondta, hogy idén a Társaság öt emlékérmét, illetve díjat ítél oda a kiküldött bizottságok javaslata alapján. Ezeket méltató szavak kíséretében adta át a kitüntetetteknek (illetőleg képviselőjüknek). A Révai-emlékérmét Kiefer Ferenc, a Bárczi-emlékérmét A. Molnár Ferenc, a Kosztolányi-díjat Gáspári László, a Gombocz-emlékérmét Slíz Mariann, a Csúry-emlékérmét Mazurka Károly kapta. Ezen kívül elnökünk javaslatot tett egy ünnepélyes elismerő oklevél kiállítására és elküldésére Bősze Péter professzor úr részére, aki a Magyar Orvosi Nyelv című folyóirat alapító főszerkesztőjeként nagy érdemeket szerzett a magyar nyelv ápolása és a szaknyelvkutatás terén. A javaslatot a közgyűlés egyhangúlag támogatta.

6. Kiss Jenő elnök gratulált a díjazottaknak, és kellemes ünnepeket kívánva berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ

Bereczki Gábor
(1928–2012)

Szomorú kötelesség teljesítésének nehéz feladata vár rám: emlékezni a talán mindenki-től szeretett és nagyrabecsült kedves tanárunkra és kollégánkra, Bereczki Gáborra, aki alig két héttel 84. életének betöltése után, 2012. április 4-én távozott el körünkből. Mivel 60., 70. és 80. születésnapja alkalmából köszöntötte a szakmai világ, életútjáról felesleges szólni, az ismételtetésnek nem lenne értelme. A végső búcsú szolgáljon inkább annak számbavételére, mivel gazdagította tudományterületünket, mivel bővítette mindannyiunk ismeretvilágát.

A finnugrisztikában elsősorban a cseremiszi nyelv kutatójaként ismerjük, noha (esetleg csak a lapp kivételével) a finn-permi nyelvek mindegyikének avatott ismerője volt, vizsgálta anyanyelvünk korai történetét, amiről könyvei és tartalmas cikkei könnyen meggyőzik a szakmailag tájékozott olvasót. Nyelvi, nyelvészeti ismeretei persze más nyelvcsaládok egyes tagjaira is kiterjedtek: a kutatók számára szinte kötelező idegen nyelveken kívül jól ismerte a Volga-vidék törökségi nyelveit, ezeknek a régióban beszélt finnugor nyelvekkel kialakított kölcsönös kapcsolatait. Ehhez a témakörhöz bizonyos mértékig kapcsolható dolgozatai közül kiemelkedő fontosságúak a korai magyar–törökségi nyelvi kapcsolatok eredményeit feltérképező tanulmányai is. Munkái közül most csak néhány nagyon fontosat említek meg, olyanokat, amelyeket nemcsak a mai, hanem a leendő szakemberek is megbízható forrásként használhatnak.

„A cseremiszi nyelvtörténet alapjai” című akadémiai doktori disszertációja „Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I–II.” címen Szegeden 1992-ben és 1994-ben jelent meg. Ehhez kapcsolódik „A cseremiszi nyelv történeti alaktana” (Debrecen, 2002). Egyelőre ezek a művek szolgálnak e távoli rokon nyelvünk történetének legrészletesebb és legmegbízhatóbb forrásaként. Jelentős vállalkozás az Agyagási Klárával közösen létrehozandó „Cseremiszi etimológiai szótár”, amelynek végső formába öntése immáron Agyagásira hárul, noha tudtommal Bereczki tanár úr a saját részét lényegében már megírta. A volgai finnugor nyelveknek és a magyar nyelvnek a törökségi idiómákkal többé-kevésbé elmélyült kapcsolatairól nemcsak magyarul és hazai kiadványokban szólt, hanem idegen nyelveken, külföldi kiadványokban is ismertette azokat, így a szélesebb szakmai közönségnek, egyebek közt a turkológusoknak szolgált hasznos információkat. Évek óta dédelgetett álma volt egy nagy észt–magyar szótár írása. Úgy tudom, ez már el is készült, reméljük, hogy viszonylag hamar kézbe is vehetjük.

Kedves kutatási területe volt az etimológia és a hangtörténet is. Ha valaha sor kerülhet az „Uralisches Etymologisches Wörterbuch” átdolgozására, vagy ha egy hasonló igényű munka íródik, szómagyarázatai nyilvánvalóan tükröződni fognak benne.

A finnugrisztika (uralisztika) oktatójaként főleg az ELTE-n tevékenykedett, de külföldön (Udinében) is munkálkodott azon, hogy megismertesse az érdeklődő diákokat a finnugor nyelvek és kultúrák birodalmával. Tanárként itthon sokunkat vezetett be a rokon nyelvek ismeretébe, a tudományos kutatás módszereibe. Élvezetes órái megszerették velünk a tárgyat, sohasem csak a száraz tényanyagot közölte diákjaival, jóízű kommentárjai, anekdotázva előadott személyes élményei színessé, szinte élővé tették tudományunk történetének egy-egy eseményét, a kutatómunkának egy-egy jól ismert részesét. „A Névától az Urálig” (Szombathely, 1996) című kötetében valóban anekdotikus előadásmódjával közvetlen élményszerűséggel adja elő, milyen körülmények közt való-

sultak meg az európai ember számára több vonatkozásban is nyilván bizarr szovjet korban a Vikár Lászlóval közösen lebonyolított volgai gyűjtőútjai.

Tankönyvíróként is maradandót alkotott: a „Magyar nyelv finnugor alapjai” több kiadást is megért (Bp., 1986, 1987, 1996, 1998, 2003), ennek olasz változata, a „Fondamenti di linguistica ugrofinnica” (Udine, 1998) az olaszországi diákoknak nyitott ablakot a számukra talán egzotikus nyelvek világára. Kedvenc rokon nyelvének megismerését szolgálják e grammatikái: „Cseremisiz (mari) nyelvkönyv” (Bp., 1971) és „Chrestomathia Ceremissica” (Bp., 1990). Magyarországon hiánypótló tankönyv volt a „Bevezetés a balti finn nyelvészetbe” (Bp., 2000), amely nyelvcsaládunk egy alcsoportjával ismerteti meg az olvasót.

Sok ismertetés és szómagyarázat, törökségi–finnugor nyelvi érintkezéseket tagláló és cseremisiz tanulmányok, tudománytörténeti írások, a nyelvészeti csodabogár-tenyésztőkről írott kritikák jelzik szerteágazó tudományos érdeklődését és tevékenységét. Mivel nem kívánom a munkáit felsorolni, hiszen többen is megtették már ezt, az érdeklődő olvasónak azt javaslom, hogy tanulmányozza a „Bereczki Gábor munkásságjegyzéke” bibliográfiát, amely a 80. születésnapjára megjelentetett „emlékkönyv” egy részét alkotja, és amely persze nem lehet teljes az azóta eltelt négy esztendő termésének következtében. Sajnálatos, hogy ezen emlékkönyv valójában csak „emlék-CD”-ként jelent meg: BERECKZI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére (Uráliszitikai Tanulmányok 19. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Bp., 2008). Úgy érzem, erkölcsi kötelességének tenne eleget az egyetem, ha papíron (tehát könyvalakban) is hozzáférhetővé tenné ezt az anyagot.

Főleg finn és észt irodalmi alkotások elismert magyar fordítójaként is jól hangzik a neve, amit több kitüntetés is bizonyít. Ebbéli tevékenységének figyelemre méltó terméke Väinö Linna „Az ismeretlen katona” című regényének tolmácsolása. Nem akármilyen teljesítmény volt e könyv magyarra fordítása, hiszen a téli háború hőseinek, a különböző nyelvjárásokban megnyilatkozó egyszerű finn katonáknak a nyelvezetét kellett magyarul megformálva érzékeltetnie, amit csak a nyelvjárásainkat jól ismerő fordító tehetett meg hitelesen. Itt említem meg, hogy mind élőszóban, mind írásban mindig igényesen, pontosan fejezte ki magát, beszédében anyanyelvjárása is érezhető volt, élvezet volt hallgatni őt.

Miután nyugdíjas lett, itthon és második hazájában, Észtországban folytatta szorgalmasan a munkát, amit váratlanul szakított meg a végzet.

A hazai és a nemzetközi finnugrisztika, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is búcsúzom tőle. Bereczki Gábor távozásával űr keletkezett, de művei és emléke révén tovább él!

HONTI LÁSZLÓ

Keresztes László 70 éves*

A 2011. év november 11-e különlegesnek számít a számmisztika iránt érdeklődők szemében: a csupa egyesből álló dátum (11.11.11) sokakat arra késztetett, hogy ezen a napon tartsák esküvőjüket, ezzel a dátummal írjanak alá szerződéseket, vagy akár erre a nap-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. november 30-i ülésén.

sultak meg az európai ember számára több vonatkozásban is nyilván bizarr szovjet korban a Vikár Lászlóval közösen lebonyolított volgai gyűjtőútjai.

Tankönyvíróként is maradandót alkotott: a „Magyar nyelv finnugor alapjai” több kiadást is megért (Bp., 1986, 1987, 1996, 1998, 2003), ennek olasz változata, a „Fondamenti di linguistica ugrofinnica” (Udine, 1998) az olaszországi diákoknak nyitott ablakot a számukra talán egzotikus nyelvek világára. Kedvenc rokon nyelvének megismerését szolgálják e grammatikái: „Cseremisiz (mari) nyelvkönyv” (Bp., 1971) és „Chrestomathia Ceremissica” (Bp., 1990). Magyarországon hiánypótló tankönyv volt a „Bevezetés a balti finn nyelvészetbe” (Bp., 2000), amely nyelvcsaládunk egy alcsoportjával ismerteti meg az olvasót.

Sok ismertetés és szómagyarázat, törökségi–finnugor nyelvi érintkezéseket tagláló és cseremisiz tanulmányok, tudománytörténeti írások, a nyelvészeti csodabogár-tenyésztőkről írott kritikák jelzik szerteágazó tudományos érdeklődését és tevékenységét. Mivel nem kívánom a munkáit felsorolni, hiszen többen is megtették már ezt, az érdeklődő olvasónak azt javaslom, hogy tanulmányozza a „Bereczki Gábor munkásságjegyzéke” bibliográfiát, amely a 80. születésnapjára megjelentetett „emlékkönyv” egy részét alkotja, és amely persze nem lehet teljes az azóta eltelt négy esztendő termésének következtében. Sajnálatos, hogy ezen emlékkönyv valójában csak „emlék-CD”-ként jelent meg: BEREZKAI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére (Uráliszitikai Tanulmányok 19. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Bp., 2008). Úgy érzem, erkölcsi kötelességének tenne eleget az egyetem, ha papíron (tehát könyvalakban) is hozzáférhetővé tenné ezt az anyagot.

Főleg finn és észti irodalmi alkotások elismert magyar fordítójaként is jól hangzik a neve, amit több kitüntetés is bizonyít. Ebbéli tevékenységének figyelemre méltó terméke Väinö Linna „Az ismeretlen katona” című regényének tolmácsolása. Nem akármilyen teljesítmény volt e könyv magyarra fordítása, hiszen a téli háború hőseinek, a különböző nyelvjárásokban megnyilatkozó egyszerű finn katonáknak a nyelvezetét kellett magyarul megformálva érzékeltetnie, amit csak a nyelvjárásainkat jól ismerő fordító tehetett meg hitelesen. Itt említem meg, hogy mind élőszóban, mind írásban mindig igényesen, pontosan fejezte ki magát, beszédében anyanyelvjárása is érezhető volt, élvezet volt hallgatni őt.

Miután nyugdíjas lett, itthon és második hazájában, Észtországban folytatta szorgalmasan a munkát, amit váratlanul szakított meg a végzet.

A hazai és a nemzetközi finnugrisztika, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is búcsúzom tőle. Bereczki Gábor távozásával űr keletkezett, de művei és emléke révén tovább él!

HONTI LÁSZLÓ

Keresztes László 70 éves*

A 2011. év november 11-e különlegesnek számít a számmisztika iránt érdeklődők szemében: a csupa egyesből álló dátum (11.11.11) sokakat arra készítetett, hogy ezen a napon tartsák esküvőjüket, ezzel a dátummal írjanak alá szerződéseket, vagy akár erre a nap-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. november 30-i ülésén.

ra időzítsek gyermekük születését. A magyarországi finnugristák azonban másra figyeltek: Keresztes Lászlót, a Debreceni Egyetem finnugor tanszékének professor emeritusát köszöntöttük hetvenedik születésnapján. Illő dolog, hogy erről a jeles napról a Magyar Nyelvtudományi Társaságban is megemlékezzünk, annál is inkább, mert ünnepeltünk évekig töltötte be a társaság Finnugor Szakosztályának elnöki posztját.

Keresztes László pályája egybeforr a – tágabban véve európai, szűkebben véve a magyarországi, még szűkebben a debreceni – finnugrisztika utóbbi ötven évének történetével.

A kisvárdai gimnázium befejezése után 1959-ben kezdte meg tanulmányait a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. A Finnugor Nyelvtudományi Tanszék lett első munkahelye, s nyugalomba vonulásáig hű maradt ehhez az intézményhez. Bár három alkalommal töltött hosszabb időt külföldön – 1969–75 között Helsinkiben, 1981–84 között Jyväskyläben volt magyar lektor, 1994–2000 között pedig Oslóban finnugrisztika professzor –, megbízatásai lejártával mindig visszatért Debrecenbe. 2005-ben lett nyugdíjas, de a kutatást, oktatást, a doktorandusok irányítását nem hagyta abba, s aktívan részt vesz a tudományos közéletben is.

Keresztes László tevékenységének fő területeit jól tükrözik publikációi, melyeknek a száma több százra rúg, de melyekből ezen a helyen csak az önálló köteteket soroljuk fel. Egyetemi doktori értekezését obi-ugrisztikából írta, de későbbi pályája során a rokon nyelvek közül a legbehatóbban a mordvinnal foglalkozott. Otthonosan mozog a lappológiaiában, lapp irodalmi antológiát is szerkesztett, s a kisebb balti–finn nyelveket is kutatja. Finnek számára magyar nyelvkönyveket, nyelvtant írt, melyet aztán a Debreceni Nyári Egyetemen használva angol, német, francia, olasz, észt és japán nyelvre is lefordítottak, a magyaroknak pedig – társszerzőkkel – finn nyelvkönyvet szerkesztett. E könyvek szinte mindegyike több kiadásban is megjelent.

Keresztes László nem elégedett meg egyetlen nyelvi szint vizsgálatával: kandidátusi értekezése a mordvin hangtanról szólt, akadémiai doktori disszertációja a mordvin igeragozás bonyolult rendszeréről. Munkássága kiterjed a finn–magyar kontrasztív nyelvészetre is, egy norvég–magyar–norvég szótár erejéig a lexikográfiába is elkalandozott. A legutóbbi időben pedig az oroszországi finnugor nyelvek nyelvújítási törekvéseit vizsgálja. Ehhez kiváló alapanyagot szolgáltatnak az elmúlt húsz évben megjelent bibliafordítások, melyeknek vizsgálatára doktorandus hallgatóit is ráállította.

Keresztes László tudományszervezői munkásságának talán a csúcspontja volt a debreceni finnugor kongresszus megszervezése 1990-ben. A *Folia Uralica Debreceniensia* évkönyvsorozatot 1989-ben hozta létre, s fennállásának ideje alatt ez a publikációs fórum időtállóan bizonyult. Az utóbbi években Keresztes László a magyarországi finnugristák élő lelkiismeretévé vált. Folyamatosan napirenden tartja szakmánk jövőjének kérdését is, biztatva a fiatalabb nemzedékeket a kutatásra, publikálásra, fokozatszerzésre.

Ünnepeltünk számos hazai és nemzetközi tudományos társaság tagja vagy tisztségviselője¹. Egyetemi oktatóként, külföldi egyetemek vendégelőadójaként különféle bizottságok tagjaként, folyóiratok vagy tanulmánykötetek szerkesztőjeként mindig ugyanaz a cél vezérli: a nyelvészeti, ezen belül a finnugrisztikai kutatások előremozdítása. Kívánjuk neki, hogy még sokáig folytathassa munkáját testi erőben, egészségben, szellemi frissességben.

CSEPREGI MÁRTA

¹ Minderről részletesebben a <http://mnytud.arts.unideb.hu/finnugor/kereszteslcv.php> címen tájékozódhatunk.

A. Molnár Ferenc 70 éves*

Ünnepeltünk legutóbbi, az elmúlt esztendőben közzétett életrajzának így hangzik az első mondata: „Molnár Ferenc (a tudományos életben használt név: A. Molnár Ferenc) 1942. február 28-án született Nagyváradon”. Mi azonban azonnal hozzátesszük terjedelmes becenevét, pontosabban az említő nevét is: sokunknak A. Molnár Ferenc „a Molnár Feri”. Aligha vagyok egyedül a tekintetben, hogy amióta ismerem, amióta megismertem, azóta követem közleményeit: várakozással, de állandó tempóvesztéssel. Az ok nyilvánvaló. A. Molnár Ferencnek párját ritkítóan széles a látóköre, s ebből következően gazdag és szerteágazó, fáradhatatlan a munkálkodása. Azok közé tartozik, akik bizonyítják, hogy az úgynevezett osztatlan filológia nemcsak lehetséges, hanem művelhető is. Igen, még napjainkban is.

Egyetemi tanulmányainak sora nemcsak sejtette a később markánsan kirajzolódó szakmai profilt, de egyértelműen meg is alapozta. Magyar–angol szakpárját magyar–finnugorra változtatta, a diploma megszerzése után pedig hamarosan ösztöndíjas is lett a Helsinki és Jyväskylä Egyetemen, sőt az ELTE-n kiegészítő felsőfokú könyvtárosi tanulmányokat is végzett. Ez utóbbi alapképzés nyelvész körökben ritkaságszámba megy. Magam azok közé a filoszok közé tartozom, akik ezt önmagában nemcsak természetes kapcsolódásnak tekintik, de őszintén irigylik is, mert végül is könyvtári barlanglakók vagyunk. A. Molnár Ferenc tanár úr pályájának kezdetén is bő egy évtizedet a debreceni egyetem Egyetemi Könyvtárában töltött. Az évek során aztán számos kiadványban, tanulmányban, szerkesztési munkában, adattárban kamatoztatta könyvtárosi ismereteit, könyvészeti vonzódását híven tükröző terepismeretét. Többszörös szerkesztőbizottsági tagsága, illetve – túlzás nélkül mondva – diófaültető vállalkozása, az általa alapított (s 2001-től vezetett) Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár világosan és immár sokszorosan mutatja meg – a nyelvészeti tanulmányaiba beépülő sok-sok bibliotékai ismereten kívül – a tudós könyvtárost is. A Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtára után tanára volt az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének, majd a Debreceni Egyetem, 2007-től pedig a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének. Ugyanebben az év lett az MTA doktora és egyetemi tanár.

Az önéletrajz önvallomások megállapítása szerint: „Inkább tanulmány- és cikkíró-típus”. A múlt évi számvetés szerint 334 publikációjából 175 tekintetik tanulmánynak, cikknek. (Közülük mintegy kéttucatnyi nem magyar nyelvű.) Ezek a számok beszédesen tekintélyesek, de érdemes megeleveníteni őket A. Molnár Ferenc kutatási területeinek, valamint írásai változatos szövegtípusainak érzékeltetésével.

Ami a k u t a t á s i t e r ü l e t e k e t illeti. Az általa vizsgált és (hangsúlyosan mondva) az általa *művelt* területek seregszempléjéről semmiképpen nem hiányozhatnak – még alkalmi számbavételükkor sem az alábbiak: a korai magyar szövegelemek (különösen a Halotti Beszéd, az Ó-magyar Mária-siralom, a Laskai-sorok); a régi magyar irodalmi szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázatai (mint a Balassi-, az Arany- és Zrínyikommentárok, számos író, költő szóhasználatához kapcsolódó értelmezések); a szöveg-hagyományozódás kérdésköre, ami egyébként sajátos szemlélete, sokoldalú módszertani kívánalmái miatt – túlzás nélkül mondva – önálló, de el nem különülő nyelvészeti szakág rangjára méltó; a szófajváltás; a szó- és szóláskincs-történet; az etimológia; a hangtör-

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2012. március 6-i felolvasó ülésén.

ténet; s végül, de nem utolsósorban a művelődés- és tudománytörténet (hangsúlyosan a finn–magyar nyelvi, irodalmi, nyelvészeti kapcsolatok kérdés- és problémaköre).

A szöveg típusokra pedig azért is érdemes kellő figyelmet fordítani, mert – a tematikán túlmenően – ugyancsak markánsan mutatják meg A. Molnár Ferencnek nemcsak a sokirányú tájékozódását és munkásságának interdiszciplináris jellegét, hanem filológiai érzékenységét, felkészültségét, sőt nyílt szóval mondva, harcra készségét, azaz szakmai tisztességét is. Emlékeink vagy akár egy böngészés alapján is efféle lajstromot rögtönözhetünk: szómagyarázat, szövegkritikai megjegyzés és javítás; filológiai és konkrét szólástörténeti adalék; szótörténeti jegyzék; szótörténeti, etimológiai, jelentéstani, (finn és magyar) névtörténeti, vagy (szerzőnkre jellemzően) egy-egy pótlólagos megjegyzés, illetve olykor kiegészítés is. Egyáltalán nem véletlen, hogy többször felbukkan a neve a Magyar Nyelv „gyorsposta” rovatában is: „A. Molnár Ferenc írja”. Ez a reagálási lehetőség a folyóirat szempontjából sem jelentéktelen apróság, mert (az ebben léptékben lehetséges) késlekedés nélküli javításra, kiegészítésre, tisztázásra ösztönöz.

Ha kulcsszavakat kellene ajánlanom A. Molnár Ferenc pályájának jellemzésére, talán az írásaiából készült, 1999-ben Kolozsváron megjelent gyűjteménynek a címét választanám: „Anyanyelv, vallás, művelődés”. Közülük a mostani ünnepelő alkalmon a vallást emelem ki. Tudniillik a kereszténység olyan magyar nyelvtörténeti érdekű vizsgálatára, amelyben a pontosan megrajzolt folyamat, a korrekt filológiai adatfeltárás, a hiteles értelmezés, s főként a már említett, nyelvtörténeti kulcsfogalomra erősítő szöveggyomrányozódás ünnepeltünk munkásságában egyaránt és példaszerűen van jelen. Illusztrációként azt a kötetet említem, amely 2011-ben a Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 12. kiadványaként jelent meg A. MOLNÁR FERENC és OSZLÁNSZKI ÉVA munkájaként. A „Szenci Molnár Albert zsolttárainak szöveggyomrányozódásáról” című kötet szerzői a zsolttárok eredeti és a mai magyar református énekeskönyvben élő szövegeinek összehasonlítására és dokumentálására vállalkoztak. Aligha kell bizonygatni, hogy a zsolttárok e k k é n t miért érdemlik meg, sőt szinte vonzzák a kitüntetett figyelmet. A Szenci Molnár-zsolttárok ugyanis a magyar szöveggyomrányozódás mintaterepének tekinthetők. Századokat átívelő nyelvtörténeti, nyelvhasználati folyamatosságuk és az eddig is rájuk irányuló nyelv- és irodalomtörténeti figyelem miatt egyaránt. Minthogy megkezdődtek egy új általános használatú énekeskönyv előkészületi munkálatai, e kötet érvelő nyíltsággal foglal állást két kulcskérdésben: „hogyan és milyen mértékben kerüljenek be ebbe Szenci Molnár Albert zsolttárai” (i. m. 6–7), illetőleg – nehezebb kérdésnek bizonyuló problémaként – a szövegmodosítások mértékének, kezelésének ügye. A bevezetőben kinyilvánítja a szerzőpáros, hogy vizsgálódásaikat előzetes vitaanyagnak is tekintik. A véleményalkotást, a nyelvtörténeti hasznosítást akként segítik és ösztönzik, hogy a Szenci Molnár fordította zsolttárok eredeti szövegét – párhuzamos elhelyezést alkalmazva – összevetették az énekeskönyvbelivel, minden eltérést tipográfiai eszközökkel jelölve (vö. 8). Sajnos, ez a több szempontból tüzetes tanulmányozásra méltó munka „igen csekély példányszámú kiadásban” (uo.) jelent meg. Tanszékünk könyvtárának azonban van egy példánya. Van, mert pár napja Molnár Ferenc tanár úr megajándékozott vele bennünket. Emlékezni fogunk rá, hogy kitől és mikor kaptuk.

Az sem véletlen, hogy a tanár úr figyelemfelhívó gesztusának köszönhetem a sorozat egyik ugyancsak 2011-ben megjelent másik kötetét is. (Ő mint sorozatszerkesztő és lektor jegyzi ezt a kötetet, a szerzői szerkesztő FEKETE CSABA.) A szóban forgó Nagy-

szombati Agendárius a 16. század végi katolikus, úgynevezett esztergomi rítusból közöl járulékos, magyar nyelvű szertartási betéteket – hasonmásban, kitűnő záró tanulmánnyal és mellékletekkel. Ezt a friss adalékot hitelesítésül szánom a fentebb használt rangjelölésnek, A. Molnár Ferenc e sorozatot kezdeményező diófáultető érdemének. Az Utószó kellő nyomatékkal világít rá egy olyan szövegtípusra, amely az eddiginél elmélyültebb feltárást érdemel, magyar nyelvtörténeti személetünket gazdagítva. Az Agendarius tanításai, szertartási beszédei ugyanis „fennhangon való olvasásra vagy elmondásra születtek. Tehát ezeket a szó szoros értelmében felemelt hangon mondták vagy olvasták. [...] itt nem értekező prózát, nem csöndes és magányos elmélyedésben való olvasgatásra írt munkát tartanak kezükben. [...] Lelkipásztori szerzőjük jártas volt abban, hogyan lehet, és hogyan kell népes gyülekezetnek templomok nagyöblű terében beszélni” (i. h. 235). Deme Lászlótól gyakran hallhattuk, mintegy intelemként, a fülre fogalmazás kívánalmát. Mondhatjuk tehát azt is, hogy az Agendarius közzététele kinyitja az utat a történeti fülre fogalmazás irányába, sőt távlatába. Engem máris elindított: a kötetet azonnal elhelyeztem soros napi olvasmányaim kupacába.

Tisztelt Tanár Úr! Tanúsíthatod, hogy akárhányszor s akárhol találkoztunk, a személyes hírek, kérdések után főleg szakmáról, könyvekről, munkáról és munkaasztalról esett köztünk szó. Most se történt, mert most sem történhetett másként. A szakmai család nyilvánossága előtt is megvallom, hogy számomra azok közé tartozol, akiről tudom, hogy a munkájának, a munkájában él. Bizonyos, hogy ez nem magánvéleményem. A Magyar Nyelvtudományi Társaság, amelynek több más hazai és külföldi tudományos társaság mellett tagja, tisztségviselője vagy, ennek tavaly úgy is jelét adta, hogy neked ítélte a Bárczi Géza-emlékermet és -díjat.

Tisztelt Tanár Úr, kedves Feri barátunk! Személyes ünnepeden kívánjuk, hogy eddigi munkakedvedben, lendületedben Isten éltesen sokáig. Közérdekből.

PUSZTAI FERENC

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar szavak és egy magyar mondat a Perényi család középkori okleveleiben

A Perényi család egykori nagyszülősi levéltárát a Magyar Országos Levéltár őrzi. Az iratok 872 Mohács előtti oklevél szövegét tartották fenn, amelyek mind latin nyelvűek, mégis sok magyar szót tartalmaznak: földrajzi és személynéveket, valamint néhány, az oklevelek hátlapjára, később, de pontosan meg nem határozható időpontban, feljegyzett szavakat, melyek az irat tartalmáról szóltak. Néhány ilyen szót közölt más levéltárakból például IVÁNYI BÉLA (MNy. 1905: 350–3; 1906: 41, 73). Rajtuk kívül 25 magyar község, illetve közsökeként is értelmezhető földrajzi név található az iratokban, ezek túlnyomó része határjárásokból származik; a határvonalon található tereptárgyakat jelölték velük. Ezeket tartalmazza az alábbi közlemény a következő forráskiadványra támaszkodva: „A Perényi család levéltára 1222–1526.” (Közléteszi: TRINGLI ISTVÁN. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44. Bp., 2008). Az említések után következő sorszámok a kötetben közölt oklevelek regesztáinak sorszámát jelentik.

szombati Agendárius a 16. század végi katolikus, úgynevezett esztergomi rítusból közöl járulékos, magyar nyelvű szertartási betéteket – hasonmásban, kitűnő záró tanulmánnyal és mellékletekkel. Ezt a friss adalékot hitelesítésül szánom a fentebb használt rangjelölésnek, A. Molnár Ferenc e sorozatot kezdeményező diófáultető érdemének. Az Utószó kellő nyomatékkal világít rá egy olyan szövegtípusra, amely az eddiginél elmélyültebb feltárást érdemel, magyar nyelvtörténeti személetünket gazdagítva. Az Agendarius tanítási, szertartási beszédei ugyanis „fennhangon való olvasásra vagy elmondásra születtek. Tehát ezeket a szó szoros értelmében felemelt hangon mondták vagy olvasták. [...] itt nem értekező prózát, nem csöndes és magányos elmélyedésben való olvasgatásra írt munkát tartanak kezükben. [...] Lelkipásztori szerzőjük jártas volt abban, hogyan lehet, és hogyan kell népes gyülekezetnek templomok nagyöblű terében beszélni” (i. h. 235). Deme Lászlótól gyakran hallhattuk, mintegy intelemként, a fülre fogalmazás kívánalmát. Mondhatjuk tehát azt is, hogy az Agendarius közzététele kinyitja az utat a történeti fülre fogalmazás irányába, sőt távlatába. Engem máris elindított: a kötetet azonnal elhelyeztem soros napi olvasmányaim kupacába.

Tisztelt Tanár Úr! Tanúsíthatod, hogy akárhányszor s akárhol találkoztunk, a személyes hírek, kérdések után főleg szakmáról, könyvekről, munkáról és munkaasztalról esett köztünk szó. Most se történt, mert most sem történhetett másként. A szakmai család nyilvánossága előtt is megvallom, hogy számomra azok közé tartozol, akiről tudom, hogy a munkájának, a munkájában él. Bizonyos, hogy ez nem magánvéleményem. A Magyar Nyelvtudományi Társaság, amelynek több más hazai és külföldi tudományos társaság mellett tagja, tisztségviselője vagy, ennek tavaly úgy is jelét adta, hogy neked ítélte a Bárczi Géza-emlékermet és -díjat.

Tisztelt Tanár Úr, kedves Feri barátunk! Személyes ünnepeden kívánjuk, hogy eddigi munkakedvedben, lendületedben Isten éltesen sokáig. Közérdekből.

PUSZTAI FERENC

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar szavak és egy magyar mondat a Perényi család középkori okleveleiben

A Perényi család egykori nagyszülősi levéltárát a Magyar Országos Levéltár őrzi. Az iratok 872 Mohács előtti oklevél szövegét tartották fenn, amelyek mind latin nyelvűek, mégis sok magyar szót tartalmaznak: földrajzi és személynéveket, valamint néhány, az oklevelek hátlapjára, később, de pontosan meg nem határozható időpontban, feljegyzett szavakat, melyek az irat tartalmáról szóltak. Néhány ilyen szót közölt más levéltárakból például IVÁNYI BÉLA (MNy. 1905: 350–3; 1906: 41, 73). Rajtuk kívül 25 magyar község, illetve közsökeként is értelmezhető földrajzi név található az iratokban, ezek túlnyomó része határjárásokból származik; a határvonalon található tereptárgyakat jelölték velük. Ezeket tartalmazza az alábbi közlemény a következő forráskiadványra támaszkodva: „A Perényi család levéltára 1222–1526.” (Közzéteszi: TRINGLI ISTVÁN. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44. Bp., 2008). Az említések után következő sorszámok a kötetben közölt oklevelek regesztáinak sorszámát jelentik.

berc – 1319: „deinde descendit et veniet(!) ad unum *berch*” 29; 1335: „ascendissent ad quoddam *berch*... deinde in eodem *berch* euntes venissent ad alium locum... de eadem valle ad quoddam *b[erch ascen]dentes* in eodem *berch*... ascendit ad quoddam *berch*... deinde in eodem *berch* versus sepedictam plagam eundo venit ad alium locum... in eodem *berch* descendit” 50; 1336: „ascendit ad quoddam *berch* et in ipso *berch* versus eandem plagam currendo” 54; 1336: „sub quodam *berch* existentes... supra eodem *berch*... per eundem *berch*... ad quoddam *berch*... in eodem *berch*... in eodem *berch*... in eodem *berch*... asscendit in quoddam aliud *berch*... asscendit ad quoddam *berch*... in vertice eiusdem *berch*, de qua in quodam alio *berch*... in quodam *berch*” 55; 1337: „ad quendam collem, qui vulgariter *berch* dicitur” 57; 1337: „ad quendam monticulum *berch* dictum... in eodem *berch*” 59; [1346]: „in quodam *berch* ultra ipsam vallem” 71; 1357: „abinde eundo spatium parvum iungit quoddam *berch*... transseundo per idem *berch*... super initium cuiusdam *berch*... eundo per cacumen ipsius *berch*... super unum *berch*” 90; 1372: „[in] latere cuiusdam *berch*... in latere eiusdem *berch*... eundem *berch* asscendendo... quoddam *berch* asscendendo et in eodem *berch* versus prescriptam plagam pergendo... in uno *berch*... in eodem *berch*... in eodem *berch*... ad quoddam *berch*... in eodem *berch*... in latere eiusdem *berch*” 125; 1414: „in quodam *berch*” 349; 1421: „descenderet per quoddam *berch*... per quoddam *berch* transseundo” 375. – A TESz. jelentésváltozatai mellett a 'hegygerinc' is megjelenik e forrásokban.

bolt – 1526: „quem(!) atrium inferius totum *bolthabit*... unam capellam parvam ulnarum trium et medium, quam tam superius, tam inferius *bolthabit*” 872.

domb – 1329: „super quodam monticulo, quod wlgo *domb* dicitur” 46; 1336: „ad quoddam monticulum wlgo *dumb* vocatum” 52; 1337: „super quodam monticulo wlgo *dumb* vocato” 58.

eresztvény – 1336: „circa quoddam nemus wlgo *erezthwen* vocatum” 55.

halom – 1357: „unus monticulus *halm* dictus” 90; 1362: „duos monticulos *holm* vocatos” 102.

harangláb – 1336: „per medium eiusdem ville transeundo venit ad unam statuum *haranglab* vocatam” 52.

hársbokor – 1336: „sub quodam rubo tyleo wlgo *hasbukur* vocato” 54; 1351: „sub quadam dumo tilie vulgariter *hasbukur* vocato” 80.

ér – 1380: „ubi unum *eer* Lachina appellatum exit de ipso fluvio Latorcha... in eodem *eer* Lachina... ad aliud *eer* Stupa vocatum... inde cadit in aliud *eer*... in meatu ipsius *eer*” 137.

kálista – 1337: „iungit unum volitabrum porcorum wlgo *kalysta* nuncupatum” 58. Jelentése itt: 'dagonya'.

kátyú – 1421: „penes quendam locum lutosum seu voluthabrum *kathyo* vocatum” 375.

kosár – 1523: „porcos decimales ad quendam circumvallationem *kosar* vocatam in loco competenti per ipsos officiales ad id communi voluntate deputato preparatam congregari soliti fuissent... ipsam circumvallationem *kosar* dictam pretactis porcis decimalibus iuxta predictam allodium” 837; 1523: „porcos decimales ad quendam ortum vallatorem *kosar* vocatam in loco competenti per ipsos officiales ad id communi voluntate deputato preparatam congregari soliti fuerint... porcos decimales ipsius actoris in eodem oppido Meggyes congregatos ex circumvallatione *kossar* vocata in eadem curia allodiali... preparationem circumvallationis *kosar* dicte” 840; 1525: „adductionis certorum porcorum

decimalium de quadam circumvallatione wlgo *kosar* vocata in f[in]e oppidi Meggyes constructa” 868.

liget – 1421: „ad latus cuiusdam silve glandinose *lygeth* dicte, eandem silvam *lygeth*... ad latus cuiusdam silve *lygeth*... silvam glandinosam *lygeth*” 375.

mocsár – 1421: „ad quendam alveum *mochar* vocatum” 375.

nyárfa – 1357: „ad quasdam arbores populi *nyarfe* vocatas” 90.

ösvény – 1319: „cadit ad unam viam, qua(!) dicitur *wsuen*” 29; 1337: „iungit quendam semitam wlgo *vswen* vocatam” 58.

patak – 1357: „ad ryvulum *Werbeuchpataka* appellatum... prope ipsum *patak*” 90.

sahtosút – 1372: „penes viam *sahtuswth*... ad eandem viam *sahtuswth*” 125. – A *sahtosút* > *sajtosút* hangváltozásra és jelentésére l. BENKŐ LORÁND, Helynévi adalékok a szószállítás régi magyar terminológiájához. In: Uő, Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1998. 169–77.

süvöltés – 1518: „ex una parte ipsius vallis audivissent quendam vocem Bohemica-lem, ex alia parte ipsius vallis quoddam signum wlgariter dicendo *sywelthees* fecisse” 799. Jelentése itt: ’fütty, füttyszó’.

szilfa – 1336: „a quadam arbore ulmi wlgo *scilfa* vocate” 52.

szőlőhegy – 1417: „pervenissent ad montem vinearum *zelewhegh* appellatum” 356; 1417: „pervenissent ad montem vinearum *zeuleushegh* appellatum” 357.

téglaégető – 1341: „descendit ad quendam locum *theglaegethew* dictum” 63.

telek – 1401: „quasdam duas terras seu sessiones ac possessiones eorum nunc habitatoribus destitutas wlgo *thelek* dictas Myklosthelek et Cosmatheleke nuncupatas” 224.

topolya – 1317: „ad arborem populeam *tapolya* vocatam” 27.

tanórok l. toronuk

toronuk (taranok) – 1362: „loco sessionali... ad latitudinem quatuor iugerum extendentes cum terra retro ortum existentis (!) vulgariter *toronuk* vocatum similiter ad latitudinem ipsius sessionis... circa *toronuk* procedendo, in fine ipsarum terrarum arabilium quatuor iugerum *toronuk*” 102. – A TESz. és a SzT. újkori példák alapján *tanórok* címszó alá sorolta az ehhez hasonló adatokat, a középkori említések azonban szinte kivétel nélkül az itt közölt vagy ehhez közel álló formát mutatják, az ország északi részén az újkorban is ez a forma élt tovább. További középkori példákat hoz BELÉNYESY MÁRTA (Ethnographia 66: 66–9, 71, 84 és 87).

tölgyfa – 1479: „quandam arborem ilicis wlgariter *thevlghfa* dictam... duo ligna ilicis wlgariter *thevlghfa* de una radice succreverunt” 588.

Egy 1518. január 12-én kelt Nyitra megyei oklevél szövege után még ebben az esztendőben, immáron a királyi kúriában a következő magyar nyelvű mondatot írták: „et hoc respondit *hog o nem sokta wolt illen appro emberet felelmy | de iol lehet aprokator leuelben benne wagyok kintelen wagiok | erte solni*” (799). Olvasata: Hogy ő nem szokta volt illen apró emberért felelni, de jóllehet a prókátor levélben benne wagyok, kintelen wagyok érte szólni. – A mondat feltehetőleg Veszelei Miklós ügyvédtől származik, aki e szavakkal vállalta el a megyei törvényszéktől a királyi kúriába áttett lólopási ügyben a felperes képviselőjét. Hasonló magyar ügyvédszót közölt ILA BÁLINT 1492-ből (MNy. 26: 232).

Bereg megye 1570. évi személynevei*

Damokos – *Feiercze*: Pa. *Damokos*; *Wary*: And. *Damokos*. < A martirológiumi *Domokos* név alakváltozata (CsnSz. 310–1, *Domonkos*). Ma Mezőváriban *Domokos* formában él.

Dancs – *Berekßaß*: Lau. *Dancz*. < A *Dániel*, *Damokos*, *Damján* nevek tövének *-cs* képzős alakja (CsnSz. 278). Ma is élő név.

Dank – *Attia*: Me. *Dank*; *Balafe*: Amb. *Dank*; *Berekßaß*: Fr., Jo., Pa., R. *Dank*; *Gellenes*: Barrabas, Bl., Luc., Pa., Pe. *Dank*; *Wjyd*: Lad. *Dank*. < A *Dániel*, *Damokos*, *Damján* nevek tövének *-k* képzős alakja (CsnSz. 280).

Darabas – *Papi***: St. *Darabas*. < 'goromba, durva, zord; jól megtermett, derék' (CsnSz. 281–2, *Darabos*).

Darai – *Surañ*: Val. *Daraj*. < 'Dara, Szatmár vagy Zemplén megyei faluból való' (CsnSz. 282).

Darcsi – *Farnos*: Th. *Darczj*. < Ótörök eredetű személynév (MIZSER 2008a: 39). Ma is élő név.

Dargó – *Nag Dobron*: Bl. *Dargo*. < Puszta helynév Zemplén megyében.

Daróci – *Afzte*: Pa. *Daroczj*; *Barlobas*: Ant., Ben. *Daroczi*; *Berekßaß*: St. *Daroczi*; *Boltrag*: Bl., Ma. *Daroczi*; *Darocz*: Seraphini *Daroczj* birtokos; *Feiercze*: St. *Daroczi* birtokos; *Tiудар, Vgornia*: Seraphini *Daroczi* birtokos. < 'Daróc, Bereg megyei faluból való'. Több Daróc is van az országban (CsnSz. 283–4). A birtokosok származási helye a Szatmár megyei Királydaróc. Asztélyban, Barabáson, Beregszászon ma is élő név.

Daruka – *Vgornia*: Cas. *Daruka*. < Valószínűleg a *daru* madárnév kicsinyítő képzős alakja.

Dávid – *Adon*: Ant., Bl., Jo., Vrb. (kétszer) *Davit*; *Barlobas*: Cl. *Davit*; *Loho*: *Dauid* Janos; *Marok*: Mi. *Dauith*, St. *Dauid*; *Szernie*: Fr. *Dauid*. < Ószövetségi személynév (CsnSz. 285–6). Szernyén, Tiszaadonyban ma is élő név.

Dávidházi – *Nag Begañ*: Th. *Dauithazi*. < 'Dávidháza, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 285).

Deák – *Barkaßo*: Em. *Deak*; *Berekßaß*: Gr., Ma. *Deak*; *Bolcziu*: Jo. *Deak*; *Deda*: Damianus *Deak*; *Kereczen*: R. Pe. *Deak*; *Kouazo*: Mar. *Deak*; *Mocziola*: R. Mar. *Deak*; *Nag Dobos*: And. *Deak*; *Nag Dobron*: R. Bl. *Deak*. < 'tanult ember, írnok, titkár, tanuló, egyházi, kántor' (CsnSz. 285–6). Bulcsuban, Beregszászon, Kovászáson, Nagydoboson, Nagydobronyban ma is élő név.

Dékán ~ **Dékány** – *Berekßaß*: Amb. *Dekan*, Gr. *Dekañ*. < 'céhmester, határbíró, hegybíró' (CsnSz. 289). Ma is élő név.

Dél – *Bodolo*: Mel. *Dél*. < Világi személynév (CsnSz. 289).

Deli – *Berekßaß*: Val. *Dely*. < 'bátor, délceg v. katona, testőr' (CsnSz. 289–90). Ma is élő név.

Deme – *Szernie*: Me. *Deme*. < A martirológiumi *Demeter* név rövidülése (CsnSz. 290).

Demecs – *Borsoua*: R. Alb. *Demecz*; *Szernie*: Pe. *Demecz*. < A martirológiumi *Demeter*, *Demjén* nevek *Dem-* tövének *-ecs* képzős alakja (CsnSz. 290), vagy a *Deme* becézett személynév *-cs* képzős származéka.

* L. MNy. 2011: 507–10.

Demeter – *Adon*: Th. *Demeter*; **Cziomonía**: Jac. *Demether*; **Deda**: Me. *Demeter*; **Feiercze**: Bl. *Demeter*; **Kereczen**: Pe. *Demether*; **Kis Lonía**: St. *Demether*; **Matthius**: Em. *Demether*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 291). Beregdédán, Tiszaadonyban, Tiszakerecsenyben ma is élő név.

Demjén – *Afzte*: Ge. *Demien*; **Batthiu, Bene**: Jo. *Demien*; **Feiercze**: Pa. *Demien*; **Naméri**: Seb. *Demien*; **Takos**: St. *Demien*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 276–7, *Damján*). Bátyúban, Hetefejércsén, Vásárosnaményban ma is élő név.

Denkovics – *Zolyoua*: Dem. *Denkouicz*. < Ruszin eredetű: a *Denko* (< magyar *Dénes*) patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Denics – *Zolyua*: Mi. *Denicz*. < Ruszin eredetű: a magyar *Dénes* rövidült alakjának patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Derenkő – *Fölső Vereczke*: Jac., Jo. *Derenko*. < Ruszin eredetű: a *depen* 'somfa' szónak *-ko* képzős alakja, a kicsinyítő képző megkülönböztető jellegű (MIZSER 2007b: 83).

Derkács – *Cziapoczka*: *Derkacz* doris; **Meduefalua**: Fr. *Derkacz*. < 1. ruszin eredetű: 'haris; kerepelő' (ЧОПЕЙ 1883: 68), 2. ukrán eredetű: 'haris; kóró' (UDVARI 2: 28).

Dési ~ **Dézi** – **Kouazo**: Mi. *Desy*. < 'Dés, Belső-Szolnok megyei városból való' (CsnSz. 298, *Dézi*).

Diák – *Ifnete*: Gas. *Diák*. < A *Deák* név (lásd ott!) alakváltozata.

Didkó – **Zentmiklos**: Dem. *Didko*. < Ruszin eredetű: *дуко* 'nagyapa, tekintélyes öregember' (MIZSER 2007b: 83).

Dienes – **Berekfaß**: Jo. *Dienis*; **Boltrag**: R. Amb. *Dienes*; **Kaydano**: Ant. *Dienes*; **Szalka**: Th. *Dienes*; **Sziget**: Lau. *Dienes*; **Wjyd**: Jac., Jo., Me., Seb. *Judex Dienes*. < A martirológiumi *Dionysius* magyarosodott alakja (CsnSz. 292–3. *Dénes*).

Dinzelevics – **Nelipine**: Jac. *Dinzeleuicz*. < Ruszin eredetű: a németből átvett *Dinsel* név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Dir – **Takos**: Mel. *Dir*. < Német eredetű: *Dirr* 'sovány' (BAHLOW 1967: 96).

Disznós ~ **Disztós** – **Jand**: Lau., Ma. *Difznos*, Ma. *Difztos*. < 'disznópásztor, kondás' (CsnSz. 301, *Disztós* alakot nem hoz).

Dobó – **Ardo, Balasocz, Benedíki, Cziapoczka, Cziomonía, Derczen, Ignecz, Nag Dobroń, Nag Musaj, Rafaina Vifalu, Suko, Szernie**: Dni. *Dobo* birtokos (keresztnevet nem közöl, de ekkor csakis Dobó Ferencről lehet szó). A *Dobó* világi személynév (CsnSz. 303).

Dobos – **Bodolo**: Jo. *Dobos*; **Halabor**: Me., Mi. Pe. *Dobos*. < 'dobot kezelő, azon játszó, azt készítő' (CsnSz. 304).

Dobosi – **Gulacz**: Vrb. *Dobosi*. < 'Dobos, Bereg, Szabolcs megyei faluból való' (CsnSz. 304).

Docsinec – **Ztrojyna**: El. *Doczinecz*. < Ukrán eredetű: a *Docsa* női név + *-in* patronimikonképző + *-ec* (ЧУЧКА 207), az ukránban gyakori képzőbokor.

Dohos – **Barlobas**: Pe., St. (kétszer) *Dohos*. < 'kellemetlen szagú' (CsnSz. 306–7).

Dók – **Barkafso**: Cas., Dio., Th. *Dok*. < Valószínűleg az ószövetségi *Dávid* név *-k* képzős alakja.

Dóka – **Berekfaß**: Val. *Doka*; **Boltrag**: Alb. *Doka*; **Derczen**: Pa., St. *Doka*; **Wary**: And. *Doka*. < Az ószövetségi *Dávid* név becézője (CsnSz. 307). Beregszászon, Derczenben ma is élő név.

Dóka-Gál – **Boltrag**: Ma. *Doka Gál*. < Összetett név.

Doktor – **Rakos**: Mi. *Doctor*. < 'tudós, orvos, tanító' (CsnSz. 307). Ma is élő név.

Doma – Attia: Jo., Val. *Doma*; **Berekfaß:** Pe. *Doma*. < A martirológiumi *Domokos*, *Domján* nevek -a képzős alakja (CsnSz. 308). Ma is élő név.

Domokos ~ Domonkos – Mocziola: Fr. *Domonkos*; **Papi**:** Bl. *Domonkos*; **Szernie:** And., St. (kétszer) *Domonkos*, Th. *Domokos*; **Vgornia:** Bal. *Domonkos*. < A martirológiumi *Dominicus* magyarosodott alakja (CsnSz. 310–1). A *Domokos* adat elírás is lehet.

Donát – Munkacz: St. *Donath*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 311).

Dósa ~ Dózsa – Wary: Gr., St. *Dosa*. < Az ószövetségi *Dávid* név tövének -sa képzős alakja (CsnSz. 314).

Drabant – Papi**: And. *Drabant*. < 'gyalogos katona; testőr; csatlós; kapuőr' (CsnSz. 281, *Darabont*).

Draskovity – Nağ Dobos: Cas. *Draskovit* birtokos. < Horvát eredetű: a *Draško* név < *Dragomir*, *Dragoslav* (Prosvj. 241) -*ic* patronimikonképzős alakja.

Dromó – Berekfaß: Jo. *Dromo*. < Ördögnev, a boszorkányperekben gyakran szerepel (MIZSER 2007–2008: 143).

Dubóc – Kis Lonia: Ma. *Dwboocz*. < A *Dubovec* 'dubovai' név módosult alakja. *Dubova* nevű község van Árva, Pozsony, Sáros, Turóc és Zólyom megyében (FÉNYES 1851. 1: 284–5).

Dul – Berekfaß: Val. *Dul*; **Gergelj:** Th. *Dwl*; **Papi*:** R. Val. *Dulh*; **Takos:** Gr. *Dulh*. < Világi személynév (CsnSz. 318). Gergelyiugornyán ma is élő név.

Egyed – Kis Lonia: And., Pe. *Egied*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 324). Lónyán ma is élő név.

Elek – Bene: Pe. *Elek*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 326). Ma is élő név.

Elekes – Kalnik: Fr. *Elekes*. < A martirológiumi *Alex(ius)* magyarosodott alakja (CsnSz. 326).

Éles – Homok: Me., Th. *Eles*; **Papi*:** Pa. *Eles*; **Som:** Em. *Eles* < 'eszes' v. 'goromba, durva' (CsnSz. 327).

Elme – Kaszon: Dem., Mar. *Elme*. < 'lélek, ész; értelmi képesség' (MIZSER 2009a: 118).

Ember – Ardo: Me. *Ember*. < 'derék, jóra való, megbecsült' (CsnSz. 328).

Erdélyi – Wjyd: Lau. *Erdelj*. < 'Erdélyből származó' (CsnSz. 330–1).

Érsek – Balafe: Mi. *Ersek*. < 'több egyházmegye fölött felügyeletet gyakorló püspök'. (CsnSz. 334–5).

Ersziny – Berekfaß: Ben. *Ersin*. < Az *Erszénygyártó* rövidülése (CsnSz. 335).

Erszinygyártó – Berekfaß: Jo. *Erszingiartho*. 'pénztárcát, perselyt készítő mester' (CsnSz. 335).

Estók – Boltrag: Alb. *Estok*. < Az *Estván* (< *István*) név becézett formája (CsnSz. 500, *Istók*). Ma is élő név.

Estván – Balafe: Pa. *Estuan*; **Halabor:** Mar. *Estvan*; **Marok:** Luc. *Estuan*; **Munkacz:** Adamos *Estuan*. < Az *István* név alakváltozata (CsnSz. 500–1, *István*).

Esze – Kis Mufaj: Th. *Esze*. < Világi személynév. A CsnSz. (336) az *ész* szóból vezeti le. Valószínűbb azonban, hogy az *eszik* ige folyamatos melléknévi igeneve, azaz 'nagyevő' (MIZSER 2009a: 118).

Faber – Zolyua: *Faber* Olekza. Nem tartom valódi családnévnek, hanem a *kovács* foglalkozásnév latinra való fordításának, azaz: *Oleksza kovács* (MIZSER 2007b: 81).

Fábián – Kouazo, Wary: Ant. *Fabian*; **Nağ Dobos, Tiuardar:** Jo. *Fabian*; **Wary:** Me.

Fabian; **Zentmiklos**: Jac. *Fabian*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 341). Mezőváriban, Nagydoboson ma is élő név.

Faggyas – **Iuani**: Jo. *Faggias*. < 'gyertyaöntő' (CsnSz. 342).

Farkas – **Barlobas**: Pa. *Farkas*; **Batthiu**: Gr. *Farkas*; **Berekfaß**: Cl. *Farkas*; **Bolt-rag**: R. Alb. *Farkas*; **Gergelj**: R. Th. *Farkas*; **Kaszon**: R. Bar. *Farkas*; **Loho**: Dio. *Farkas*; **Nag' Lonía**: And. *Farkas*; **Rafaina Vifalu**: R. Pa. *Farkas*; **Som**: Dem. *Farkas*; **Surañ**: R. Volphangi *Farkas*; **Wary**: Em. *Farkas*. < Több indíték lehetséges: 1. világi/egyházi személynév, 2. az állat valamely tulajdonsága, 3. 'farkasvadász, farkasnyúzó, farkasbőr-kikészítő' (CsnSz. 346–7). Beregsomban, Beregszászon, Gergelyiugornyán, Lónyán, Mezőkaszonyban, Mezőváriban ma is élő név.

Fazekas ~ **Fazakas** ~ **Fazokas** – **Berekfaß**: And. *Fazokas*, Gr. *Fazokas* (kétszer), St. *Fazokas*; **Derczen**: Ma. *fazakas*; **Homok**: Dem. *Fazokas*; **Jand**: Mar. *Fazekas*; **Kaszon**: Lad. *Fazokas*; **Kis Mufaj**: Cas. *Fazokas*; **Matthius**: Gr., Jo. *Fazokas*; **Munkacz**: Bar., Ben. *Fazakas*; **Namérñ**: St. *Fazokas*. < 'cserépedény-készítő' (CsnSz. 348–50). Ma *Fazekas* formában él Beregszászon, Mezőkaszonyban, Munkácson, Vásárosnaményban.

Fedovics – **Also Vereczke, Palhoua**: Ge. *Fedouicz*. < a *Fedo* (< *Fedor*) név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2009: 82).

Fejér – **Attia**: Mi. *Feier*; **Berekfaß**: Pa. *Feier*; **Bifstra**: Gr. *Feier*; **Davidhaza, Repede**: Jo. *Feier*; **Szalka**: Gr., R. Mi., Pa. *Feier*. < 'világos bőrű, hajú' (CsnSz. 350–2, *Fehér*). Beregszászon *Fehér* ~ *Fejér*, Tiszaszalkán *Fehér* formában él.

Fejércsei – **Cziarnavoda**: Ant. *Feiercej*. < 'Fejércse, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 352).

Fejes – **Papi***: Bl. *Fejes*. < 'nagy fejű' (CsnSz. 353–4). Ma is élő név.

Fekete – **Boboliftia**: San. *Fekete*; **Czetfalua**: R. And. *Fekete*; **Kaszon**: Gr. *Fekete*; **Matthius**: Ge. *Fekete*; **Som**: Jo. *Fekete*. < 'fekete hajú, sötét bőrű' (CsnSz. 354–6). Mátýuson ma is él.

Félegyházi – **Wary**: Amb. *Félegyhazi*. < 'Félegyházáról való' (CsnSz. 356), Szabolcsban is volt két *Félegyháza* nevű falu (MIZSER 2009a: 118).

Ferenc – **Berekfaß**: Th. *Ferenc*; **Ifnete**: Jo., Ludovicus *Ferencz*; **Kalnik**: Jo. *Ferencz*; **Szernie**: Mi. *Ferencz*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 360–1). Beregszászon ma is él.

Ferge – **Ifnete**: Pe. *Ferge*. < 'eszeveszett, bolond' (CsnSz. 362).

(Folytatjuk.)

MIZSER LAJOS

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja. Folyóiratunk szerkesztési szabályzata a jelen számtól kezdődően néhány ponton módosult. A változtatásokat szerzőink szíves figyelmébe ajánljuk.

1. Az évszázadok sorszámát a nyelvészeti szakirodalomban immár általánossá vált gyakorlat szerint arab számmal írjuk. (Ez a változtatás természetesen nem érinti az idézeteket és a bibliográfiai tételeket.)

Fabian; **Zentmiklos**: Jac. *Fabian*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 341). Mezőváriban, Nagydoboson ma is élő név.

Faggyas – **Iuani**: Jo. *Faggias*. < 'gyertyaöntő' (CsnSz. 342).

Farkas – **Barlobas**: Pa. *Farkas*; **Batthiu**: Gr. *Farkas*; **Berekfaß**: Cl. *Farkas*; **Bolt-rag**: R. Alb. *Farkas*; **Gergelj**: R. Th. *Farkas*; **Kaszon**: R. Bar. *Farkas*; **Loho**: Dio. *Farkas*; **Nag' Lonía**: And. *Farkas*; **Rafaina Vifalu**: R. Pa. *Farkas*; **Som**: Dem. *Farkas*; **Surañ**: R. Volphangi *Farkas*; **Wary**: Em. *Farkas*. < Több indíték lehetséges: 1. világi/egyházi személynév, 2. az állat valamely tulajdonsága, 3. 'farkasvadász, farkasnyúzó, farkasbőr-kikészítő' (CsnSz. 346–7). Beregsomban, Beregszászon, Gergelyiugornyán, Lónyán, Mezőkaszonyban, Mezőváriban ma is élő név.

Fazekas ~ **Fazakas** ~ **Fazokas** – **Berekfaß**: And. *Fazokas*, Gr. *Fazokas* (kétszer), St. *Fazokas*; **Derczen**: Ma. *fazakas*; **Homok**: Dem. *Fazokas*; **Jand**: Mar. *Fazekas*; **Kaszon**: Lad. *Fazokas*; **Kis Mufaj**: Cas. *Fazokas*; **Matthius**: Gr., Jo. *Fazokas*; **Munkacz**: Bar., Ben. *Fazakas*; **Namérñ**: St. *Fazokas*. < 'cserépedény-készítő' (CsnSz. 348–50). Ma *Fazekas* formában él Beregszászon, Mezőkaszonyban, Munkácson, Vásárosnaményban.

Fedovics – **Also Vereczke, Palhoua**: Ge. *Fedouicz*. < a *Fedo* (< *Fedor*) név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2009: 82).

Fejér – **Attia**: Mi. *Feier*; **Berekfaß**: Pa. *Feier*; **Bifstra**: Gr. *Feier*; **Davidhaza, Repede**: Jo. *Feier*; **Szalka**: Gr., R. Mi., Pa. *Feier*. < 'világos bőrű, hajú' (CsnSz. 350–2, *Fehér*). Beregszászon *Fehér* ~ *Fejér*, Tiszaszalkán *Fehér* formában él.

Fejércsei – **Cziarnavoda**: Ant. *Feiercej*. < 'Fejércse, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 352).

Fejes – **Papi***: Bl. *Fejes*. < 'nagy fejű' (CsnSz. 353–4). Ma is élő név.

Fekete – **Boboliftia**: San. *Fekete*; **Czetfalua**: R. And. *Fekete*; **Kaszon**: Gr. *Fekete*; **Matthius**: Ge. *Fekete*; **Som**: Jo. *Fekete*. < 'fekete hajú, sötét bőrű' (CsnSz. 354–6). Mátýuson ma is él.

Félegyházi – **Wary**: Amb. *Félegyhazi*. < 'Félegyházáról való' (CsnSz. 356), Szabolcsban is volt két *Félegyháza* nevű falu (MIZSER 2009a: 118).

Ferenc – **Berekfaß**: Th. *Ferenc*; **Ifnete**: Jo., Ludovicus *Ferencz*; **Kalnik**: Jo. *Ferencz*; **Szernie**: Mi. *Ferencz*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 360–1). Beregszászon ma is él.

Ferge – **Ifnete**: Pe. *Ferge*. < 'eszeveszett, bolond' (CsnSz. 362).

(Folytatjuk.)

MIZSER LAJOS

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja. Folyóiratunk szerkesztési szabályzata a jelen számtól kezdődően néhány ponton módosult. A változtatásokat szerzőink szíves figyelmébe ajánljuk.

1. Az évszázadok sorszámát a nyelvészeti szakirodalomban immár általánossá vált gyakorlat szerint arab számmal írjuk. (Ez a változtatás természetesen nem érinti az idézeteket és a bibliográfiai tételeket.)

2. Folyó szövegben a könyvek, tanulmányok címét idézőjelbe tesszük, egyszavas és közismert címek esetén is. Ettől a következő esetekben térünk el: ha a cím elől-hátul tapadó zárójelben, illetve szövegbe foglalt bibliográfiai leírás részeként áll. Továbbra sem tesszük azonban idézőjelbe a folyóiratok címét.

3. A kötetek számát (a bibliográfiában feltüntetett sorozatcím után is) arab számmal vesszük fel, abban az esetben is, ha azok a kiadványon római számmal szerepelnek. Római számot csak fölérendelés jelzésére, releváns tartalmi tagolás (kötet-rész-kötet) esetén alkalmazunk, pl. TNyt. II/1.

4. A folyóirat honlapján olvasható „Szerzőink figyelmébe” rovat mellékleteként feltüntetjük azokat a műveket – jellemzően forrásgyűjteményeket és kézikönyveket –, melyeket a szakirodalom hagyományosan a szerző(k) nevéből vagy a mű címéből alkotott rövidítésekkel idéz. Kérjük szerzőinket, hogy e munkákra az itt található rövidítésekkel hivatkozzanak, illetve „A hivatkozott irodalom” alatt e munkákat ne vegyék fel!

5. A szótári hivatkozásoknál elmarad az „a.” [= alatt], pl. TESz. *igríc*.

6. Az évszámmal történő hivatkozás lehetőségei a következőképpen bővülnek:

A) „SZERZŐ évszám/évszám”

Kettős évszámmal idézhetjük:

a) a szerző halála után megjelent (modern) kiadást, pl. TELEKI 1821/1988,

b) idegen nyelvű munka magyar fordítását, pl. GARVIN, PAUL 1993/1998, különösen, ha az eredeti művet és a fordítást jelentős időbeli különbség választja el, pl. HUMBOLDT 1836/1985.

„A hivatkozott irodalom” fejezetben az így idézett szakirodalmi tételeket az alábbiak szerint vesszük fel:

GARVIN, PAUL 1993/1998. A nyelvi sztenderdizáció. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., Nyelvi tervezés. Tanulmányok. Universitas Kiadó, Bp. 87–99.

HUMBOLDT, WILHELM VON 1836/1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: Uő, Válogatott írásai. Európa Kiadó, Bp. 69–115.

TELEKI JÓZSEF 1821/1988. A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

B) „SZERZŐ évszám//évszám”

Ritkán szükséges lehet annak a jelzése, hogy az első (eredeti) és az utolsó (általunk használt) kiadás között az illető munka további kiadás(ok)ban is megjelent, ez különösen eltérő – (többször) javított, bővített – kiadások esetén lehet indokolt. Erre a hivatkozásban a közbeeső évszámok feltüntetése nélkül a következőképpen utalhatunk: BERCZKI 1977//2003. (A fel nem tüntetett közbeeső kiadások évszámai: 1986, 1987, 1996, 1998.) Megjegyezzük azonban, hogy az efféle kiadások különösebb indok nélkül hagyományos módon – pl. BERCZKI 2003. (illetve esetleg a 6. A/ vagy C/ pontban leírtak szerint) – vendők fel.

A több kiadásra utaló hivatkozás feloldásaként csak az utolsó (általunk használt) változat bibliográfiai adatait tüntetjük fel:

BERECZKI GÁBOR 1977//2003. A magyar nyelv finnugor alapjai. 3., átdolgozott kiadás. Universitas Kiadó, Bp.

C) „SZERZŐ /évszám”.

Amennyiben a magyar nyelvű vagy az idegen nyelvből fordított mű első, illetve eredeti kiadásának (keletkezésének) feltüntetése nem feltétlenül szükséges, esetleg nem is deríthető ki, a következőképpen idézhetjük: HUMBOLDT /1985, MORAVCSIK /1988, TELEKI /1988. Ekként járhatunk el az ókori és középkori szerzők (és fordításaik) idézése esetén is: pl. Ovidius /1982.

Ezt a formát a bibliográfiában így szerepeltetjük:

HUMBOLDT, WILHELM VON /1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: UŐ, Válogatott írásai. Európa Kiadó, Bp. 69–115.

MORAVCSIK GYULA /1988. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai / Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium. A kéziratot gondozta és közreadja RITOÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFV ISTVÁN. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.

Ovidius Naso, Publius /1982. Fasti. A szöveget gondozta GESZTELYI TAMÁS – NÉMETH BÉLA. Auctores Latini 19. Tankönyvkiadó, Bp.

Ovidius Naso, Publius /1986. Római naptár / Fasti. Ford. GAÁL LÁSZLÓ. Helikon Kiadó, Bp.

TELEKI JÓZSEF /1988. A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

D) SZERZŐ [évszám]

A kiadványon nem szereplő, de tudható évszámot – a hivatkozásban és a bibliográfiában is – szögletes zárójelben adhatjuk meg. (Ugyancsak szögletes zárójel jelöli a datálás nélküli források kikövetkeztetett évszámait is.)

7. A bibliográfiai tételeknél a sorozatra való hivatkozás lehetséges, de nem kötelező. A helye a szerzői közlés és a kiadás adatai között van.

8. A bibliográfiában – amennyiben szükségesnek látjuk – a párhuzamos (idegen, ritkábban magyar nyelvű) címet / jellel vehetjük fel.

9. A bibliográfiában internetes hivatkozások tételének végén kerek zárójelben tüntetjük fel a letöltés időpontját, a következő dátumformátum szerint: (2012. 02. 01.). Internetes hivatkozások esetében törekedni kell arra, hogy az URL-cím ne törjön ketté:

RÁCZ GYÖRGY 2009. A veszprémvölgyi kiváltságlevél.

http://www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/a_veszpremvolgyi_kivaltsaglevel.html (2010. 06. 30.)

Számunk szerzői

Dr. Csepregi Márta, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Finnugor Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/i, csepregi.marta@btk.elte.hu – *Dr. Dömötör Adrienne*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., domad13@gmail.com – *Holler László*, hollerl@freestart.hu – *Dr. Honti László* – *Dr. Horváth László*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvathl@nytud.hu – *Dr. Juhász Dezső*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhasz.dezso@btk.elte.hu – *Kicsi Sándor András*, 1071 Budapest, Peterdy u. 34., kicsis@freemail.hu – *Dr. Mizser Lajos*, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 4400 Nyíregyháza, Fazekas János tér 22. I/10, mizserlajos@gmail.com – *Parapatics Andrea*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, csarlesz@gmail.com – *Dr. Prószéky Gábor*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Információs Technológiai Kar, MTA –PPKE Magyar Nyelvtechnológiai Kutatócsoport, 1083 Budapest, Práter u. 50/a, proszeky.gabor@itk.ppke.hu – *Pusztai Ferenc*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, MTA Nyelvtudományi Intézet, pferenc25@gmail.com – *Dr. Raisz Rózsa*, 1012 Budapest, Kuny Domokos u. 9. III. 3. – *Simon Gábor*, 8200 Veszprém, Egyetem u. 21/A, simonga@vipmail.hu – *Szabó T. Annamária*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, szta83@gmail.com – *Dr. Tátrai Szilárd*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, tatrai.szilard@gmail.com – *Dr. Tringli István*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 1014 Budapest, Országház u. 30., itringli@tti.hu – *Varga Mónika*, queeniemoni@gmail.com – *Dr. Waseda Mika*, Oszakai Egyetem, Minoo-shi, Aomatanihigashi 8-1-1, 562-8558 Japan, waseda@lang.osaka-u.ac.jp.